ANTİKÇAĞDA KİTAP

Horst Blanck

DOST

yaşam & kültür

Bu dizi Zehra Aksu Yılmazer'in yönetiminde hazırlanmaktadır.

Antikçağda Kitap

Horst Blanck

Horst Blanck Köln Üniversitesi'nde klasik arkeoloji, eskiçağ tarihi, klasik filoloji ve ilkçağ tarihi öğrenimi gördü. Bugün Roma'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi'nin başdanışmanı olarak görev yapıyor.

D

yaşam & kültür

1) ZEYTİN, ÜZÜM VE İNCİR, Viktor Hehn, Haziran 1998
2) SEYAHATİN KÜLTÜR TARİHİ, Winfried Löschburg, Ağustos 1998
3) ÇIPLAKLIK VE UTANÇ, Hans Peter Duerr, Mayıs 1999
4) ÇAYİN KÜLTÜR TARİHİ, Stephan Reimertz, Temmuz 1999
5) ANTİK YUNAN'IN KÜLTÜR TARİHİ, Egon Friedell, Aralık 1999

Blanck, Horst
Antikçağda Kitap
ISBN 975-8457-21-7 / Türkçesi, Zehra Aksu Yılmazer / Dost Kitabevi Yayınları
Mayıs 2000, Ankara, 276 sayfa.
Tarih-Kültür Tarihi-Arkeoloji-Kaynakça-Dizin

ANTİKÇAĞDA KİTAP

Horst Blanck

DOST
kitabevi

ISBN 975-8457-21-7

Das Buch in der Antike
HORST BLANCK

© C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1992

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
ONK Ltd. Şti. aracılığıyla
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Mayıs 2000, Ankara

Almancadan çeviren, Zehra Aksu Yılmazer

Yayına Hazırlayan, Filiz Dingil - Zehra Aksu Yılmazer
Teknik Hazırlık, Mehmet Dirican - Dost İTB
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 Fax: (0312) 419 93 97
raulman@domi.net.tr

İçindekiler

Önsöz 9

1 Yunan ve Latin Harfleri 13
1. Yunan alfabesi 13
2. Etrüsk alfabesi 19
3. Latin alfabesi 22
4. Rakam imleri 25

2 Okuma ve Yazma Bilgisi 28
1. Yunanlılar 28
2. Romalılar 37
3. Okul ve ders 39

3 Antik Yazı Malzemeleri 48
1. Anorganik yazı malzemeleri 49
2. Organik yazı malzemeleri 54
a. Ahşap, keten, vb. 54
b. Papirüs 64
c. Deri ve parşömen 72

4 Nasıl Okunur, Nasıl Yazılırdı? 74
1. Yazma 74
2. Okuma 82

5 Antik Kitabın Başlıca Biçimleri: Rulo ve Kodeks 86
1. Rulo kitap 86
2. Kodeks 97
3. Rulo kitap ve kodeks arasındaki rekabet 108

6 Resimli Kitaplar 114

7 Kitap Dağıtımı ve Kitapçılık 126
1. Roma dönemi öncesi Yunanistan'da kitap satışı ve dağıtımı
Kitapların kitapçılar dışındaki dağıtımı 126
2. Roma döneminde kitapçılık 134
3. Kitap armağanları, kitap hırsızlıkları, kitap kıyımları 144

8 Kütüphaneler 148
1. Kütüphane ve arşivlerin tanımı 148
2. Eski Yunanistan'daki kütüphaneler 149
3. Romalıların özel kütüphaneleri 169
4. Roma'daki kamu kütüphaneleri 178
5. Roma İmparatorluğu'nun kütüphaneleri 186

9 Kütüphanelerin İç ve Dış Mimarisi 199

10 Kütüphanelerin İşletimi ve İdaresi 236

Notlar 245

Kısaltmalar 264

Resim Kaynakçası 265

Dizin 269

Önsöz

Elinizdeki bu kitap, antikçağda Yunan ve Roma kültüründeki kitap ve kütüphaneleri ele alan yeni tarihli ilk Almanca eser olma özelliğini taşıyor.

"Kitap, insanlığın kültür hayatındaki en önemli olgulardan biridir... Sosyolojik açıdan bakıldığında, kitap tüm toplumların (ya da en azından çoğunun) gerçekliğin kapılarını tam anlamıyla aralamalarını sağlayan bir araçtır. Kitap, dünyanın tüm görüntülerinin yazı ve resimle simgesel bir biçimde canlandırılmasını mümkün kılar. Kitap, kişisel varoluşu geniş bir alana yayar: Bir insanın girmesinin imkânsız olduğu tüm mekân ve alanlardan bilgi aktarır. Aynı zamanda da tarihin derinliklerine dalarak, tarihsel ve kültürel olguların hatlarını çizer ve okuyucuya, tarihsel gerçekliği yorumlama ya da sorumluluk üstlenme imkânını sunar." *Brockhaus Ansiklopedisi*'nden alınmış bu cümlelerden daha basit ama en az onlar kadar isabetli bir ifade kullanılırdı ortaçağda: "*Libri culina gloriae, vitae piper*", kitaplar şöhretin mutfağı, hayatın biberidir.

Ortaçağ ve yeniçağda olduğu gibi antikçağda da birçok insan, ister okur isterse de yazar olarak, kitaplarla çok özel ve yakın bir ilişki kurmuştu. Cicero (*Ad. fam.* 9,1) insanlaştırdığı kitaplarını, hesap vermek zorunda olduğu eski dostları gibi görür. Geç antikçağda yaşamış olan hatip Libanios (*Orat.* 1, 53) Nikomedeia kentinde geçirdiği yılları mutlulukla anımsar, çünkü oradayken bir dostu ona bir araba dolusu kitap getirmiştir; onun düşlediği zenginlik işte budur. Aynı Libanios (*Orat.* 1, 148-150), sahip olduğu en gözde kitabı, tarihçi Thukydides'in kitabı çalındığında derin bir kedere kapılmış ve "başka Thukydides" okuyamayacak kadar keyfi kaçmıştı; kitap yeniden eline geçtiğinde ise sevinçten çıldıracak gibi olmuştu. Büyük İskender'in yastığının altında hep iki şey dururdu: Bir hançer ve Homeros'un, bizzat Aristoteles tarafından gözden geçirilen *İlyada*'yı* (Plutarkhos, *Aleksandros* 8). İnsanın kendisinin yazdığı bir kitap kişiyi (bugün olduğu gibi o dönemde de) gurur ve minnettarlıkla doldurur. Nitekim filozof Herakleitos *Doğa Üstüne* adlı eserini Ephesos'taki tapınakta Tanrıça Artemis'e sunmuştu (Diogenes Laertios 9, 1.6). Bambaşka bir zihniyete sahip olan Vergilius ise ölmek üzereyken *Aeneis*'i yakmaya kalkışmıştı, çünkü henüz yeterince olgunlaşmadığını düşündüğü eserinin başkalarının eline geçmesinden çekiniyordu. Ancak, sonraki kuşakların şansına, dostu Lucius Varius Rufus onun bu son arzusunu yerine getirmedi ve Romalıların en büyük destanı olan bu eseri yayımladı (Suetonius, *Vita Verg.* 39 vd.). İmparatorun emri üzerine eserleri Roma halk kütüphanelerine alınan yazar hekim Sideli Marcellus (*Anthol. Gr.* 7, 158) ile bir övgü yazısında "tıp yazınının Homeros'u" diye nitelenen hekim Rhodiapolisli Herakleitos (*TAM* 2, 1944, 10) örneklerinde olduğu gibi, yazarlar o dönemde de hayli ünlü olabiliyordu. Fakat insan, yazılarıyla hayatına da kastedebilirdi: Vakanüvis Aulus Cremutius Cordus, Brutus ve Cassius hakkında "son Romalılar" diye yazınca, İmparator Tiberius öfkeden kudurmuş ve vakanüvisi katlettirip kitaplarını kent meydanında yaktırmıştı (Suetonius, *Tiberius* 61, 3). Bir kitap, Verginius Rufus örneğinde olduğu gibi, ölümle sonuçlanan bir kazaya bile yol açabilirdi: Yaşlı konsül imparatora hitaben bir

* Doğrusu *İlias* olmasına rağmen, Türkçeye *İlyada* adıyla çevrildiği için metinde, *İlias Ambrosiana* gibi özel bir nüsha olmadığı sürece, *İlyada* diye geçecektir. (ç.n.)

övgü konuşması yapacaktır. Tam o sırada konuşma metninin yer aldığı rulolardan biri yere düşer, Rufus ruloyu yerden almak için eğildiğinde düşüp kalçasını kırar, kısa süre sonra da ölür (Plinius, *Epist.* 2, 1). Kitapların düşüncenin taşıyıcısı olabileceğine hiç inanmayan adamlar da vardı ama: Epikurosçu Oinoandalı Diogenes kapsamlı felsefi metinlerini bir papirüs rulosuna emanet etmek yerine, doğduğu kentteki bir binanın duvarlarına kazıtmayı tercih etmişti.

Yunanlı ve Romalıların kitapları neye benzerdi, bu kitaplar nasıl üretilir, dağıtımları nasıl yapılırdı, kitapların koleksiyonu ve korunması için kütüphaneler ne zaman ve nasıl kuruldu, kimler okur, kimler yazardı – izleyen sayfalarda bu konuları ele alacağız.

Roma, Eylül 1991 Horst Blanck

1
Yunan ve Latin Harfleri

Bugün sözgelimi Roma'daki Forum Romanum'u ziyaret eden bir turist, bin dokuz yıl önce inşa edilmiş olsa da, Titus takının üzerine büyük harflerle kazınmış olan Latince onur yazıtını (Resim 1) rahatlıkla okuyup anlayabilir. Bunun nedeni çok basittir: Biz bugünkü yazımızda hâlâ "eski Romalıların" büyük harflerini kullanıyoruz. Fakat klasik ve ortaçağ kökenli el yazmalarında geliştirilmiş olan küçük harfler de en nihayetinde Latince büyük harflere dayanır. Romalılar ve İtalya halkları, öncelikle de Etrüskler alfabeyi Yunanlılardan almışlar, Yunanlılar ise Fenike alfabesini uyarlamışlardır. Antikçağda kitap konusunun peşine düşmeden önce, eskiçağın klasik halklarında alfabenin kabul edilmesi ve yaygınlaşması sürecinin, etkileri günümüze dek süregelen bu olayın en önemli evrelerini ele almak istiyoruz.

1. Yunan alfabesi

Yunanlılar kültürlerinin en büyük başarılarını mitik bir kılığa sok-

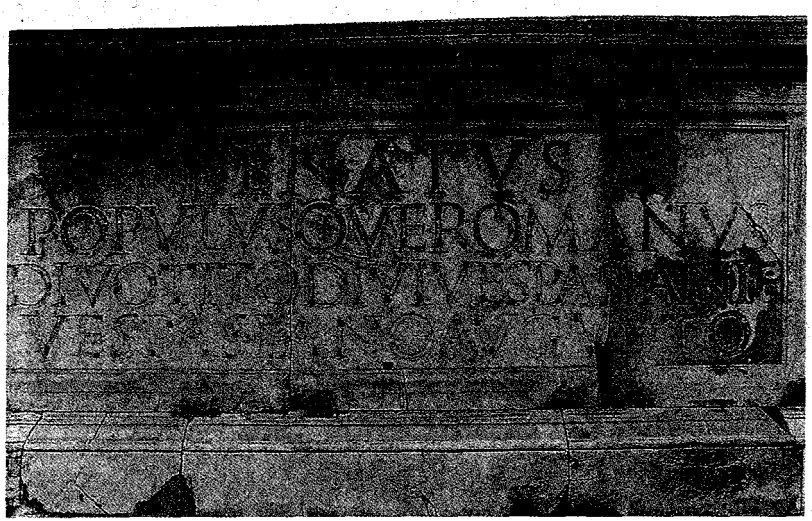

1. Titus takı, Roma. Yazıt.

muş, tanrılarının ya da kahramanlarının başarıları olarak tasvir etmişlerdir. Düşünceleri sabitlemenin, zaman ve mekânın ötesine iletmenin aracı olan yazı basit bir insanın buluşu olamazdı elbette. Burada daha çok tanrı Hermes, efsanevi mucitler Prometheus ve Palamedes, Musa'lar ve daha başkaları akla geliyordu (Aiskhylos, *Prometheus* 460; Diodoros 5, 74.1; Tacitus, *Ann.* 11, 14). Özellikle de alfabe[1] konusunda – burada Girit-Miken kültürünün *Linear A* ve *Linear B* denen alfabesi ve Kıbrıs hece sistemini göz ardı ediyoruz– ilk kez Yunanlı tarihçi Herodotos (5, 58) tarafından aktarılan bir efsane tarihsel gerçeğe şaşılacak kadar yakındır. Fenike kralı Kadmos, Zeus tarafından kaçırılan kızkardeşi Europa'yı vefalı adamlarıyla birlikte ararken Yunanistan'a da gelir. Herodotos der ki: "Kadmos'la birlikte Yunanistan'a gelen bu Fenikeliler ... Yunanlıları birçok bilim ve sanatla tanıştırdılar; bunlar arasında, Yunanlıların, sanıyorum o zamana kadar bilmedikleri yazı da vardı. Önceleri Kadmeialılar diğer Fenikelilerin kullandığı harfleri kullanıyorlardı. Fakat bir zaman sonra dilleriyle birlikte harflerin biçimlerini de değiştirdiler. O dönemde birçok bölgedeki komşuları İonyalılardı. Bunlar Fenikelilerden öğrendikleri alfabeyi aldılar, biraz değiştirdiler ve buna Fenike harfleri dediler, ki doğrusu da buydu, çünkü alfabeyi Yunanistan'a

Fenikeliler getirmişti... Ben kendim Kadmos döneminden kalma harfleri Boiotia'daki Thebai kentinde bulunan Apollon İsmenios tapınağında gördüm..." Bugün yazıtbilim sayesinde, Suriye ve Filistin'in Sami dil bölgesinde, yani ticaret merkezi Ugarit'te (Kıbrıs'ın doğu sahilinin karşısındaki Ras Şamra) İÖ 2. binyılda bir alfabe geliştirildiğini ve daha eski hece sistemlerinden farklı olarak bu alfabedeki her imin, yani harfin bir sese tekabül ettiğini biliyoruz. Biçimlerinin kökeni Mezopotamya çivi yazısına dek uzanan Ugarit harfleri, Ugarit İmpatarorluğu'nun sona ermesinden sonra (İÖ 1200 civarı) aynı coğrafi mekânda Fenikeliler tarafından biçimsel olaral değiştirildiyseler de, ses değerlerini korudular. Fenike alfabesi 22 harften oluşurdu, ancak bunların hepsi de ünsüzdü; ünlüler yazıya dökülmüyordu.[2]

Yunanlılar Fenike alfabesini aldıktan sonra –onların bu alfabeyi aldığı hem en eski Yunan yazıtlarındaki harflerin hemen hemen aynı olan biçimleri hem de bize ulaşan örnek alfabelerdeki sıralamanın örtüşmesi nedeniyle kuşku götürmez bir gerçektir– Yunancada mevcut olmayan ünsüz değerlere sahip beş Fenike harfini (*ʾālef, hē, yōd, ʿayin, wāw*) *a, e, i, o, ü* ünlülerine dönüştürerek Fenike alfabesini kendi dillerine uyarladılar. Ünlü *ü* sesinin imi alfabenin sonuna konurken, *w* sesini belirten *digamma* (F) altıncı sırada yer aldı. Fenike alfabesi dört farklı "ıslıklı" ünsüze (*sibilantes*) sahiptir: *zayin, sāmek, sādē, šin*; oysa Yunanlıların yalnızca *z* (ya da *dz*) ve *s* seslerine ihtiyaçları vardı. Yunanlılar, *zeta* adını verdikleri *z* sesi için hemen her yerde Fenike alfabesindeki *zayin* imini (I), *s* sesi için de, bazı bölgelerde (örneğin, Girit, Thera ve kolonisi Kyrene, Melos, Argos, Korinthos ve kolonileri, Sikyon, Akhaia, Phokis) Yunancada muhtemelen *san* denen *sādē* imini (M), diğer bölgelerde ise (Küçük Asya'daki İonya ve adaları, Euboia ve kolonileri, Lakonia, Messenia, Elis, Arkadia) Yunancada *sigma* adı verilen *šin* imini (Σ, ς) kullandılar. Yunan dilinde üç tane nefesli ünsüz vardır: Dişlerin arasından çıkarılan (*dental*) *th*, gırtlaktan çıkarılan (*guttural*) *kh* ve dudaktan söylenen (*labial*) *ph*. Bu seslerin karşılıkları için şu çözümlere başvurulmuştur: *th* (*theta*) Fenikecedeki *tēt* imiyle (⊕), *kh* (*khi*) ve *ph* (*phi*) ise, *tenues* denen basit ince sessizlerin (yani *k* ve *p*'nin) Fenikecedeki *het* ünsüzü (⊟) ile birleştirilmesiyle ifade edilmiştir; batıdaki Yunanlılar için *het h*'nin (bu ses için daha sonra

spiritus asper denen bir nefes işareti kullanıldı), doğudakiler için de uzun *e*'nin (*eta*) ses değerine sahipti. Buna göre Κ𐤇 (ya da Ϙ𐤇)'in ses değeri *kh*, Π𐤇'inki ise *ph* idi. Yunanlılar *ks* ve *ps* seslerini de önce iki ayrı harfle ifade ediyorlardı, şöyle ki, *ks* ΚΣ (ya da ΚΜ) ve de ΡΣ (ya da ΡΜ) şeklinde yazılıyordu. Fakat çok geçmeden bu harf kombinasyonlarının yerine ek imler denen ve sırf bu iş için icat edilmiş olan imler geçti; bu imler alfabede *ü* sesinin (Υ ya da V) ardından sıralandılar. Artık her yerde *ph* sesi için φ (*phi*) kullanılmaya başlandı. Doğu Yunan alfabesi denen alfabe grubunda (Küçük Asya'nın batı kıyısı, Ege adalarının hemen hemen tümü, Korinthos, Argos, Megara) bu φ dışında, *kh* sesi için Χ (*khi*), *ps* sesi için de Ψ (*psi*) harfleri kullanıldı. Fakat Atina ve Doğu Yunan alfabesini kullanan Aigina ve Sikyon, *ps* sesi için φς kombinasyonunu, *ks* sesi için de Χς kombinasyonunu kullanmaya devam etti. "Saf" Doğu Yunan alfabeleri *ks* sesi için Fenike alfabesindeki *sämek* harfini (Ŧ, daha sonra Ξ, *ksi*) seçtiler. Buna karşın, Batı Yunan alfabesi grubu (Yunan anakarasının geri kalanı, Euboia ve kolonileri) Χ harfi ile *ks* sesini, Ψ ile de *kh* sesini ifade etti; burada *ps* sesini ifade edecek bir harf yoktu ve tıpkı Atina'da olduğu gibi φς kombinasyonu (ender olarak da ΠΣ) kullanıldı.

Eski Yunan alfabelerini Doğu Yunan ve Batı Yunan grubu diye ikiye ayıran kişi Alman filolog Adolf Kirchhoff'tur. Kirchhoff'un *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets* [Yunan Alfabesinin Tarihi Üzerine Araştırmalar] (1863, 4. baskı 1887) adlı eserinde, Doğu Yunan alfabesini kullanan bölgelerin mavi, Batı Yunan alfabesini kullanan bölgelerin de kırmızı renkle gösterildiği bir dağılım haritası yer aldığı için uzmanlar basitçe mavi ya da kırmızı alfabeden bahseder oldular. Doğu Yunanistan'da yerleşik olan ve *e* sesi için iki farklı im (kısa *e* için Ε = *epsilon*, uzunu için de Η ya da Η = *eta*) kullanan İonyalılar, kısa *omikron*'un (Ο) yanı sıra uzatılmış *omega*'yı (Ω) –Yunan alfabesinin son imi olarak– yürürlüğe soktular. Bu nedenle, Tanrı'nın İncil'deki ifadesi (Vahiy, 1, 8 Vulgata) anlaşılır bir ifadedir: *Ego sum A et Ω, principium et finis*; Luther'in çevirisiyle: "Ben *alpha* ve *omega*'yım, başlangıç ve sonum." Yeri gelmişken söylemeliyim ki, harflerin tümünün sıralamasını anlatan "alfabe" sözcüğü nispeten geç dönemde, ilk kez İS 200 yılında, erken Hıristiyanlık dönemi yazarlarından Papa Zephyrinus (Pseudo-Tertullianus, *Adversus*

Omnes Haereses 5, 22.1) tarafından ortaya atılmıştır. Buna karşın, harflerin Yunanca isimleri çok eski olsa gerek, ne de olsa bunların da mitik bir mucidi vardı: Herakles'in öğretmeni Linos (Diodoros, 3, 67.1). Nitekim alfabe Yunanca konuşulan bölgelere (eski bir hece sisteminin hayatta kalmaya devam ettiği Kıbrıs hariç) arkaik dönemde yerleşti. Bu arada, yalnızca Batı ve Doğu Yunanistan'da büyük dil grupları gelişmekle kalmadı, bunlardan çok sayıda yerel alfabe de ortaya çıktı,[3] çünkü her kent devleti ve her bölge harflerin biçimleri için belirli varyasyonlar bulmuştu.

Yunanlıların alfabeyi Fenikelilerden aldığı kuşku götürmez bir gerçekse de, bilim bu olayın nerede ve ne zaman gerçekleştiğini tartışmaya devam etmektedir. Yunan yazısının yer aldığı en eski buluntular İÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına aittir: Atina'da bulunan ve üzerinde heksametreyle yazılmış bir mısra yer alan bir çömlek (Resim 2),[4] sahibinin adını taşıyan bir Rodos[5] çömleği ve bir Euboia kolonisi olan İskhia'daki[6] Pithekusai'den bir seramik (Resim 3).

Ancak bunlar yalnızca birer "terminus ante quem"dir, dolayısıyla öncesi hakkında bilgi verir.* Şu andaki genel eğilim, alfabenin kabulünü İÖ 9. yüzyıla tarihlendirmektir;[7] bunun bir nedeni de, Homeros'un *İlyada*'sında yazıdan söz edilmesidir: Bellerophontes öyküsünde

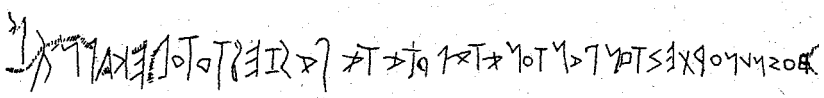

2. Dipylon'da bulunan bir çömlek. Üzerindeki yazı:
hὸς νῦν ὀρχεστῶν πάντῶν ἀταλότατα παίζει τῶ τόδε καλμιν
"Bu (kap), tüm dansçılar arasında en zarif dans edenin olsun." Atina, Ulusal Müze.

* *Terminus ante quem* (önceki nokta) *ve terminus post quem* (sonraki nokta) terimleri tarihlemelerde sırasıyla başlangıç ve son olabilecek noktalar için kullanılır; çünkü, antikçağ araştırmacıları çoğu zaman tarihlendirmelerde iki sabit nokta arasındaki süreyle yetinmek zorundadırlar. Dolayısıyla yazar, burada kullandığı terimle, Yunan alfabesinin ilk ortaya çıkışı konusunda Yunanca yazılı en eski buluntuların tarihinin (İÖ 8. yüzyılın ikinci yarısı) bir sınır (*terminus*) oluşturduğunu ve bu konudaki tarihlemenin en azından bu tarihin öncesine (*ante quem*) yapılması gerektiğini anlatmaktadır. (F.D.)

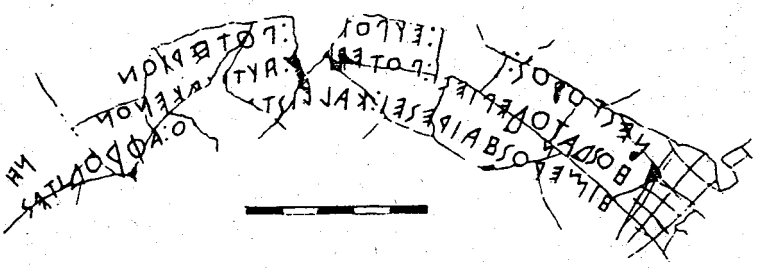

3. Pithekusai'de (İskhia) bulunan seramik.
Üzerindeki yazı:
Νέστορος: μ[ὲ]ν : ευποτ[ον] : ποτέριον.
hὸς δ'αν τὸδε πίεσι : ποτερί[ο], : αὐτίκα κἐνον
hίμερος hαιρέσει : καλλιστε[φάν]ο : 'Αφροδίτ[ες
"Nestor'un kupasından içmek iyidir, ama bu kupadan içen herkes, güzel taçlı Aphrodite'nin arzusuyla yanıp tutuşur." Lacco Ameno Müzesi.

(*İlyada* 6, 155 vd.), getiren kişinin öldürülmesini emreden bir mektup önemli bir rol oynar. Alfabenin ne zaman ve nerede alındığı sorusuna yanıt aranırken, ancak Fenikeliler ile Yunanlıların sıkı ilişkiler içinde olduğu bir bölge söz konusu edilebilir, bu nedenle de genellikle Yunanlıların Fenike kıyılarındaki denizaşırı kolonileri ya da Kıbrıs ve Girit akla gelir.

Yunan alfabesinin bundan sonraki gelişimi "yerel alfabe"lerin birleştirilmesi şeklinde oldu. Bu gelişim, yalnızca harflerin biçimlerinden değil, F (*digamma*), M (*san*), ϙ (*koppa*), H (*h* sesi için) gibi kullanımdan kalkmış imlerin atılmasından da bellidir. Bu bakımdan en önemli olay, İÖ 403/2 yılında Atina *arkhon*'u Eukleides'in halk oylaması sonucunda Miletos kentinin alfabesini kabul etmesidir. Bu reform Atinalılara dört harf daha kazandırmıştır: H (*eta*), X (*khi*), Ψ (*psi*) ve Ω (*omega*). Er ya da geç bütün Yunan *polis* ve bölgeleri "Eukleides Alfabesi" denen bu alfabeyi kabul etti. İşte bu alfabe, bildiğimiz Yunan alfabesi oldu ve bugüne dek de öyle kaldı:

Α Β Γ Δ Ε Ι Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

İÖ 8. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen ve Yunan yazısının en eski belgeleri sayılan Pithekusai buluntularından daha önce de söz etmiştik. Euboialı Yunanlılar Pithekusai'de, yani Napoli Körfe-

zi'ndeki İskhia adasında bir ticaret kolonisi kurduktan sonra yakındaki anakaraya geçerek orada da Kyme (Cumae) kolonisini kurmuşlardı.[8] Pithekusai kaynaklı eski yazıtlar, oraya yerleşen halkın ve tüccarların yerel alfabelerini memleketleri Euboia'dan getirdiklerini açıkça gözler önüne serer.[9] Bunlar arasında en ilginç olanı, Rodos adasından ithal edilmiş olan ve yazı yazmayı bilen birinin, belki de bir içki âlemi sonrasında, üzerine bir cümle kazıdığı bir kupadır; bu cümlenin ikinci ve üçüncü dizesi heksametreyle yazılmıştır: "Nestor'un kupasından içmek iyidir, ama bu kupadan içen herkes, güzel taçlı Aphrodite'nin arzusuyla yanıp tutuşur" (Resim 3). Demek ki, bu kupanın elden ele dolaştığı zamanlarda Homeros yalnızca bilinmekle kalmıyor, kupanın üzerine bu dizeleri yazan onun vezninde yazmayı bile biliyordu. Fakat bizim için burada kullanılan harfler daha önemli, çünkü Pithekusai'de kullanılan Euboia alfabesi hemen hemen bir kuşak sonra Etrüskler tarafından da kabul edildi.

2. Etrüsk alfabesi

Bilinen en eski Etrüsk yazıları[10] İÖ 700 civarında kil kapların üzerine kazınmış yazılardır; bu kaplar Tarquinia, Caere (Cerveteri) ve Vulci kentlerinde bulunmuştur. Yazının ilk olarak özellikle de bu Güney Etrüsk merkezlerinde kullanılmış olması, o dönemin kültürel manzarasına fazlasıyla uymaktadır. Ön Asya ve Yunan dünyasıyla süregiden ticaret ilişkileri buradaki şarklaşma evresinde önemli bir refaha yol açmıştı. İlk büyük kentlerde maddi nimetlerin yanı sıra Şark ve Yunan yaşam tarzını da bilinçli olarak benimseyen ve zenginlik üzerine kurulmuş olan bir aristokrasi ortaya çıkmıştı. Bu yaşam tarzına okuyup yazmak da dahildi. Güney Toscana'nın güneyindeki Maremma'da yer alan ve Güney Etruria ile sıkı ilişkiler içinde olan Marsiliana d'Albegna'daki zengin "kral mezarında" bulunup İÖ 670 yılına tarihlenen değerli mezar hediyeleri arasında, Resim 4'te görülen fildişi yazı tahtası da vardı. Sivri bir çubukla yazıların kazındığı bir balmumu tabakasının döşenebilmesi için iç yüzeyi biraz daha derin olan bu yazı tahtasının üst kenarına, yazıcıya örnek olsun diye, 26 harften oluşan bir alfabe kazınmıştır. Hemen hemen aynı dönemden kalma benzer bir örnek alfabeye[11] Caere'deki zengin

4. Marsiliana d'Albegna'da bulunan örnek alfabeli yazı tahtası. Floransa, Arkeoloji Müzesi.

5. Tomba Regolini-Galassi'de (Caere) bulunan örnek alfabeli ve hece kombinasyonlu "calamaio". Vatikan Müzesi.

Tomba Regolini-Galassi kökenli zarif *bucchero* kabında rastlıyoruz (Resim 5, 6). Haklı olarak *calamaio* (mürekkep kabı) denen bu kabın geniş kısmına ise bir ünlü ile ünsüzün akla gelebilecek hemen hemen tüm kombinasyonları (yani *ki, ka, ku, ke, vi, va, vu, ve, zi, za, zu, ze,* vs.) kazınmıştır.

Bu heceler yazı yazmada henüz acemi olan birine yardımcı oluyordu. Fakat normal yazıtlarda da görülebileceği gibi, Etrüskler bu örnek alfabelerdeki 26 harfin tümünü kullanmıyorlardı. Fenike alfabesini alan Yunanlılar gibi, Etrüskler de Euboialılardan aldıkları alfabeyi

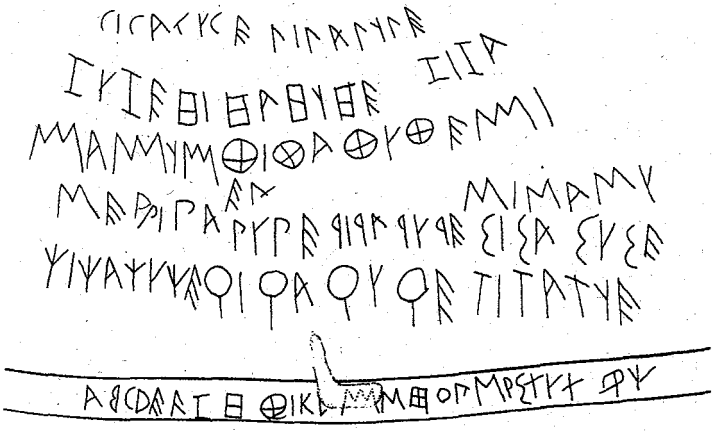

6. Tomba Regolini-Galassi'de (Caere) bulunan alfabeli ve heceli "calamaio".

kendi dillerine özgü seslere uyarlamak zorundaydılar. Etrüskçede *o, b, d* ve *g* sesleri olmadığı için O (*omikron*), B (*beta*) ve Δ (*delta*) harfleri alfabeden çıkarıldı, *gamma* (C yazılır) ise *e* ve *i* ünlülerinin önündeki *k* sesi için kullanıldı. Fakat ünlü harf *a*'dan önceki *k* sesi *kappa* ile (KA), ünlü harf *u*'dan önceki *k* sesi de *koppa* ile veriliyordu (ϘV). Titreşimsiz (*labiodental*, yani dudakların ve dişlerin arasından çıkarılan) *f* sesi *digamma* (F) ve *eta*'dan (Ⱨ) oluşan –tek başına olduğunda Etrüskçede *h* sesini temsil ediyordu– FⰇ kombinasyonu ile, daha sonra da basitleştirilerek sadece F ile veriliyordu; ancak 6. yüzyılda f sesi için yeni bir im olan 8 icat edildi.

Yunancadan farklı olarak Etrüskçe iki farklı *s* sesine sahipti, bunlar farklı harflerle ifade ediliyordu: Titreşimsiz *s* için (Güney Etrüskçede) *san* (M), yumuşak *s* için de *sigma* (ς) kullanılırdı. Böylece, Etrüsklerin "ilk alfabesi" tamamlanmış oldu. Güney ve Kuzey Etrüskçenin iki ayrı alfabe halinde birbirinden ayrılması (en önemli özellikleri M ve ς'yı tersine kullanmalarıydı) ve sınırlı yerel türevlerinin oluşmasıyla sonuçlanan gelişimleri burada daha fazla incelemeyeceğiz. Fakat birbirinden son derece farklı diller konuşan tüm Orta ve Kuzey İtalya halklarının alfabelerini Etrüsklerden aldıklarını ve onlara model olan alfabenin zamanın akışı içinde sık sık değiştirildiğini belirtmekte yarar var.[12] Yazının yönüne gelince: Kısa süre sonra Etrüsklerde sağdan sola doğru yazmak neredeyse genel bir kural haline geldi.

3. Latin alfabesi

Latin alfabesinin[13] kökeni hakkında bilgi veren arkeolojik veriler Etrüsk alfabesinde olduğundan daha tartışmalıdır; özellikle de Praeneste'de (Palestrina) bulunan altın bir elbise tokasının (*fibula*) üzerinde yer alan ve şimdiye dek İÖ 7. yüzyıla tarihlenen yazının, bir grup modern araştırmacının onun sahteliğinden kuşkulanması nedeniyle,[14] bunun aksi kanıtlanana dek incelemelerimiz dışında tutulması gerekir. Günümüze ulaşan en eski ve biraz daha uzun Roma yazıları ancak İÖ 6. yüzyıldan kalmadır. Bunların en tanınmışları şunlardır: Esquiliae[15] kökenli bir kabın üzerine kazınmış bir kutsama[16] olan "Duenos yazıtı" ve bir krala dayanarak dini bir talimat içeren ve Forum Romanum'da yer alan *Lapis Niger*. Aşağı yukarı İÖ 700 yılına tarihlenen ve Caere'deki bir mezarda bulunan Latium ürünü bir kabın üzerinde ise, kabın bir kadına ait olduğunu belirten bir yazı (*eco urna tita vendias*...., ben Tita Vendia'nın kabıyım) yer alır, bu kap oraya gelin giden bir Latin kadına aitti belki de (Resim 7).[17]

Latinlerin, Roma kentinin sakinleri dahil, yazıyı komşu bölgedeki büyük merkezlerdeki Etrüsklerle aynı dönemde kabul ettikleri arkeolojik bulgularla kanıtlanmıştır. Burada Etrüskler büyük bir olasılıkla aracı rolü oynamışlardır, zira bu iki halkın kullandığı harfler aynıdır. Latin alfabesinde *f* sesi için, tıpkı Etrüsk alfabesinde de

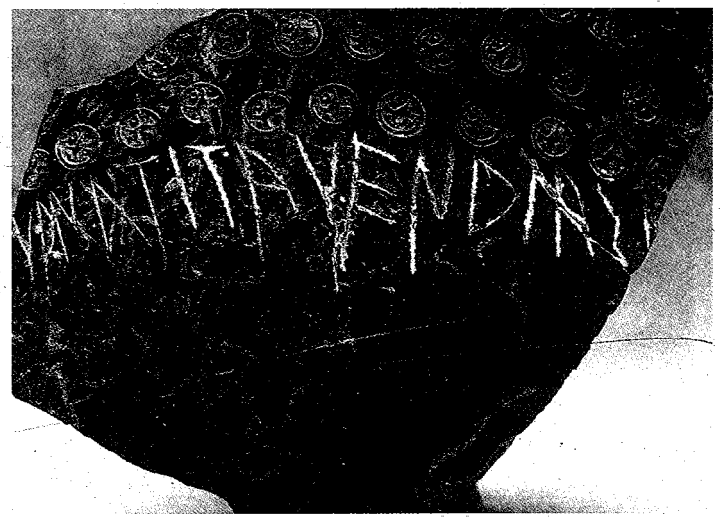

7. Tita Vendia'nın kabının üzerindeki yazı. Roma, Villa Giulia Müzesi.

olduğu gibi, Ϝ (*digamma*) kullanılır (Yunancada Ϝ *w* sesi için kullanılır). Her iki alfabede de C ile yazılan *gamma* mevcuttur; ancak bu harf Etrüskçede yalnızca *k* sesini verirken (Etrüskçede *g* sesi yoktu), Latincede hem *g* hem de *k* sesini ifade ediyordu. Etrüskler gibi Latinler de gırtlaktan çıkarılan diğer iki patlayıcı sesin*, K (kappa) ve Ϙ (koppa), imlerini biliyor ve aynı şekilde kullanıyorlardı: K'yı *a* ünlüsünden, Ϙ'yı ise *u* ve *o* ünlülerinden önce (ancak Etrüskçede, söylenmediği için *o* ile kombinasyonu yoktur). Θ (*th* sesi), Φ (*ph* sesi), Ψ (*kh* sesi) ve M (Güney Etrüskçede titreşimsiz *s* sesi) Latincede gereksizdir. X imi *ks* sesini verir. Ayrıca, Latin alfabesinde başından beri *b* sesi için B, *d* sesi için de D harfi vardı. Bu iki im normal Etrüsk alfabesinde mevcut değilse de, Marsiliana d'Albegna yazı tahtası gibi eski örnek alfabelerde yer alır. Eskiden *m* sesi Etrüskçede de olduğu gibi Ϻ diye yazılırdı, geç dönemde bu âdetten geriye kalan, Manlius adının M' diye kısaltılmasıdır (M = Marcus'tan farklı olarak). Böylece, ilk Latin alfabesi 21 harften oluşuyordu:

A B C D E F I H I K L Ϻ N O P Ϙ R ς T V X.

En eski örneklerde Latincenin yazılış yönü hep aynı değildir, ancak 6. yüzyılın sonundan itibaren soldan sağa doğru giden bir

* Patlayıcı ses: p, t, k, b, d, g gibi ünsüz harfler (ç.n.)

yazılış yönüne daha sık rastlanmaktadır, nitekim daha sonra yalnızca soldan sağa doğru yazılmıştır. "Ölü masklarını", yani imparatorluk dönemi öncesinden kalma yazıların yer aldığı *Corpus Inscriptionum Latinarum*'un resimli cildini incelediğinizde, yüzyıllar içinde harflerin nasıl giderek bizim bildiğimiz biçime büründüklerini izlersiniz.

Latin alfabesi zamanla küçük değişimlere uğradı: Appius Claudius Caecus *censor** olarak görev yaptığı dönemde (İÖ 312) kendi adını verdiği Via Appia'yı** yaptırmakla kalmadı, çağdaş ve doğru bir yazım oluşturma çabalarının yanı sıra, kullanımdan kalkmış Ⅰ (zeta) harfini resmi alfabeden çıkardı; kendisi bu harften "nefret ediyordu", çünkü bu sesi çıkarırken bir cesedin diş yapısını taklit etmek gerekiyordu (Martianus Capella 3, 261). Alfabede boş kalan yer, İÖ 3. yüzyılın ortasında Spurius Carvilius'un –gramerci ve Roma'da ilk paralı okulun kurucusu– *g* sesi için bulduğu yeni bir harfle, yani Ⅽ ile doldurulduğu (Plutarkhos, *Quaest. Rom.* 54 ve 59). Ⅽ artık yalnızca *k* sesini karşılıyordu; Ⅽ ise ancak *kalendae*, *Kaeso* gibi birkaç kelimede kalmıştı; Ⅾ artık yalnızca *u* ile birlikte, *kw* sesini vermede kullanılıyordu. Yunanca kökenli bazı yabancı sözcükleri sese uygun yazabilmek için (örneğin, *zythum* = bira), Yunan alfabesinden Ⅴ (*ypsilon*) alındı ve Ⅿ (*zeta*) yine kullanılmaya başlandı. Bu "yabancı harfler" alfabenin sonuna koyuldu.[18] Böylece alfabenin günümüzdeki kapsam ve sıralamasına ulaşılmış oldu (Ⅼ ve Ⅿ alfabeye antikçağdan sonra eklenmiştir). Fakat İS 1. yüzyılda âlim İmparator Claudius üç harf daha icat etti, hatta bunun üzerine bir de kitap yazdı: Ünsüz *v* sesi için "digamma inversum" (ters *digamma*) [yani ⅎVLGVS = VVLGUS (*vulgus*)], *ps* sesi için *antisigma* Ↄ, üçüncü olarak da, *i* ve *u* arasındaki bir ünlü değeri için ⊢ imi (Suetonius, *Claudius* 41, 8; Tacitus, *Annales* 11, 13).[19] Günümüze ulaşan yazılara bakılırsa, bu yeni buluşa imparatorun iktidarda olduğu dönemde bile yüz verilmemiş, çok geçmeden de unutulmuştur.

Yunanlılar harflerinin çoğuna hoş isimler vermişlerdir –*alpha, beta, gamma, delta, ei* (*epsilon* ortaçağda bulundu), *zeta, eta, theta,*

* *Censor*: Roma Cumhuriyeti'nde ve eski imparatorluk döneminde beş yılda bir seçilen ve vatandaşların servetlerinin sayımını yapan yüksek memur. (ç.n.)

** Via Appia: Roma'nın en önemli yolu. Alba dağlarından geçerek, Beneventum ve Tarentum (Taranto) üzerinden Brundisium'a (Brindisi) dek uzanıyordu. (ç.n.)

iota, kappa, labda, my, ny, ksei, ou (*omikron* ortaçağda bulundu), *pei, rho, sigma, tau, y* (*ü* diye okunur; *ypsilon* ortaçağda bulundu), *phei, khei, psei, o* (*omega* ortaçağda bulundu)[20]– oysa Romalılar da tıpkı bizim gibi harfleri temsil ettikleri basit sesle ifade ediyorlar (*a, e, i, o, u*), daha iyi telaffuz edebilmek için ünsüz harflerin önüne ya da arkasına bir ünlü harf ekliyorlardı (*be, ce, de, ef, ha, ka,* vs.).[21] Buradaki tek istisna "gerçek Romalı" olmayan ve Latin alfabesine sonradan eklenen *z* ve *y* harfleridir. Bu harflerin Yunanca isimleri *ypsilon* (ortaçağdan itibaren) ve *zet* (*zeta*'dan) korunmuştur.

Geç antikçağda Latin alfabesinden *abecedarium*, yani ABC diye söz edilir olmuş, hatta pek de zarif olmayan *abecedarius* sıfatı bile oluşturulmuştur. Nitekim, İS 5. yüzyılda yaşayan mitograf Fulgentius'tan (3.10) öğrendiğimize göre, okul eğitiminin ilk basamağına *ars abecedaria* deniyordu. Fulgentius alfabeye özel bir ilgi duymuş olsa gerek: Başka eserlerin yanı sıra bir dünya tarihi de yazan Fulgentius, bu eserini alfabenin harfleri uyarınca 23 bölüme ayırmıştı; ilgili harfin bölümünde o harfe bir kez bile rastlanmıyordu. Fakat ondan iki asır önce Larandalı Nestor *İlyada*'yı anlatan ve 24 ciltten oluşan eserinde aynı başarıyı kaydetmişti. İnsan böyle bir zahmete de girebilir elbette.

4. Rakam imleri

Alfabenin oluşumunu incelediğimiz bu bölümlerden sonra şimdi de çeşitli rakam sistemlerini[22] ele almak istiyoruz.

Yunanlılar iki sistem biliyorlardı: Akrofonik sistem ya da Attika sistemi ve alfabetik sistem ya da Miletos sistemi. Akrofonik sistemde 1-4 arası nicelikler buna tekabül eden dikey çizgilerle belirtilir, yani 1 = Ι, 2 = ΙΙ, vs.; 5 Γ diye, 10 Δ, 100 Η, 1000 Χ, 10 000 de Μ diye yazılır. Bunlar rakamların adlarının (πέντε, δέκα, ηεκατόν, μύριοι) baş harfleridir (bu sisteme akrofonik denmesinin nedeni de budur: ἄκρον = başlangıç ve φωνή = ses). Ayrıca, beş'in (Γ) on'un üslerinden (Δ, Η, Χ, Μ) oluşan kombinasyonlarıyla da sayılar üretilir: Γ = 50; Γ = 500; Γ = 5000; Γ = 50 000. Böylece, ilgili imler art arda dizilerek herhangi bir rakam elde edilebilir, örneğin 1991 ΧΓΗΗΗΗΓΔΔΔΔΙ şeklinde yazılır. Akrofonik sistem İÖ 6.

yüzyılın başında Attika'da ortaya çıktı ve orada İÖ 1. yüzyıla kadar yürürlükte kaldı.

Alfabetik sistem, Miletos kentinin 26 harften oluşan eski alfabesiyle işler, bu sistemin sonuna bir de Fenike imi Ͳ (sampi) eklenmiştir. Her harf bir rakam anlamına gelir: A = 1, B = 2, Γ = 3, Δ = 4, E = 5, F = 6, I = 7, H = 8, Θ = 9, I = 10, K = 20, Λ = 30, M = 40, N = 50, Ξ = 60, O = 70, Π = 80, Ϙ = 90, R = 100, Σ = 200, T = 300, Y = 400, Φ = 500, X = 600, Ψ = 700, Ω = 800, Ͳ = 900. Buna göre, 752 rakamı YNB şeklinde yazılır. Daha yüksek rakamlar şöyle yazılır: 1000 = ʽA, 2000 = ʽB, 3000 = ʽΓ, vs., 10 000 = M̂, 20 000 = M̂̂, 30 000 = M̂̂̂ (M burada μύριοι, yani 10 000'i ifade eder). Buna göre, 1991 rakamı şöyle yazılırdı: ʽATϘA.

Miletos'ta çok erken bir dönemde ortaya çıkmış olan bu alfabetik rakam sistemi Hellenistik dönemde çok tutuldu, çünkü Attika sisteminden daha basitti, nitekim kısa süre sonra Attika sisteminin pabucunu dama attı; Yunanistan'da bugün bile zaman zaman kullanılmaktadır. Antikçağda kitabın tarihi bakımından Miletos sistemi daha önemlidir, çünkü papirüslerde, örneğin yazı sütunlarının numaralandırılmasında bu sistem kullanılmıştır.

Roma rakamlarını hepimiz biliriz. Ancak, aynı sistemin tıpkı alfabe gibi, Etruria'da da kullanıldığı pek bilinmez. Gerek Etrüskçede gerekse Latincede 1 = I, 10 = X'tir. 5 rakamı X'in ortadan ikiye bölünmesiyle elde edilmişti, fakat Etrüskler alt yarıda (Λ) Latinler ise üst yarıda (V) karar kılmışlardı. Etrüskler 100 rakamını Ⅹ ya da)|(ideogramıyla belirtiyorlardı, daha sonra da tıpkı Romalılar gibi C ile; C,)|(ideogramının basitleştirilmiş hali olsa gerek. 50 rakamı da Ⅴ ideogramının ikiye bölünmesiyle elde edilmiş, burada da Etrüskler alt yarıyı (Λ) Romalılar ise üst yarıyı (V) seçmişlerdi. Romalılarınki daha sonra ⊥ diye yazıldı ve nihayet bildiğimiz L biçimini aldı. Ⅾ hem Etrüsklerde hem de Romalılarda 1000 anlamına geliyordu, fakat çok geçmeden Romalılar bu sayıyı ∞ diye yazar oldular. Roma rakamı D, Ⅾ iminin ikiye bölünmüş halidir. Bunu Etrüsklerin de kullanıp kullanmadığını, belge yokluğundan ötürü henüz bilmiyoruz. 1000 için kullanıldığını bildiğimiz M imi ancak geç antikçağda ortaya çıkmıştır. Romalılar daha yüksek rakamları dairenin ya da çemberin ikilemesiyle ya da çoğatılmasıyla belirtiyorlardı, örneğin, 10 000 = ⓭ ya da ⓭, 5000 = ↁ. Roma rakam sisteminin

hem toplamalı (daha yüksek değere sahip rakam imleri daha düşük olanların önüne yazılıyor, örneğin XVI = 16) hem de çıkarmalı (düşük değerli bir rakam imi, kendisinden sonra gelen daha yüksek bir rakamdan çıkarılır, örneğin XIV = 14) olma özelliği aynı şekilde Etrüsklerde de mevcuttur. 1144 rakamı eski Roma rakamlarıyla ⏀ⵣXⵯIV (MCXLIV), Etrüsklerde de ΛIΛXⵣ⏀ diye yazılırdı (Etrüsklerin soldan sağa yazma âdeti elbette rakamlar için de geçerliydi).

Yunan, Etrüsk ve Latin alfabesinin oluşumu ve gelişimine dair sunduğumuz bu özette yararlandığımız eski yazıların hemen hemen tümü el yazısıydı ve bunlar da çoğunlukla kapların üzerine kazınmıştı. Zaten büyük bir ihtimalle, başlangıçta bu halkların yazıyı kullanması çeşitli mallara iyelik bildiren kayıtlar düşmek, kutsamalar ve yukarda gördüğümüz gibi, şiirsel notlar yazmak ve elimizde bunlar kadar eski örnekler olmasa da, ticaret hayatında ya da başka alanlarda hesap kitap yapmak ve kayıt tutmak şeklinde tezahür etmiştir. Kamuya hitaben taş ya da maden üzerine kazılan anıtsal yazıtlar bu gelişimin ancak ikinci evresini oluşturuyordu. Bu ilk el yazmalarında harfler art arda gelişigüzel sıralanmıştır, insan sık sık yazıcının önünde örnek alfabe olduğu izlenimine kapılır. Harflerin daha hızlı ve akıcı yazmak amacıyla yuvarlaklaşması, iç içe geçmesi ve birbirine bağlanması, yani italik yazı henüz bilinmez. Kitap yazısını da etkileyen bu yazı karakterini daha sonra ele alacağız.

2
Okuma ve Yazma Bilgisi

1. Yunanlılar

Fenike yazısı İÖ 9. yüzyılda, yapılan bazı değişikliklerden sonra Yunanlılar tarafından da kullanılmaya başlandığında, bu yeni kazanım bir süre boyunca halkın çok dar bir kesiminin tekelinde kaldı elbette. Etruria'da ve alfabeyi yaklaşık yüz yıl sonra kabul eden komşu bölge Latium'da yapılan arkeolojik kazılardan ve en eski tarihli yazılar içeren nesnelerin türünden, yazının "mülkiyetinin" başlangıçta zengin ve aristokrat tabakayla sınırlı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. En eski Attika yazıtı olan ve Atina'daki Dipylon'da bulunan vazonun üzerinde heksametre vezniyle yer alan yazı da, dans ve içki şölenlerini anlatmasıyla (bkz. Resim 2) üst tabakanın yaşam biçimini tasvir eder. Aynı şey Pithekusai kabındaki kutsama yazısı (bkz. Resim 3) için de söylenebilir. Yunan adası Thera'da bulunan Apollon Karneios tapınağının civarındaki kaya yazıtları oğlancı imalarla doludur ve orada tanrının onuruna oyunlar düzenleyen genç aristokratları konu edinir (*IG* XII 3, 536-601; 1410-1493).

Günümüze ulaşan ve kamuya yönelik olan ilk Yunan yazıtları 7. yüzyıldan kalmadır. Başlangıçta bunlar kanun metinleri ve mezar kitabeleriydi –sonradan sayıları binleri aşmıştı– ve bunların olabildiğince çok insan tarafından okunup anlaşılması gerekiyordu. Daha 7. yüzyıla ait vazolarda bile ressamın figürlerin yanına yazdığı açıklamalara ya da sanatçının imzasına rastlanır. Atina agorasında yapılan kazılarda, 7. yüzyıla ve sonraki döneme ait olup üzerleri yazılı çok sayıda seramik parçası ve alelade "küçük mektuplar" bulunmuştur. Örneğin, bunlardan birinde, ödünç alınan testerenin kapının altına konarak iade edilmesi rica edilir (Resim 8).[1] İÖ 591 yılında Mısır kralı II. Psammetik'in Etiyopyalılara karşı yürüttüğü bir sefere katılan bir grup Yunanlı paralı asker de II. Ramses'in Abu Simbel'deki anıtsal heykeline isimlerini kazıyarak kendilerini ebedileştirmişlerdir.[2]

Kolayca çoğaltılabilecek bu birkaç örnek bile, yazının kullanım alanının 7. yüzyıldan itibaren genişlediğini, okuma ve yazmanın artık bir zümre ya da mevkiyle sınırlı olmadığını açıkça göstermekte-

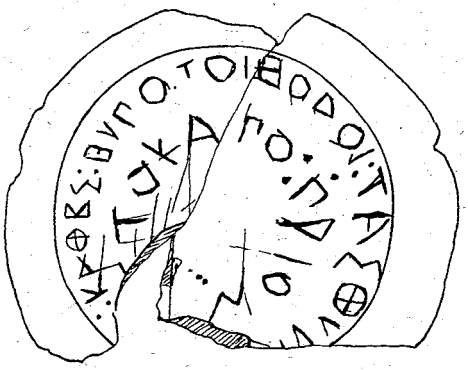

Resim 8: Agorada bulunan ve üzerinde şu yazı yer alan *ostrakon**:
[Θαμνε]ῦ : κάθες : ὑπὸ τῦι ὁδῦι τᾶς θύρας τō κάπο : πρίον(α)
"Thamneus, testereyi kapının eşiğinin altına koy."
Atina, Agora Müzesi.

dir.[3] Bizim burada verdiğimiz örneklerin Yunanca konuşulan dünyanın uç bölgelerini de kapsamasından yola çıkarak, o dönemde okuma yazma öğretmeye yönelik bir yöntem olduğu sonucuna varabiliriz.[4] Fakat Yunanistan'da İÖ 7. ve 6. yüzyıllarda bile okuma yazma-

* *ostrakon*: Oy pusulası olarak kullanılan çanak çömlek parçası. (ç.n.)

nın öğretildiği okullar olup olmadığını bilmiyoruz. Belki de özel öğretmenler tutuluyordu ya da çocuk okuma ve yazmayı ebeveynlerinden öğreniyordu. Bir "ilkokul"un varlığına dair ilk güvenilir kayda Herodotos'ta (6, 27) rastlarız: İonyalıların Lade deniz savaşı öncesindeki isyanı (İÖ 494) sırasında Khios adasında bir okul binasının çatısı çökmüş, alfabeyi öğrenmekte olan 119 çocuk hayatını kaybetmişti. Elbette Herodotos için sıradışı ve anlatmaya değer olan bir okulun varlığı değil, kötü bir işaret olarak yorumladığı felaketti. İS 2. yüzyılda bir Yunanistan sanat rehberi yazan Pausanias, Olimpiyat oyunlarında galibiyeti kabul edilmeyen boksör Kleomenes'in küçük bir Sporad adası olan memleketi Astypalaia'da öfkesinden *didaskaleion*'un, yani okul binasının bir sütununu yıktığını ve binanın çökmesi nedeniyle 60 çocuğun ölümüne yol açtığını anlatır (6, 9.6-7).

Yine Herodotos (4, 78), Tuna ağzındaki Miletos kolonisi İstros kentinden olan ve İskit kralıyla evlendirilen bir Yunanlı kadının Güney Rusya'nın barbar dünyasında oğluna Yunanca okuyup yazmayı öğrettiğini nakleder. Bu bilgi, İÖ 6. yüzyılın sonunda ve İÖ 5. yüzyılın başında Yunan dünyasının kıyısında yaşayan bu kadının okuma yazma bildiğini ve oğlunun anadilinde okuyup yazmasının onun için son derece doğal bir gereklilik olduğunu gösterir.

Okul hayatı temasını işleyen ilk vazo resimleri de 5. yüzyılın başından kalmadır. Bu türün en bilinen örneği, Berlin'deki Duris vazosudur (Resim 9). Vazonun üzerine, Platon'a göre (*Protagoras* 325c-326b; *Yasalar* 7, 809-810) *paideia*'da, yani eğitimde mutlaka yer alması gereken üç dersin üçü de resmedilmiştir: *grammata* [edebiyat], yani okuma yazma, nesir ve şiirlerin incelenmesi ve ezberlenmesi dersi; müzik ve dans dersi *musiké* ve son olarak da *gymnastiké*, yani spor. Kabın iç yüzeyi spora ayrılmıştır, dış yüzeyinde ise *musiké* ve *grammata* tasvirlerini görürüz: Elinde bir lir tutan sakallı bir öğretmen sandalyede oturmaktadır, karşısında yine bir lirin tellerine dokunan bir oğlan vardır. Bir başka grupta ise, elindeki çifte flütü bir erkek çocuğa çalan genç bir adam tasvir edilmiştir. Yine sakallı bir öğretmen bir sandalyede oturmuş, vazo ressamının bir mısra yazdığı açık bir rulo kitabı tutmaktadır (vazoya bakan yazıyı okuyabilsin diye ruloyu enine tutmaktadır elbette). Onun karşısında, belli ki ezberlediği şeyleri söyleyen bir çocuk durmaktadır. Yazı tahtalı ve tığ kalemli genç bir adam ise diğer öğrencinin yazdıklarını kontrol etmektedir.

9. Ders sahnelerinin yer aldığı Duris vazosu. Berlin, Devlet Müzeleri.

Duris kabı ve 5. yüzyıldan kalma benzer tasvirler o dönemde Atina'da okullarda ders verildiğini kanıtlamaz elbette. Ancak bu tasvirler, tıpkı yazı tahtalı ve rulo kitaplı insan tasvirlerinin şimdi de gözde olması gibi, genç Atina demokrasisinde okuyup yazmanın vatandaşlar için önemli olduğunu göstermektedirler. O dönemin edebiyatı da yansıtır bunu. Örneğin Aiskhylos'ta (*Fragm.* 530, 21, Mette) adalet tanrıçası Dike Zeus'un yazı tahtasına insanların işlediği suçları kaydeder. Sophokles'in bir fragmanında (144 Radt) Troya seferi öncesinde bir Akha kralı elindeki metne bakarak, herkesin yeminini tutup saflarda yerini alıp almadığını kontrol eder. *Trakhisli Kadınlar*'da (47; 157) Herakles Deianeira'ya bir vasiyetname

bırakır. Euripides mektubu dramanın etkili bir aracı haline getirir (*Hippolytos* 856 vd.; *İphigeneia Tauris'te* 584 vd.; *İphigeneia Aulis'te* 98 vd.; 111 vd.; 314 vd.). Euripides *Theseus*'unda okuma yazma bilmeyen birini sahneye çıkartır (*Fragm.* 382 Nauck²): Cahil bir çoban çıkagelir ve bir isimdeki harflerin biçimlerini betimler: Önce pergelle çizilmiş gibi bir daire ve onun ortasında bir im daha. İkinci harf, ortadaki çizgi tarafından ayrılan iki çizgiden ibaret. Üçüncü harf uçları içe dönük bir kıvrım gibi. Dördüncü harf dikey bir çizgiye yaslanan üç yatay çizgi. Beşinci harfi tarif etmek zor: Bir destek oluşturan iki eğri çizgi. Son harf üçüncü harfin aynısı. Böylece, betimlenen ismin Theseus (ΘΗCΕΥC) olduğunu herkes anlar. Benzer bir sahneye Attikalı iki tragedya yazarında, Agathon ve Theodektes'te de rastlarız (Athenaios 10, 454 d-e). Eğer okuma yazma bilmeyen kişi (*agrammatos*) herkesin alayla gülümsediği istisnai bir tipleme olmasaydı, tragedyadaki bu komik sahnelerin seyircinin ilgisini çekeceği düşünülmezdi.

Okuma ve yazmanın "toplumun malı" haline geldiğine dair işaretler yalnızca büyük tragedya yazarlarında değil, eski komedyada da görülür. Birkaç örnek verelim: Aristophanes'in *Atlılar*'ında (997 vd.) kehanet yazılarını okuyabilen bir sucuk satıcısı ile Küçük Asya'daki Paphlagonia'dan gelen bir adam vardır. Ağır teçhizatlı askerler olan *hoplit*'lerin okuma yazma bildiklerini *Kuşlar*'dan (488 vd.) anlarız: Bir seferden sonra evlerine gönderilen askerlere, sağda solda asılı ilanlara dikkat etmeleri uyarısında bulunulur. *Barış*'ta (1179) savaşa gidecek olan vatandaşların adlarının kent meydanına asılmış listelerle duyurulduğunu ve bundan haberi olmayan taşralı bir adamın listede kendi adını okuduğunu öğreniriz. *Kuşlar*'da (971 vd., 1024 vd.) falcı Khresmologos sahneye bir rulo kitapla (*byblos*) çıkar ve yazılanı yüksek sesle okur. *Kurbağalar*'da "Herkesin bir şeyler öğrendiği bir kitabı vardır," (1114) denir. Kallias, *Grammatike Tragodia* adını taşıyan ve koronun sahneye harf kılığında çıktığı bir komedya bile yazmıştı (Athenaios 7, 276 a; 10, 448 b; 453 c). 5. yüzyılda Atina'da kitapçılığın canlı bir sektör olduğu komedyalarla da kanıtlanır. Nikophon'un *Kheirogastores* (Kazandığını Yiyenler) adlı komedyasında *bibliopolai*'yi (kitapçılar) manavlar, balıkçılar, kömürcüler, pastacılar vs. ile aynı kaba koyması (Athenaios 3, 126 e-f), kitapçıların da tıpkı diğer satıcılar gibi pazar meydanında satış yaptı-

ğını varsaymamıza yol açar. Nitekim Eupolis (*Fragm.* 304 K) bir fragmanında, pazarda kitapların satışa sunulduğu yere işaret eder.

Aristophanes *Kuşlar*'da, sabah erkenden kitapçıları dolaşma modasıyla da alay eder. Birinin bir topluluğa yüksek sesle kitap okumayıp kitabı tek başına kendisi için okumasına da ilk kez Aristophanes'te rastlarız. Ancak bu kişi –ne eğlencelidir ki– bir ölümlü değil, gemide giderken Euripides'in *Andromeda*'sını "kendi kendine okuduğunu" söyleyen Tanrı Dionysos'tur (*Kurbağalar* 52 vd.). Eserin bu kısmı, elbette öncelikle sahneye koymak amacıyla yazılan tiyatro eserlerinin okunduğunu da gösteren önemli bir veridir; zaten şairlerin birbirlerine sürekli gönderme yapmaları ve birbirlerini iğnelemeleri ancak bu şekilde açıklanabilir.

Attika vazo ressamları bu kendi-kendine-okuma temasını 5. yüzyılın seksenli yıllarından itibaren işlemeye başlamışlardır (Resim 10); bu durum, antik bir yazarın bir konuya ilk kez el atmasının dönemin bir yeniliğinden bahsettiği anlamına gelmediğini bir kez daha gözler önüne serer. Bu vazo resimlerinde rulo kitabın bir toplulukta yüksek sesle okunmasını ya da müzik eşliğinde okunmasını tasvir eden resimlere de sık sık rastlanır (Resim 11). Eğer resimdekiler, sık sık olduğu gibi, genç kız ya da kadınlarsa, bunlar bazen Musa'lardır bazen de, *musiké* ve *grammatiké*'ye karşı erkeklerden daha az ilgili olmayan, "iyi ailelere mensup" Atinalı genç hanımlardır.[5]

Hükümdarlık soyu Peisistratosoğulları'nın iktidarına son verilmesinden sonra genç Atina demokrasisi *ostrakismos* denen "çanak-çömlek mahkemesini" kurdu; bu mahkemenin amacı, devlet için tehlikeli olabilecek kişilerin fazla güçlenmesini engellemekti. *Ostrakismos* kararı alındığında, tüm vatandaşlar agorada toplanırdı. Herkes bir çömlek kırığı (*ostrakon*) olan "oy pusulasına" oyunu yazmak, yani iktidarı kötüye kullandığından kuşkulandığı siyasetçinin adını çömleğin üzerine kazımak zorundaydı (Resim 12). Oylamaya 6000'den fazla vatandaş katıldığı takdirde, oy pusulalarında ismine en çok rastlanan siyasetçinin Atina'yı on yıllığına terk etmesi gerekiyordu. *Ostrakismos*'un İÖ 487'de ilk kurbanı Peisistratosoğulları soyundan Hipparkhos'tu.

Ostrakismos'ta kullanılan çanak çömlek parçaları –10 000 adetten fazla *ostrakon* bulunmuştur[6]– incelendiğinde, bazı isimleri hep

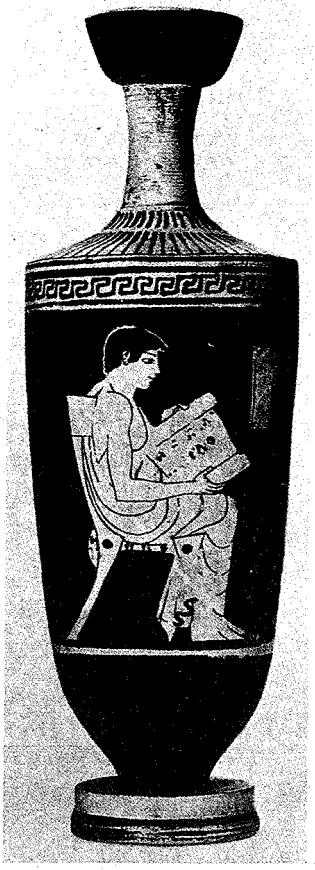

10. Cartellino ressamının vazo resmi. Neuchâtel, özel koleksiyon.

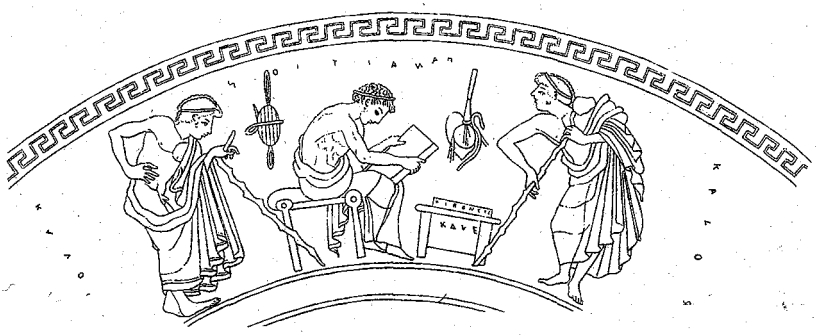

11. Onesimos'un vazo resmi. Berlin Devlet Müzeleri.

aynı kişinin kazıdığı anlaşılmıştır. Muhtemelen bunun nedeni ya siyasi mücadelede kamuoyunu kaba yöntemlerle etkileme çabasıydı ya da yazma bilmeyenlerin oylarının bilenler tarafından yazılmasıydı. Bununla ilgili bir de anekdot vardır: Okuma yazma bilmeyen bir vatandaş yanındaki adamdan, onun Aristeides'in ta kendisi olduğundan bihaber, çömlek parçasının üzerine Aristeides'in adını yazmasını rica eder. Okuma yazma bilmeyenlere dair bu örneklere karşın, Attika vatandaşlarının büyük çoğunluğu isimlerini okuyup yazamasaydılar, *ostrakismos* kurumunun bir anlamı olmazdı. Nitekim, bize bu anekdotu aktaran Plutarkhos (*Aristeides* 7) da en başta şunu vurgular: "Herkes bir çömlek parçası alır ve sürgüne yollamak istediği adamın ismini yazardı." Bundan başka, Sicilya'daki Yunan

12. Agorada bulunan *ostrakon*'lar, bazılarının üzerinde Themistokles yazar. Atina, Agora Müzesi.

kenti Syrakusai'de de *ostrakismos* benzeri bir kurum vardı; burada isimler zeytinağacının yapraklarına (*petalon* = yaprak) yazıldığı için uygulamaya *petalismos* deniyordu (Diodoros 11, 87.1).

Sayısı çoğaltılabilecek bu örnekler, insanların Atina ve diğer merkezlerde İÖ 5. yüzyılın başlarından itibaren okuma yazma bildiğini

ve *agrammatos*'un* azınlıkta olduğunu açıkça gösterirler. Özellikle de Büyük İskender'le başlayan Yunan hâkimiyeti daha sonra da Roma hâkimiyeti altındaki Mısır'daki okuma yazma oranı konusunda, orada bulunan papirüsler nedeniyle daha kesin bilgiler edinilebilmiştir. O bölgedeki *agrammatoi* sayısı hayli yüksek olmuş ve Roma döneminin sonuna doğru daha da artmış olsa da, kendi dillerinde gayet iyi okuyup yazabilen Mısırlıların hem Yunanlıların hem de Romalıların gözünde *agrammatoi* olduğunu unutmamak gerek. Ancak orada, yazıyla gündelik bir ilişki içinde olmayıp zar zor okuyup yazabilenleri ifade eden *bradeos graphontes*'in oranı da yüksekti.[7]

Mısır'daki köy muhtarlarının bile, tıpkı İS 2. yüzyılın sonunda Fayyum'daki Ptolemaïs Hermu'da *komogrammateus* [köy kâtibi] olarak resmi bir göreve getirilen Petaus gibi, zar zor okuyup yazması bize hayli garip geliyor. Petaus'un tuttuğu köy arşivinin bir bölümü günümüze ulaşmıştır; Petaus papirüslerden birinin üzerine *epidedoka* (sundum) ulamasıyla birlikte arka arkaya on iki kez resmi imzasını *–Petaus komogr(ammateus)–* atma alıştırması yapmıştır (Resim 13). Aynı imzaya bu arşivdeki resmi yazıların altında da rastlarız, ancak metinler yazıya daha hâkim birileri tarafından yazılmıştır. Komşu bir köyün *komogrammateus*'u *agrammatos* olmakla, yani bu görevi ifa edecek kapasitede olmamakla suçlanıp da Petaus durumu incelemekle görevlendirilince, Petaus meslektaşının kesinlikle yetkin olduğunu, zira belgelerin altına imzasını atabildiğini bildirmiştir. Yani adamın durumu Petaus'inkinden farklı değildir.[8] Fakat bu tür insanlardan yalnızca Mısır'da değil, Roma İmparatorluğu'nun her bölgesinde bol miktarda olsa gerekti.[9] Nitekim bazı *ostrakon*'lardaki karalamalara bakılırsa, klasik dönemde Atina'daki vatandaşlar arasında *bradeos graphontes*'in –bu tip insanlar günümüz toplumlarına da yabancı değiller– oranı hayli yüksekti. Tiyatro sahnesinde bir *agrammatos* canlandırıldığında, en yükses sesle gülen onlardı belki de. Ayrıca, okuma yazma bilmeyenler, "zar zor yazanlar" ve yazıya mükemmelen hâkim olanlar arasındaki sınırlar kesin olarak belli değildir. Fakat kesin olan bir şey varsa, o da *bradeos graphontes*'in eline asla bir kitap almadığı ve yazın kültürüne hiçbir katkıda bulunmadığıdır.

* *agrammatos*: Okuma yazma bilmeyen kişi (çoğulu *agrammatoi*). ç.n.

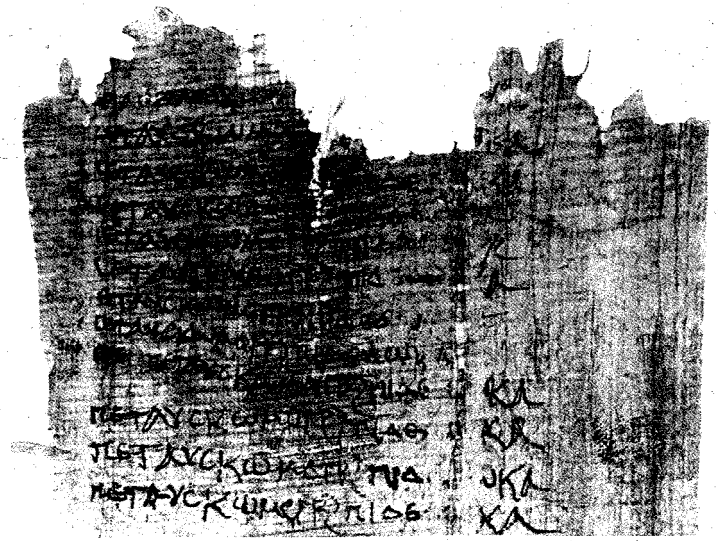

13. Bir imza alıştırması. P. Petaus 121 (İS 2. yüzyıl). Köln Üniversitesi.

2. Romalılar

Antik dünyanın Latince konuşan bölgelerine gelince:[10] Duvarlara karalanmış grafitiler,[11] çanak çömleklerdeki yazılar[12] ve sayısız kamusal ve özel yazıtlar, cumhuriyet ve imparatorluk döneminde en azından Roma'da ve diğer merkezlerde okuma yazmanın çoğunluk için son derece normal bir beceri olduğunu kanıtlamaya yeterlidir. Bu duvar yazılarının çoğunun şairlerden yapılmış alıntılar olması, yazınla iç içe olunduğu anlamına gelmiyordu elbette.[13] Bazı kişiler, "Trimalchio'nun Ziyafeti"ndeki (Petronius 58,7) azat edilmiş köle Hermeros misali iyi hesap yapabilmekle ve yazıtları okuyabilmekle övünmüş, ama şiiri küçümsemiş bile olabilirler. Ama Petronius'un bu eserindeki mizah ve ironinin büyük bir kısmı sonradan görme çevrelerin edebiyatla ilgili hırsları üzerine kuruludur zaten.

Çok basit insanların bile okuyabildiğini gösteren bir diğer örnek, efendisinin bizzat onun için yazdığı sığır bakımı kılavuzunu her gün okuyan sığır çobanı Varro'dur (Varro, *Rust.* 2, 5.18).

Erken dönemin koşullarını anlatan kaynaklar, anıtlar ve yazınsal notlar Yunanistan'a göre çok daha azdır. Plutarkhos'a göre (*Romulus*

6), Romulus ve Remus okuma ve yazma öğrenmeleri için Gabii'ye gönderilmişlerdir. Fakat bilim bu bilginin doğru olduğunu kabul etmez. Gerçekten de burada bir anakronizm vardır, zira İÖ 8. yüzyılda Orta İtalya'da yazı henüz bilinmiyordu. Fakat son kazılar (Osteria dell'Osa nekropolleri) Gabii'nin daha o dönemde bile önemli bir yerleşim yeri olduğunu ortaya koymuştur; İÖ 600 yılına tarihlenen ve üzerinde şimdiye dek bulunmuş olan en eski yazıtlardan biri yer alan bir çömlek Gabii kökenlidir.[14]

Livius (3, 44.6) güzel Virginia'nın Appius Claudius tarafından izlenmesini –5. yüzyılın ortasında– anlatırken, forumdaki bir kızlar okulundan (!) da söz eder. 4. yüzyılda Falerii kentinde Yunan usulüne göre öğreten, yani birkaç ailenin çocuğuna aynı anda ders veren temel eğitim öğretmenleri vardı (Livius 5, 27.1; Plutarkhos, *Camillus* 10; Dionysios Hall. 13, 1.1). O dönemde Tusculum'da da okullar vardı. Bu nedenle, Plutarkhos'un (*Quaest. Rom.* 59) konsül Spurius Carvilius Ruga'nın (İÖ 234) azatlısı Spurius Carvilius'un Roma'da ilk paralı okulu açtığına dair verdiği bilgi, Spurius'un Roma'daki ilk okulu açtığı biçiminde değil, farklı bir ücret sistemini geliştirdiği biçiminde yorumlanmalıdır. Livius'tan (9, 36.3) öğrendiğimiz bir başka şey de, o dönemde Yunan edebiyatına önem veren Romalıların eskiden –Plutarkhos bunu İÖ 310'daki olaylara istinaden söyler– oğullarına Etrüsk edebiyatı eğitimi aldırdıkları ve onları yüksek öğrenim için Caere'ye gönderdikleridir. Etrüsklerin ne denli yüksek bir kültüre sahip oldukları düşünüldüğünde, bu bilgi hiç şaşırtıcı gelmiyor. Gerçi Etrüsk eğitim sistemi hakkında yazılı kaynaklara sahip değiliz ama Etruria'da Clusium (Chiusi) kralı Porsenna'nın *scriba*'sı, yani sekreteri, Romalı Mucius Scaevola tarafından kralın kendisi zannedilebilecek kadar saygındı (Livius 2, 12.7; Dionysos Hall. 5, 28.2). Nitekim Chiusi'de bulunan arkaik bir rölyefte yazı yazan bir sekreter yüksek mevki sahibi beylerle birlikte görülür.[15] Etrüsk sanatında yazı yazan tanrısal varlıklar da vardır; bunlar çoğunlukla, ölünün adını yazdıkları bir rulo ya da *diptykhon* [ikiye katlanabilen levha] tutan ölüm daimonlarıdır.[16] Çok sayıda Etrüsk lahti ve kül kavanozunun üzerinde yer alan figürler bir yazı tahtası ya da rulo kitapla tasvir edilmiştir. Genellikle ölünün adı ve/veya yaşı da belirtilmiştir; Tarquinialı Laris Pulenas'ın rulosunda (Resim 14) kısa bir yaşam öyküsü bile yer alır. Mezar kültüründe elbette

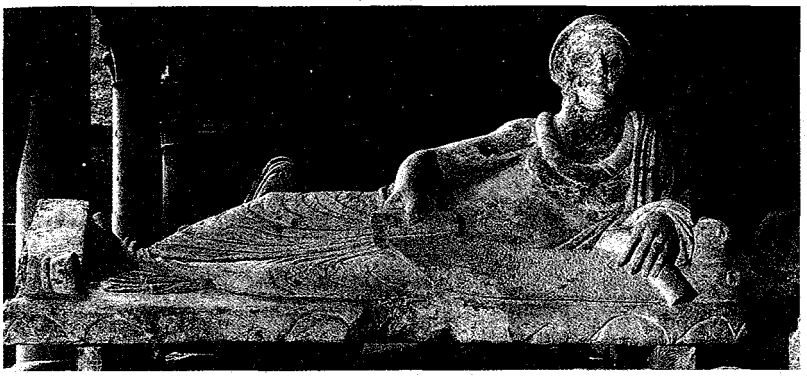

14. Laris Pulenas'ın lahti (lahtin kapağındaki figür). Tarquinia, Ulusal Müze.

belli bir işlevi olan bu ikonografik şemanın ardında, yazı ve edebiyatla uğraşan bir insanın imgesi de vardır.

Yunan dünyasını Hellenistik dönem boyunca yavaş yavaş egemenliği altına alan Romalılar, yani üst tabaka, mağlup Yunanlıların maddi zenginliklerinin yanı sıra edebiyat, bilim ve kültürlerini de giderek daha fazla benimsediler. Yunanca eserler Latinceye çevrildi; İÖ 3. yüzyılın ikinci yarısında *Odysseia*'yı Latinceye çeviren Livius Andronicus'un ilk çevirmen olduğu kabul edilir. Plautus ve Terentius'un komedyalarından da anlaşıldığı gibi, Yunan eserlerinin sık sık taklit edildiği de oldu. Eğitimli insan için iki dilli olmak doğal bir hale geldi; Cicero'nun (*Ödevler* 1, 1) dediği gibi: *par in utriusque orationis facultate* [her iki dile de aynı derecede hâkim olmak].

3. Okul ve ders

Böylesi bir eğitim seviyesine ulaşabilmek, hatta sırf okuyup yazmak için bile ders almak gerekiyordu. Elbette burada antikçağdaki eğitim sisteminin tüm yapısını anlatamayız, biz burada yalnızca okuma ve yazma ile ilgili yöntem ve dersleri ele alacağız.

Çocuk altı ya da yedi yaşına geldiğinde ilkokula –Yunanlılarda *didaskaleion*, Romalılarda *ludus litterarum*– başlardı (Aristoteles, *Politika* 7, 1336b; Pseudo-Platon, *Aksiokhos* 361d). Yazma derslerine

başlamadan önce küçük öğrenci harflerin isimlerini ve alfabeyi baştan sona, sondan başa ezberlemek zorundaydı. Bunu yapmakta zorluk çekenler de vardı, örneğin Herodes Attikos'un oğlu. Herodes Attikos zamanının (İS 2. yüzyıl) en zengin adamlarından biri olduğu için, oğluna onunla yaşıt olan ve her biri alfabenin bir harfine göre çağrılan 24 köle çocuk verebilmişti. Oğlan bu köle çocuklara emirler yağdırıyor, böylece alfabeyi öğreniyordu (Philostratos, *Vitae Sophist.* 558). Bu kadar varlıklı olmayan anne babalar çocuklarına ahşap ya da fildişinden yontulmuş harfler veriyor, çocuklar bu harflerle hem oynuyor hem de öğreniyorlardı (Quintilianus, *Inst. Or.* 1, 1, 26; Hieronymus, *Epist.* 107, 4.2). Ondan sonra da küçük öğrenciler bu harfleri yazmayı öğreniyorlardı. Yazı malzemesi olarak papirüs yaprağı nadiren kullanılıyordu; çoğunlukla üzeri balmumu tabakasıyla kaplı ahşap bir yazı tahtası ve tığ kalemle yazılıyordu. Daha yoksul çocuklar kırık çanak çömlek parçalarıyla yetinmek zorundaydılar. Fakat Atina'da öğrencilerin kullandığı taş yazı tahtaları da bulunmuştur.[17]

Birinci aşamada ilkokul öğretmeni, *grammatistes*, çocuğun elinden tutarak harfleri onunla birlikte yazıyordu. Fakat şöyle bir yöntem de vardı: Öğretmen, balmumuyla kaplı olmayan bir ahşap yazı tahtasına harfleri kazıyor, öğrenci de doğru biçim için bir duygu geliştirene dek tığ kalemiyle bu çizgilerin üzerinden geçiyordu (Seneca, *Epist.* 94, 51; Quintilianus, *Inst. Or.* 1, 1, 27). Ondan sonra da olası tüm heceleri kurmaya geçiliyordu. Çocuklar bütün bir sözcük ya da ismi ancak bu aşamadan sonra yazmaya başlıyorlardı, önce basit sonra daha zor sözcükleri. Bu yöntem öğrencilerin yazı alıştırmalarının yer aldığı çok sayıda özgün belge[18] ve belli ki öğretmen için düşünülmüş ödev defterlerinin[19] yanı sıra antik yazarların aktardıklarıyla da belgelenmiştir. Özellikle de, İS 1. yüzyılda Quintilianus'un yazdığı hitabet sanatı el kitabı *Institutio Oratoria*'da (1, 1 vd.) çocuğun ilk öğrenimi ayrıntılarıyla ele alınır.

Bundan sonraki aşama, öğretmenin genellikle ahlaki içerikli ve metrik vezinli örnek cümleler yazması, öğrencinin de bunları kopya etmesinden ibaretti. Platon'un Protagoras'a söylettiği bir meselde (*Prot.* 326c-e), öğretmenin öğrencilerin yazı tahtasına çizgiler çektiğini, çocukların da orantılı ve güzel yazmayı öğrenebilmeleri için bu çizgilerin dışına çıkmadan yazmaları gerektiğini öğreniyoruz. Öğretmenin, en üst kısmına özenle bir deyiş yazdığı ve öğrencinin

15. Yazma egzersizinin yapıldığı bir yazı tahtası. Londra, British Museum.

bu deyişi daha alt kısımda iki kez iyi kötü kopya ettiği bir çizgili yazı tahtası (Resim 15) günümüze ulaşabilmiştir. İS 2. yüzyıldan kalma bu yazı tahtası, ilk öğretim yöntemlerinin ve okuldaki alıştırmaların aradan geçen yüzyıllar boyunca pek de değişmediğini gösterir.[20]

Okuma ve yazma birbirinden ayrı tutulamazdı elbette, zira biri diğerini gerektirir. Nitekim okuma derslerinde de aynı yöntem izleniyordu: Tek tek harflerden sonra heceler, ardından da telaffuzun giderek zorlaştığı sözcükler öğrenilirdi, bunların bir kısmı tekerleme gibiydi; Quintilianus bu sözcüklerin hızlı ve açık seçik bir biçimde telaffuz edilmesine özel bir önem verirdi (*Inst. Or.* 1, 1.37). Fiil ve sıfat çekiminin de eksiksiz yapılması gerekiyordu. Son olarak, yazmak –bazen de dikte ediliyordu–, okumak ve ezberlemek için daha kapsamlı metinler, kısa öyküler ya da ünlü şair ve yazarların eserlerinden seçilmiş metinler ele alınıyordu: Önce Homeros, sonra Euripides ve Menandros, klasik Attika hatipleri Demosthenes, Hypereides ve İsokrates'in eserleri.[21] Yunan ve Latin ilkokullarında uygulanan yöntem arasında bir fark yoktu –orijinalleri bulunan Yunan okul alıştırmaları Romalı Quintilianus'un öngördüğünden farklı değildir– ama Romalılar İS 3. yüzyıldan itibaren, Yunan özdeyişleri yerine

Latince özdeyişleri tercih eder oldular (bunların ünlü Cato'nun özdeyişleri olduğu yanılgısına düşülür); klasik şair ise *par excellence*, yani mükemmel Vergilius idi.[22] Elbette temel matematik de öğreten ilkokulların görevi burada bitiyor, öğrenciler de genellikle on bir-on iki yaşına gelmiş oluyorlardı. İsteyen ve imkânı olan, çocuğunu *grammatikos* ya da *grammaticus* denen öğretmenlerin ders verdiği daha yüksek okullara gönderiyordu (Suetonius, *Nero* 7; Probus, *Vita A Persii*).

Hellenistik dönemde, Büyük İskender'in Ön Asya'da Mısır dışında düzenlediği seferler sonucunda geniş bölgeler siyasi ve kültürel olarak Yunan bölgeleri haline geldiğinde, kentlerde *gymnasion*'lar [Lat. *gymnasium*] kuruldu.[23] Bu eğitim kurumları öncelikle gençliğin fiziksel gelişimi için düşünülmüştü, fakat yüksek düzeyde bir tinsel eğitimin verildiği mekânlara da sahiptiler. *Grammatikos* burada ders veriyordu. Derslerde genellikle büyük şair ve yazarların eserleri işleniyordu, ama dersler basit bir düzeyde değildi elbette. Öğrenciler eserleri etkin bir biçimde incelemek ve iyice özümsemek zorundaydılar. Bununla ilgili bir dizi tipik ödev vardı; günümüze ulaşan özgün öğrenci ödevleri bunlar hakkında bir fikir verir. Öğrenciler için ilk öğretimin artık geride kaldığı, yazı malzemesinden de bellidir: Ahşap yazı tahtası yerine artık genellikle papirüs kullanılıyordu, ancak bunlar yeni rulolar değil, eski metinlerin arkalarıydı.[24] *Gymnasion* öğrencilerinin bir görevi de, metin açıklamasıydı. Burada, örneğin Homeros'tan alınan bir metin parçasının yanındaki sütuna yazarın kullandığı sözcüklerin anlamının yazılması gerekiyordu. O dönemde bile gündelik dilde artık kullanılmayan sözcükleri açıklayan bu sözlükler bizlere metinleri yorumlamada çok yardımcı olmuştur. Sonra bir de açımlama dersi vardı, yani büyük bir edebi eserde geçen bir öykü anlatılırdı. Ya da öğretmenin belirlediği konularda kompozisyonlar yazılırdı. Ezberlenmesi gereken şairlerle ilgili soru ve yanıtlar kateşizmi* andıran bir biçimde derlenirdi. Vezne uygun bir biçimde okuyabilmek için sözcükler vezne göre hecelere ya da bölümlere ayrılır ve vurgulanırdı. Ayrıca metinlerdeki sözcüklerin vurgularının belirtilmesi gerekiyordu ki, bu o zamanki

* Kateşizm: Hıristiyanlarda dini kuralları ve ahlak anlayışını soru-cevap şeklinde açıklayan eğitim kitabı. (ç.n.)

kitap yazısında yapılmayan bir şeydi. Çok ezberleniyordu ve öğrencileri teşvik etmek için, tıpkı başka derslerde, örneğin güzel yazı dersinde de olduğu gibi, ezber yarışmaları bile yapılıyordu.

Tüm bunların temeli ve ilkesi seçkin "klasikler" idi, hepsinin üzerinde de daima Homeros vardı, sonra tragedyacılar, özellikle de Euripides, komedya şairleri Aristophanes ve tercihen Menandros, Attika hatibi Demosthenes ile eski lirik şairler Alkman, Sappho ve Pindaros. Diğer yazarlar ve şairler, özellikle de daha yeni olanları da göz ardı edilmez, ama asla o "sabit çekirdek" kadar önemsenmezdi. Zamanla derslerde klasik yazarların da belli eserleri tercih edilir oldu, örneğin Homeros'un *İlyada*'sı ya da Aiskhylos ve Sophokles'in yedişer tragedyası. Yeri gelmişken, bugün bu iki tragedya şairinden kalan ve bizim elimize ortaçağdan kalma el yazmaları halinde ulaşan eserler işte bu yedişer eserdir ve okullarda edinilen yazın zevki sonucunda bazı eserlerin diğerlerine daha çok tercih edilmesinin metin aktarımına da yansıdığının bir işaretidir.

Gymnasion'ların bir de kütüphanesi olurdu. Bunların bazıları hayırsever kişiler, çoğu da bizzat öğrenciler tarafından kurulurdu. Aleksis'in *Linos* adlı komedyasında bile (İÖ 4. yüzyıl) Herakles'in öğretmeni olan başkahraman öğrencisine kütüphaneyi gösterir ve bir kitap seçmesini söyler. Herakles'in Homeros'u, tragedya şairlerinden birini, Hesiodos'u, Khoirilos ya da Epikharmos'u seçmeyip bir yemek kitabında karar kılması tam da bu kas yığınından beklenecek şeydir (Athenaios 4, 164b-d). Okul kütüphanelerine sonra yine döneceğiz.

Roma'da daha yüksek bir eğitime İÖ 3. ila 2. yüzyıl arasında başlanmıştır, zira ilk Latin edebiyat öğretmeni daha önce de anılan ve memleketi Aşağı İtalya'daki bir Yunan kenti olan Tarentumlu Livius Andronicus idi. Yeni memleketinde Yunan efsanesinin temalarına göre yazdığı çok sayıda dramanın yanı sıra, Homeros'un *Odysseia*'sını Romalıların Saturnius vezniyle son derece sadık bir biçimde Latinceye çevirmişti. Onun bu "Odusia"sı Livius Andronicus'u edebiyat derslerinin odak noktası haline getirdi. 2. yüzyılın ikinci yarısında yine Aşağı İtalya kökenli Ennius öğretmenlik yaptı; Ennius çok sayıda drama ve *satura*'nın yanı sıra, heksametreyle ilk Latin ulusal destanını yazdı: Konularını Roma tarihinden alan *Annales*. Livius Andronicus gibi hem *grammaticus latinus* hem de *grammaticus*

graecus olarak ders veren Ennius (Suetonius, *Gramm.* 1), derslerde kendi eserlerini işliyordu.

Fakat Latin gramercilerin dersi (Resim 16) kesin hatlarına ancak Augustus döneminde kavuştu. Yöntemler Yunan yüksek okullarındaki yöntemin aynısıydı ve öyle de kalacaktı, buradaki tek fark, Yunan edebiyatının değil, Latin edebiyatının işleniyor olmasıydı. Şair ve yazarlara gelince: Suetonius (*Gramm.* 16, 2) Cicero'nun dostu Atticus'un azatlısı Quintus Caecilius Epirota'nın İÖ 26 yılından hemen sonra Vergilius ve diğer "modern" şairleri ders müfredatına soktuğunu nakleder. Bunlardan biri de Horatius idi. Vergilius o sırada hayattaydı ve *Aeneis*'i henüz okuyucuya ulaşmamıştı. *Aeneis* o öldükten sonra çoğaltılınca bu destan derhal müfredata alındı, ondan sonra da birincil önemini asla yitirmedi. Fakat derslerde dönemin şairlerinden Ovidius, Lucanus ve Statius da işleniyordu.[25] İS 1. yüzyılın sonuna doğru bir değişim yaşandı ve dönemin şairlerine duyulan ilgi azalırken Ennius'a ve komedyalarıyla Terentius'a daha fazla ilgi gösterilmeye başlandı. Okuldaki en önemli nesir yazarları Cicero ve vakanüvis Sallustius idi.

Eğitimli çevreler, en azından Cicero zamanından beri iki dilli olduğu için hem *grammaticus latinus*'tan hem de *grammaticus graecus*'tan (Resim 17) ders alıyordu.

Roma'da ve Imperium Romanum'un Latince konuşulan kentlerinde Yunanca öğreten *grammatici* genellikle Yunan kökenli azat edilmiş kölelerdi. Üst tabakanın âdetlerinden biri de, sekreterlik, okuyuculuk ya da kütüphanecilik yaptırdıkları eğitimli kölelere sahip olmaktı. Bu bilgilere sahip olmayan köleler –ya da çoğunlukla onların çocukları– özel derslerle eğitiliyorlardı.

Buna karşın, Yunan egemenliği altındaki doğu bölgesi Latinceyi öğrenmeye değer bulmuyordu. Bu durum ancak 3. yüzyılın sonunda, İmparator Diocletianus Latinceyi resmi dil olarak o bölgelerde de kabul ettirmeye çalıştığında değişti. Nitekim bu dönemden kalma Mısır papirüsleri arasında, yabancı dil Latincenin öğrenilmesine ilişkin rehber kitaplar da bulunmuştur: Alfabetik olarak ya da konulara göre düzenlenmiş sözcük listeleri, iki dilde yazılmış basit öyküler, Yunanca-Latince konuşma metinleri (tıpkı bizim gezi rehberlerindekiler gibi), Yunanca sözlüklü Latince metinler ve hatta Vergilius ya da Cicero gibi klasik eserlerin iki dilli nüshaları.[26]

16. Bir ders sahnesini tasvir eden Neumagen rölyefi. Trier, Eyalet Müzesi.

Grammatikos'un verdiği dersin bir üst aşaması yüksek okul eğitimiydi. Bu öğrenim, hukuk ya da tıp gibi bir uzmanlık dalında da yapılabilirdi. Buna karşın, yüksek okul eğitiminin kuşkusuz en önemli dalı olan hatip okulları uzmanlaşmış sayılamayacak bir eğitim veriyorlardı. Hitabet sanatına İÖ 5. yüzyıldan itibaren –ünlü hatip Gorgias'ın saygınlığını düşünün– ve tüm Yunan-Roma antikçağı boyunca çok büyük bir önem verilmiştir. Bir siyasetçinin olduğu kadar bir avukat ya da komutanın da kariyer yapabilmesi için açık seçik ve ikna edici, hatta sürükleyici bir biçimde konuşabilmesi şarttı. Aynı ölçütler yazarlar, örneğin tarihçiler için de geçerliydi. Toplumda önemli bir rol oynamak isteyenin mutlaka hitabet eğitimi alması gerekiyordu. Aristoteles ve Cicero gibi ünlü adamlar hitabet sanatına dair çok sayıda eser ve rehber kitap yazmışlardır. Bunlardan biri de Quintilianus'un *Institutio Oratoria*'sıdır. Bu eserin ilk öğrenimden başlayarak okullardaki eğitim yöntemleri konusunda verdiği değerli bilgilerden daha önce de yararlandık, zira Quintilianus hitabet eğitiminin çocuk yaşta başlaması gerektiğini savunur.

Hitabet eğitimi nesir, özellikle de, bir kısmı –örneğin Gorgias, Antiphon ya da İsokrates– kendi sanatlarında ders de vermiş olan ünlü hatiplerin yazıya aktarılmış eserleri üzerine kuruluydu. Hangi hatiplerin örnek alınacağı zevkten zevke değişiyordu. Hitabet eğitiminde en önemli akım, her türlü barok laf ebeliğinden kaçarak İÖ 4. yüzyılın Attikalı büyük hatipleri Demosthenes, Lysias, Aiskhines ve özellikle de İsokrates'i örnek alan Attikacılardı. Bu nedenle,

17. *Grammaticus Graecus* [Yunanlı gramerci] Marcus Mettius Epaphroditus'un heykelciği (İS 3. yüzyıl). Roma, Palazzo Altieri.

Attika hatiplerinin papirüs üzerine yazılmış çok sayıda eserinin günümüze ulaşmış olmasına şaşmamak gerekir, zira bunların azımsanamayacak kadar büyük bir kısmı öğrencilerin elinden çıkma kopyalardır. Pratik alıştırma için öğrencilere bir konuşma hazırlayıp sunacakları konular –örneğin, uydurulmuş tarihi olaylar– veriliyordu. Papirüse yazılmış olan bu ödevler günümüze de ulaşmıştır ve daha küçük fragmanlar deneyimli papirüs uzmanlarını bile yanıltmış, kurgusal olayları tarihi gerçekler sanmışlardır.[27]

Bu bölümün birincil amacı, okuma ve yazmanın Yunan-Roma antikçağında en azından İS 3. yüzyılın sonuna dek herkese açık olduğunu ortaya koymaktı. Temelde herkesin gidebileceği okullar vardı; bu olanaktan yararlanmak ya da yararlanabilmek (örneğin, maddi nedenlerden ötürü) herkesin kendine kalmış bir şeydi. Her halükârda okumak ve yazmak eski Şark ve Mısır'da olduğu gibi belli zümre ya da mesleklerle (rahip, kâtip) sınırlı bir "içrek sanat" değildi.[28] Yunanlı ve Romalıların okullarında gençlik çeşitli aşamalardan geçerek şiir, tiyatro oyunu ve nesirle haşır neşir oluyor, "klasik" okul literatürünün belirli bir kısmı genel edebiyat zevkini yoğun bir biçimde etkiliyordu.[29] Bu durum Yunanca ve Latince metinlerin aktarımına da yansıdığı için günümüzü de etkilemiştir.

3
Antik Yazı Malzemeleri

Biz bugün kitap, mektup ve belgeleri hemen hemen yalnızca kâğıda yazar ya da basarız. Oysa kâğıdın henüz bilinmediği eskiçağda çok sayıda farklı yazı malzemesi[1] kullanılıyordu. Bu nedenle, Roma imparatorluk döneminin büyük hukukçusu Ulpianus (*Dig.* 37,11) ayrıntılı bir açıklama yapma gereği duymuştu: "Vasiyetnamelerde her tür malzemeyi geçerli saymamız gerekir; ister ahşap ya da başka bir malzeme, ister papirüs, parşömen ya da herhangi bir hayvan derisi üzerine yazılmış olsun, bunların hepsi yasal belgedir."

Şimdi antikçağda en yaygın yazı malzemelerine bir göz atacağız, ancak kalıcı ve anıtsal yazıtlar konumuzun dışında kaldığı için onlar üzerinde durmayacağız. Yine de, uzun edebi metinlerin zaman zaman yazıt biçiminde ebedileştirilmiş olduğunu belirtmek isteriz. Burada İmparator Augustus'un faaliyetlerini anlatan metnin tek olmasa da en ünlü versiyonu olan ve Ankara'daki tapınağın duvarlarına iki dilde –Yunanca ve Latince– kazınmış olan *Monumentum Ancyranum* isimli büyük yazıtı düşünmek gerekir. Hatta İÖ 2. yüzyılda Küçük

Asya'daki Oinoanda kentinde bir filozof, Diogenes, hemşerilerine Epikurosçu öğretiyi ilan etmek amacıyla yazdığı kapsamlı metinleri bir galerinin duvarına kazıtmıştır. Yaklaşık 40 metre uzunluğundaki yazıtın büyük bir kısmı korunmuş ve içeriği Teubner'den* çıkan bütün bir cildi doldurmuştur.

Antikçağda kullanılan çeşitli yazı malzemelerini belirli bir düzen içinde incelemek için bunları anorganik ve organik diye ikiye ayırmakta yarar var.

1. Anorganik yazı malzemeleri

Son derece basit bir yazı malzemesi, kırık çanak çömlek parçalarıydı; her yerde bolca bulunan bedava bir malzeme. Bu *ostrakon*'lardan (Yun. kırık çömlek parçası)[2] özellikle de Mısır'da çokça bulunmuştur. Üzerleri kazınmış ya da siyah mürekkeple yazılmış (Resim 18) bu çömlek parçaları vergi faturaları, raporlar, mektuplar ve özellikle de okul ödevleridir. Bu çanak çömlek parçalarının üzerine istenmeyen siyasetçilerin isimlerinin yazıldığı *ostrakismos* denen Atina'ya özgü oylamadan daha önce söz etmiştik. Çömlek parçalarından handiyse daha ilkel olan bir diğer yazı malzemesi ise yassı taşlardır; yine Mısır'da, siyah mürekkeple yazılmış olan ve *ostrakon*'lardaki kısa metinlere benzeyen yazılarla bezeli çok sayıda kireçtaşı bulunmuştur.

Yazı yazmak için evin iç ve dış duvarlarından da bolca yararlanılmıştır. Bir ailenin "ev kitabı"nda olduğu gibi, ruhsal ve edebi patlamalara varıncaya kadar insanın iç dünyasının tüm boyutlarını yansıtan bu duvar yazıları[3] özellikle de, Vezüv'ün lavlarının altında kalan Roma kentlerinde korunabilmiştir elbette. Duvarlara yazı yazma alışkanlığı Pompeii'de bir Romalı'nın –elbette yine bir duvara– şu eğlenceli *distikhon*'u (beyit) (Resim 19) yazmasına neden olmuştu:

Admiror te paries non cecidisse ruinis
qui tot scriptorum taedia sustineas
(Aşına aşına bunca yazıyla, sen tut viran olup yıkılma,
ey duvar, şaşıyorum sana.)

* Teubner: 1811'de B. G. Teubner tarafından kurulan yayınevi. *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum, Thesaurus Linguae Latinae* gibi bilimsel kitaplar yayımladı. (ç.n.)

18. *Ostrakon.* Bir tahıl satış pusulası.
Toledo, The Royal Ontario Museum.

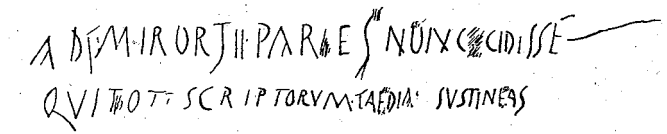

19. Pompeii'de bir duvar yazısı.

Yazı malzemeleri arasında önemli bir grup da madenlerdir. Yazıtlar için en başta bronz kullanılıyordu ama bu el yazmaları için söz konusu değildi, çünkü bakır-kalay alaşımı bronz, tığ kalem için fazla sertti. Yazmak için daha yumuşak madenlerden, özellikle de kurşundan yararlanılıyordu. Başına bir felaket gelmesi istenen kişilerin isimlerini, genellikle de lanetleyici sözlerle birlikte ince kurşun tabletlere yazmak eskiçağda çok yaygın bir âdetti. Bu kurşun tabletler (Resim 20) ya toprağa gömülür ya da yeraltı güçlerine teslim etmek amacıyla mezarlara bırakılırdı.[4] Kehanet merkezlerine, örneğin Epeiros bölgesinde bulunan Dodona'daki Zeus kehanet merkezine iletilen sorular da genellikle kurşun tabletlere yazılırdı.[5] Kurşun tabletler mektup yazmakta da kullanılıyordu. Böylesi bir *molybdine epistole*'den [kurşun mektup], tutsak Polykrite mitinde de olduğu gibi, yalnızca gizli bir mesajı bir ekmeğin içine saklayarak ulaştırmak (Parthenios 9,5) için değil, gündelik haberleşmede de yararlanılıyordu. Bir dizi özgün

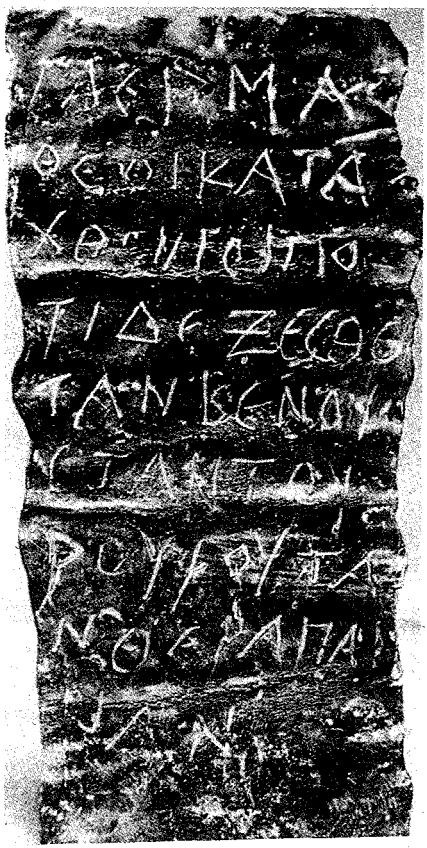

20. Morgantina'da (Sicilya) bulunan kurşun lanet tableti (İÖ 2./1. yüzyıl).

kurşun tablet bulunmuştur. En eski parçalardan biri olan ve Güney Rusya'daki Kırım kıyısındaki Berezan adasında bulunan mektubun üzerindeki Yunanca yazılar İon lehçesiyle yazılmıştır ve İÖ 6. yüzyıla tarihlenmektedir (Resim 21); bu kurşun tablet en eski Yunan papirüslerinden bile daha eskidir.[6] Bu mektup bulunduğunda küçük bir ruloyu andırıyordu. Benzer bir mektup İspanya'da bir Yunan ticaret kolonisi olan Emporion'da gün ışığına çıkarıldı.[7] Fakat daha kapsamlı metinler de kurşuna yazılıyordu. İÖ 2. yüzyılda *Periegetes** Pausanias'a (9, 31.4) Boiotia'daki Helikon dağında, zamanın çarklarının yıpratmış

* *Periegetes*: *Periegesis* (seyahatname) yazarı. Hellenistik dönemde bazı yazarlara bu ad verilirdi. (ç.n.)

olduğu bir kurşun tablet gösterilmişti; tabletin üzerinde Hesiodos'un epik şiiri *İşler ve Günler* (İÖ 700 civarı) yer alıyordu. Maalesef Pausanias bu kurşunun biçimine, rulo mu yoksa tablet mi olduğuna dair bilgi vermez. Plinius'un dediğine göre (*Nat. His.* 13, 69), Roma'nın ilk döneminde, papirüsün orada henüz kullanılmadığı zamanlarda resmi yazılar kurşun rulolara yazılıyordu. Kolayca yıpranıveren bu *plumbea volumina* [kurşun rulolar] sık sık sarılıp açılmaya gelmediği için arşivleme için düşünülmüş olsa gerek.

21. Berezan adasında (Kırım) bulunan kurşun mektup. St. Petersburg, Ermitaj Müzesi.

22. Magliano'da (Toscana) bulunan ve üzerinde Etrüskçe bir yazıt yer alan kurşun disk. Floransa, Arkeoloji Müzesi.

Orta İtalya'da kurşunun gerçekten de yazı malzemesi olarak kullanıldığı, her iki tarafında da uzun bir Etrüskçe metin (tanrı isimleri ve kurban sunuları) yer alan bir diskten de bellidir. Toscana'daki Magliano'da bulunan bu disk İÖ 5. ve 4. yüzyıllara tarihlenir (Resim 22).

Yine yumuşak bir maden olan kalay da yazı yazmaya elverişli bir malzemeydi. Nitekim kalaydan yapılmış lanet tabletleri de vardır (bkz. *Hippiatr. Paris.* 440 p. 63 Oder-Hoppe).[8] Hatta Pausanias kalay yazı rulolarından söz eder (4, 26.8): Thebaili komutan Epameinondas İÖ 369 yılında Messenia'yı Spartalıların elinden kurtardığında, eski ulusal kahraman Aristomenos'un Büyük Tanrıçalar'ın şölen ritüelini yazdığı kalay rulolar orada bronz bir kabın içinde bulunmuş gibi yapılmıştı. Eski yerel gelenekleri sağlamlaştırmak amacını taşıyan bu siyasi sahtekârlık, güya yazıların ne kadar eski olduğunu kanıt-

lamak için silindirden geçirilip bir kitap gibi açılmış olan bu incecik madenle inandırıcı kılınacaktı.

Bir Yahudi keşiş topluluğuna ait olan ve Ölü Deniz'deki Kumran mağaralarında bulunan bir dizi kutsal metnin arasında çok sayıda deri ve papirüs rulosuna ve iki bakır ruloya da rastlanmıştır. Toplam uzunluğu yaklaşık 2,5 metre olan bu iki ruloda, gizli hazinelerin sıralandığı bir metin yer almaktadır; İÖ 1. yüzyıl İbranicesiyle yazılmış olan metnin bir kısmı çözülmüştür. Ancak yazı tığ kalemle kazınmamış, kabartma usulüyle yazılmıştır.[9]

Değerli madenler gümüş ve altın sıradan bir yazı malzemesi değildi elbette. Yine de, birkaç tane gümüş lanet tableti bulunmuştur. Altınla ilgili örnekler verirken, mezarlarda bulunan Orphik tabletler ve çok çeşitli muskaların yanı sıra Etrüsklerin Caere'sinin liman ve tapınak kenti olan Pyrgi'de bulunan tabletlere (Resim 23) de işaret etmek istiyoruz. Etrüskçe ve Fenikece olarak iki dilde yazılmış olan ve Uni (Iuno)-Astarte onuruna yapılan bir kutsamadan söz eden Pyrgi tabletleri (İÖ 500), Etrüskoloji için savaş sonrası dönemin en önemli buluntularından sayılır.[10] Plutarkhos'ta (*Quaest. Conviv.* 5, 2.10), bu olay dışında tanınmayan Erythraili kadın şair Aristomakhe'nin, İsthmos şenliklerinde şiir yarışmasını kazandıktan sonra Sikyonluların Delphoi'deki hazine dairesine altın bir kitap emanet ettiğini öğreniyoruz. Daha başka "maden kitapların" da olduğunu bildiğimiz için bu sözleri yorumlamamız ve burada altın yazılı ya da süslemeli bir papirüs kitabın kastedildiğini düşünmemiz gerekmez. Aristomakhes'in altın kitabı belki de bir rulo biçimindeydi; bu rulo elbette yalnızca malzemesi nedeniyle değil, bir adak kitabı olması nedeniyle de nadiren açılıp okunuyordu.

2. Organik yazı malzemeleri

a. Ahşap, keten, vb.

Bitki kökenli organik yazı malzemeleri içinde, eskiçağ boyunca daha çok kısa metinleri yazmakta kullanılan ahşap en başta gelir.

En basit yöntem, tahtanın üzerine doğrudan mürekkeple yazmaktı. Yazı daha kolay okunabilsin diye bu tahtalar kireç ya da alçıyla

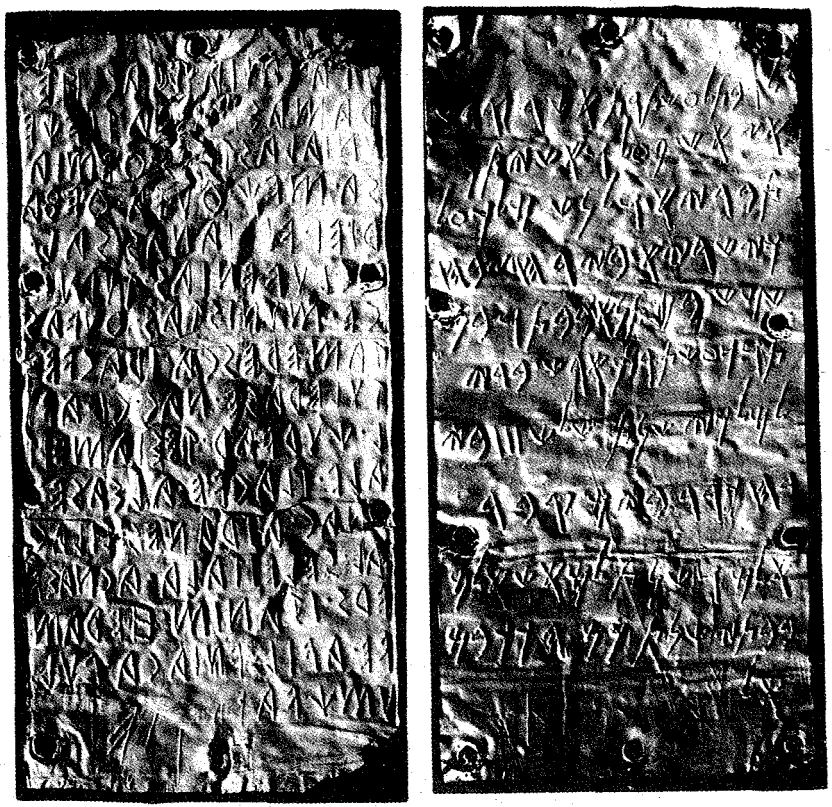

23. Pyrgi'de bulunan ve Etrüskçe ve Fenikece yazılarla kaplı tabletler. Roma, Villa Giulia Müzesi.

beyazlatılırdı. En zengin buluntular Mısır kökenlidir, zira oradaki kuru iklim sayesinde organik yazı malzemeleri daha iyi korunabilmiştir. Mumyalar nakledilirken üzerlerine yapıştırılan ve mumyaların isim, yaş ve gideceği yeri belirten mumya etiketlerinin dışında bunların çoğu mektup, fatura ya da pusulaydı ama bu tahtacıklara edebi metinler de yazılıyordu, zira tıpkı bizim yazı tahtalarımız gibi okuldaki derslerde de kullanılıyorlardı[11] (Resim 24). Bazen bu tahtaların bir yanının delinip sicimlerle birbirine tutturulduğunu, Mısır'daki Dakhla vadisine yakın İsmet-el-Ghareb'te bulunan iki "ahşap kitap" örneğinde gördük. 1988 baharında uluslararası basında büyük heyecan uyandıran bu "ahşap kitaplar", 25 cm yüksekliğinde,

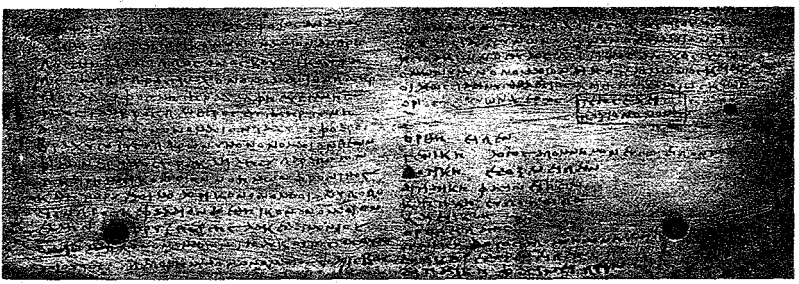

24. Ahşap okul tahtası. Londra, British Museum.

10 cm genişliğinde ve 3 cm kalınlığında 8-9 ahşap tablettten oluşuyor. Bunların birinde çeşitli hesap kayıtları, diğerinde (Resim 25) ise tıpkı bir kodekste olduğu gibi sıkışık bir yazıyla arkalı önlü yazılmış edebi bir metin yer alır. Başta Aristoteles'in bir eserinin bulunduğu sanılmış –basının heyecanının nedeni buydu– fakat çok geçmeden metnin "yalnızca" Attikalı hatip İsokrates'in bir konuşması olduğu anlaşılmıştı. İsokrates'in eserleri geç antikçağa dek hitabet derslerinde çokça işlenmişti, dolayısıyla İS 4. ya da 5. yüzyılda yaşamış bir hitabet öğrencisinin eski hatibin metnini okuyup ezberlemek amacıyla "ahşaba dökmüş" olması muhtemeldir.[12]

Yetmişli yıllarda Roma İmparatorluğu'nun en kuzeydeki bölgesinde, yani Britanya'daki Vindolanda askeri kampında, ahşap yazı malzemesine dair bilgilerimize önemli katkılar sağlayan buluntular ele geçirildi.[13] Buradaki atık çukurlarında kısmen minik boyutlarda kayınağacı ve kızılağaç parçaları bulundu. Üzerleri yazılı bu tahtaların İS 100'de orada kamp kurmuş olan Roma ordusunun belgeleri olduğu kısa süre sonra anlaşıldı. Bunlar restorasyonları yapıldıktan sonra biçimlerine göre üç ayrı gruba ayrıldı: Tahtanın dokusu uzunlamasına olan, dikdörtgen biçiminde (16-20 x 6-9 cm), ince (3-1 mm, bazen de 0,25 mm kalınlığında) ahşap tabletler mektup yazmak için kulanılmıştı. Metin ahşap tabletlerin bir yüzüne mürekkep ve tüy kalemle iki sütun halinde yazılıyordu (Resim 26). Sonra ahşap plakanın ortasına bir bıçakla çizgi çekiliyor (ahşabın dokusuna dikey olarak) ve ikiye katlanıyor, dışına da adres yazılıyordu.

Britanya, Dakya (Dacia) ve İsviçre'de bulunan benzer ahşap bulguların dikkate alınması bu Vindolanda mektupları sayesinde

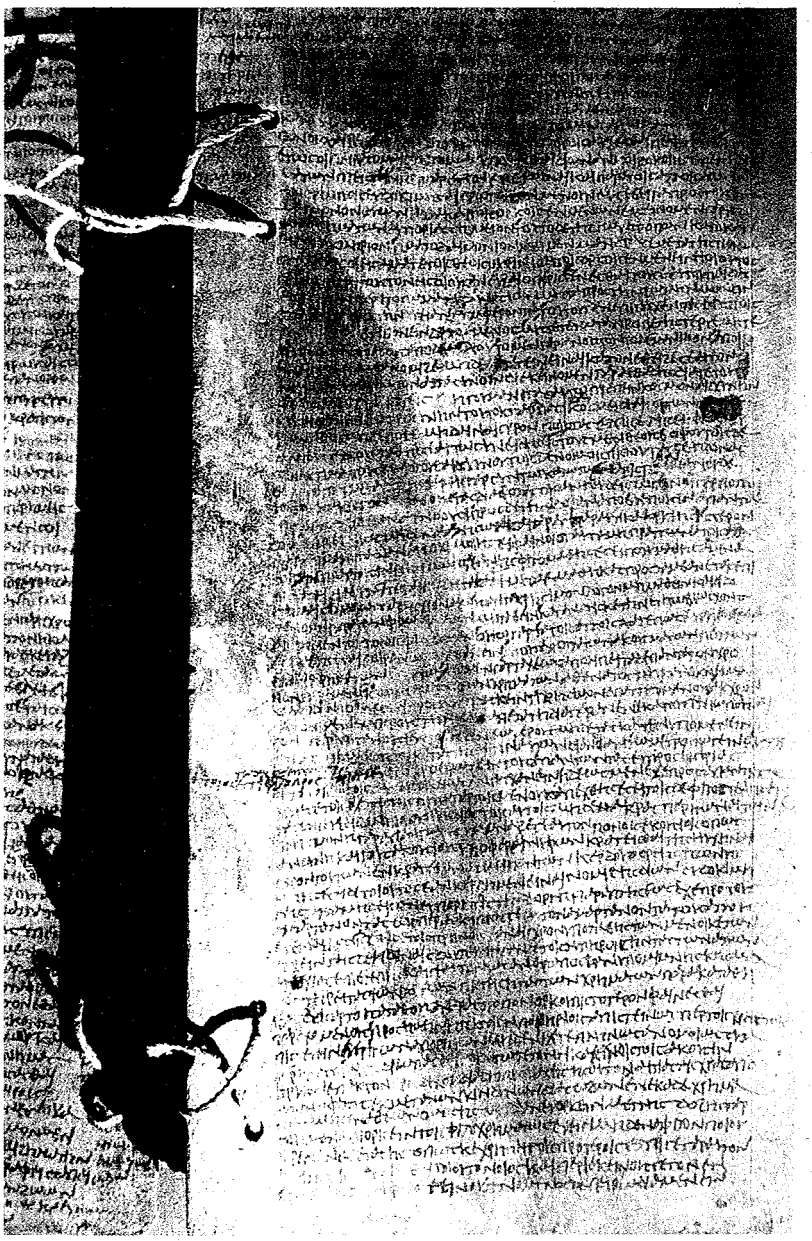

25. Dakhla'da (Mısır) bulunan ve üzerinde İsokrates'in bir konuşması yer alan "ahşap kitap".

26. Vindolanda'da bulunan ahşap tablet. Londra, British Museum.

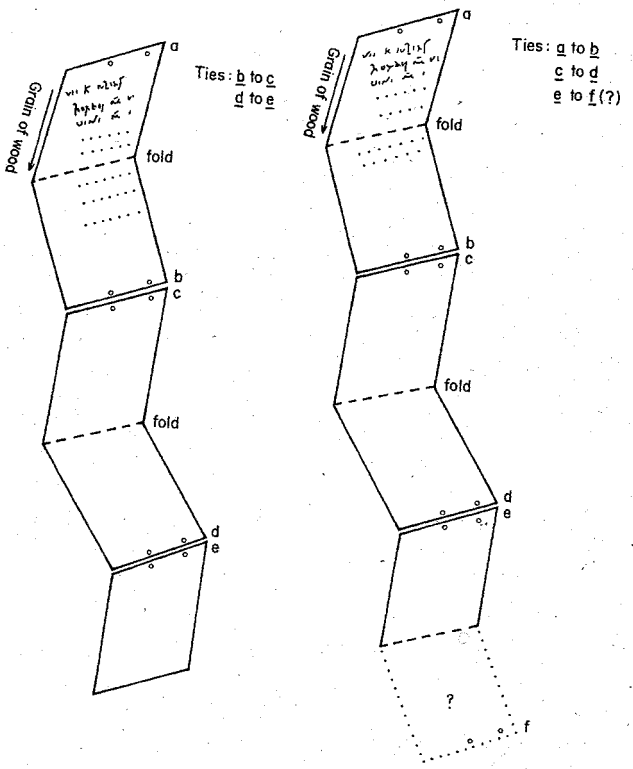

27. Vindolanda'da bulunan ahşap "not defterleri" (konstrüksiyon).

28. Pompeii'deki Murecine'de bulunan *tabula cerata*.
Pompeii, Eski Anıtlar Müsteşarlığı.

oldu; böylece, o dönemde en azından papirüse nadiren ulaşılabilen bölgelerde yaygın mektuplaşma biçiminin bu olduğu anlaşıldı. Vindolanda bulgularının ikinci grubu, yine ilk burada görülen "not defterleri"dir. Bunlar, ortadan ikiye katlanmış ince ahşap tabletlerin birbirine tutturulmasıyla elde edilmişti. Bu "defterlere" tek bir sütun halinde baştan sona dek yazılırdı; burada yazı, sıradan mektupların tersine, tahtanın dokusunun tersi yönündeydi (Resim 27). Üzerlerine yazıldıktan sonra katlanan ince tahta tabletlerden antik literatürde de söz edilir; İmparator Commodus'un hoşlanmadığı insanların isimlerini bu tabletlere yazdığı, geceleyin de bu kişileri öldürttüğü anlatılır (Herodianos 1, 17.1).

Vindolanda buluntularının üçüncü grubu daha önce de incelenen *tabulae ceratae* [balmumuyla sıvanmış levhalar], yani yazı tahtalarıdır.[14] Bir yüzü düz, öbür yüzünün kenarları daha yüksek olan yazı tahtalarının içinde bir balmumu tabakası oluyordu. Bu balmumu tabakasının içine bir tığ kalemle yazılar kazınıyordu (Resim 28).

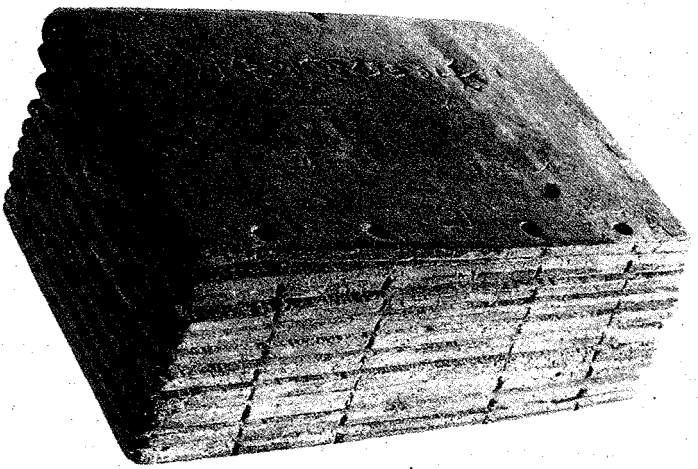

29. Bir öğrencinin ahşap *polyptykhon*'u (İS 6. yüzyıl). Paris, Louvre.

Açık renkteki tahtanın üstünde daha rahat görülsün diye balmumu genellikle koyu renkteydi ya da kırmızıydı. Genellikle bu tür tahtalar balmumuyla kaplı yüzeyleri üst üste gelecek şekilde sicim ya da menteşelerle tutturulur, böylece bir *diptykhon* elde edilirdi (aslında *diptykhon deltion* olan bu Yunanca sözcük ikiye katlanmış tahta demektir). Üç ya da daha fazla parçadan oluşan türleri de vardı (*triptykhon*, *polyptykhon*); teknik nedenlerden ötürü tahtaların sayısı istendiği kadar artırılamıyordu elbette. Bu tür *polyptykha*'nın [üçten fazla kanadı olan levhalar] –Romalılar bunlara *codex* (kodeks) derlerdi– iç yüzeyi balmumuyla kaplı olurdu (Resim 29).

Tabulae [yazı tahtaları], ister tek ister birkaç parçadan oluşsun, en eski dönemlerden beri Yunanlılar, Etrüskler ve Romalılar tarafından yaygın olarak kullanılıyordu: Mektup ve not defterleri (Romalılarda *pugillares* [yazı tabletleri]) olarak, edebi taslak ve notlar için, okuldaki derslerde yazı tahtası olarak[15] ve Roma bölgesinde özellikle de yasal belgeler için. 1875 yılında Pompeiili banker Caecilius Iucundus'un evinde bulunan 153 *tabulae ceratae* bunların en tanınmış örnekleridir.[16] Roma hukuk ve ekonomisinin bu birincil kaynaklarından daha önemli olan tek buluntu, liman kenti Puteolili bir banker ailesine ait olan ve 1959 yılında Pompeii dışındaki bir villada bulunan arşiv olsa gerek.[17]

Bu *diptykhon*'lar genellikle ahşaptandı ama fildişinden yapılmış olanları da vardı –Martialis (14, 5) yolculara bunların armağan edilmesini tavsiye eder– ve geç antikçağda göreve yeni başlayan yüksek memurların, özellikle de konsüllerin değerli oymalarla süslü fildişi *diptykhon*'lar armağan etmeleri âdettendi. Günümüze çok sayıda örnek ulaşmasının nedeni, antik *diptykhon*'ların ortaçağda güzel birer kitap kapağı olarak kullanılmış olmalarıdır.[18]

Plinius'a göre (13, 69), erken dönemlerde Romalılar palmiye yapraklarından ya da ağaç kabuklarının kitabiye tabakasından yapılmış kitaplar da kullanıyorlardı. Bu bilginin doğruluğunu kanıtlayan buluntular ya da Yunan-Roma dünyasından kalma resimler yoktur. Fakat Hindistan ve Doğu Asya'da palmiye yaprakları ve ağaç kabuğu yakın dönemlere kadar yazı malzemesi olarak kullanılıyordu. Palmiye yaprağından ince uzun şeritler kesiliyor ve üzerlerine keskin bir metal kalemle harfler kazınıyordu. Daha uzun metinlerde çok sayıda yaprak üst üste konuyor, deliniyor ve bir iple tutturuluyordu. Asya kökenli bu palmiye yaprağı kitapları (Resim 30)[19] Plinius'un neyi kastettiğini anlamamıza yarayabilir belki. Ağaç kabuklarının gerçekten de kitap yazmak için kullanıldığı, Yunanca ve Latincede "kitap" anlamına gelen *byblos* [=*biblos*] ya da *liber* sözcüğünün "ağaç kabuğu" anlamına gelmesinden de bellidir. Sumatra'daki Batak'larda, ağaç kabuğunun bir akordeon gibi katlandığı ritüel kitapları[20] vardı (Resim 31); Vindolanda'nın ahşap mektupları ve özellikle de eski İtalya'ya özgü keten kitaplar da bunlara benzerler.

Antik literatürde *libri lintei* [keten kitaplar] çokça anılsa da, bu yalnızca İtalya bağlamındadır. Livius'un anlattığına göre (10, 38.6), Samnit savaşları sırasında (İÖ 293) bir Samnit rahibi eski bir keten kitabın öngördüğü biçimde bir kurban adamış, yine Livius'a göre (4, 7.12; 4, 20.8), Romalı vakanüvis Licinius Macer, Capitolium'daki Iuno Moneta tapınağında muhafaza edilen ve eski Roma *magistratus*'larının [üst düzeydeki kamu görevlileri] kayıtlarını içeren keten kitaplara başvurmuştur. İmparator Marcus Aurelius gençliğinde eski Latin kasabası Anagnia'da yalnızca tapınak değil, çok sayıda *libri lintei* de görmüştür (Fronto, *Ad M. Caes.* 4,4 p.66 N). Geç dönem kaynaklarına göre (Symmachus, *Epist.* 4, 34; Claudianus, *Bell. Get.* 230) Sibylla'nın kehanetlerinin yer aldığı kitaplar da ketendendi; oysa Varro'ya (Servius, *Aen.* 3, 444) ve Plinius'a (*Nat. Hist.* 13,69)

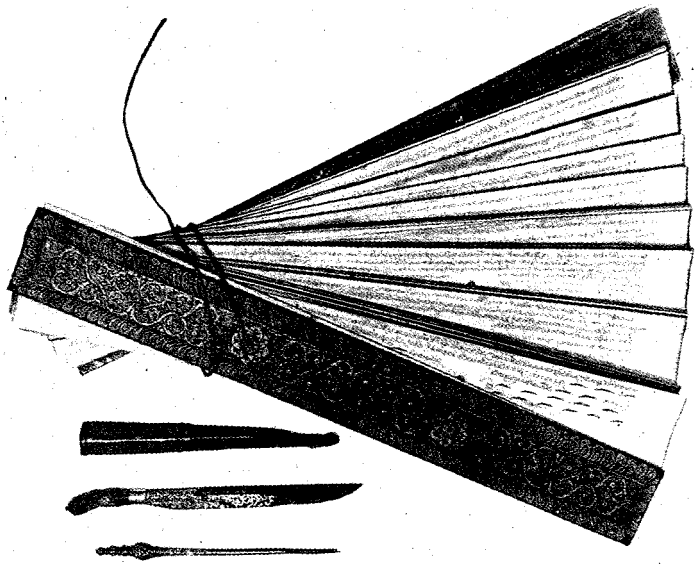

30. Seylan palmiye yaprağı kitabı. Berlin, Hint Sanatı Müzesi.

göre, bu kehanetler palmiye yapraklarına yazılmıştı. Öyle ya da böyle, eski İtalya'da keten kitaplarda kutsal metinler ve resmi kayıtlar yer almış olsa gerek.

Devletin üst düzey yöneticilerinin geldiği eski Roma ailelerinin özel arşivleri ve kronikleri vardı (bkz. Dionysios Hall. 1, 74.5);[21] aynı şey Etrüsk yönetici aristokrasisi için de geçerlidir. Bu "aile kitapları" da muhtemelen *libri lintei* idi, zira Plinius (*Nat. Hist.* 13, 69) eski dönemde özel belgelerin keten üzerine yazıldığına işaret eder. Nitekim İÖ 4. yüzyıldan kalma bir Caere lahtinin kapağında merhumun başının yanında yassı bir paket halinde özenle katlanmış bir bez görülür (Resim 32) ve Chiusi'de bulunan bir kül kavanozundaki tasvirde, ciğer ve yıldırımlarla kehanette bulunan Etrüsk rahipleri *haruspices*'in tipik başlığı da benzer bir paketin üzerinde durur. Buna göre, Chiusi lahit kapağındaki ritüel kitabı *haruspex*'e ait olsa gerek.[22]

Günümüze bir Etrüsk *liber linteus*'u bile ulaşmıştır. Zagreb Müzesi'nde Mısırlı bir kızın mumyası korunmaktadır.[23] Bu kız âdet olduğu üzere keten şeritlere sarılmıştır ama ne ilginçtir ki, bu şeritlerin üzerinde şimdiye dek bulunmuş en uzun Etrüskçe metin yer alır.

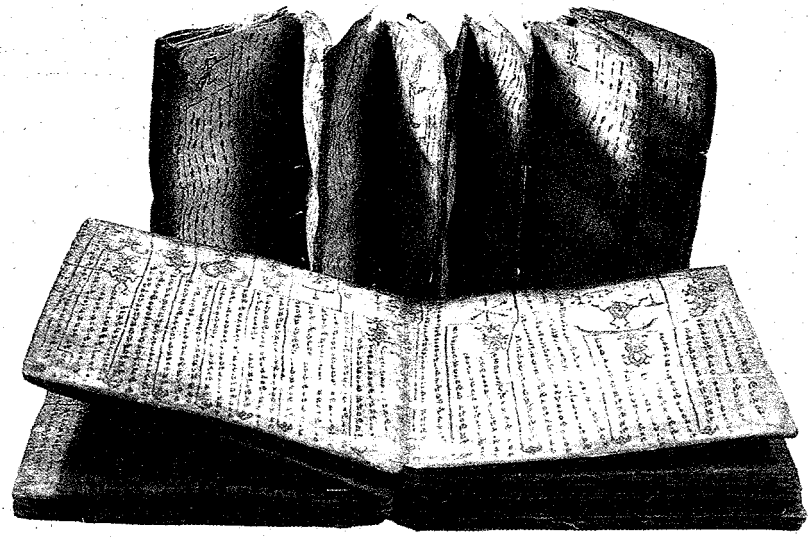

31. Batak'ların (Sumatra) ağaç kabuğu kitabı. Mainz, Gutenberg Müzesi.

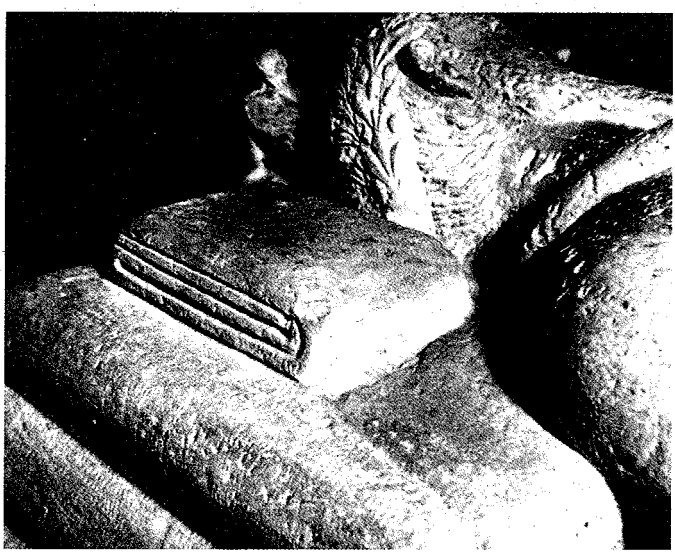

32. Caere'de bulunan Etrüsk lahit kapağı, ayrıntı: *liber linteus*. Vatikan Müzesi.

Korunmuş olan toplam beş şerit, yazılarla dolu tek parça bir bezden elde edilmiştir. Bu bez 3,40 m uzunluğunda ve yaklaşık 40 cm genişliğindeydi. Etrüsk âdetine göre sağdan sola uzanan yazı siyah mürekkeple, belli ki deneyimli bir yazıcı tarafından özenle yazılmıştı (Resim 33). Toplam 12 sütunun her biri 24 cm genişliğindeydi ve kırmızı bir çerçeve içindeydi. Kumaşın en sonunda, yani solunda kırmızı çerçeveli boş bir "sayfa" bırakılmıştı. Yazılı bezin büyük olasılıkla tamamı, her sütun bir "sayfa" oluşturacak biçimde katlanmış, bezin yazılı olmayan iki ucu bu "paketin" etrafına sarılmıştı. Harflerin biçimine bakılırsa, kitap İÖ 100 yılında Perusia-Cortona-Trasimenus gölü bölgesinde yazılmış ve Etrüsk bir göçmen tarafından Mısır'a getirilmişti; bu bez kitap daha sonra mumyacıların eline geçmiş olsa gerek. Yaklaşık 1200 sözcükten oluşan metin "akıcı" bir biçimde okunamasa da, içeriği genel hatlarıyla anlaşılmaktadır. Rakamlara, ay isimlerine, tanrılara ve çömlek tasvirlerine, kült ifadelerine rastlanması, burada şölen takvimi tarzında yazılmış bir ritüel kitabıyla karşı karşıya olduğumuzu düşündürtüyor. Öyleyse, *liber linteus Zagrabiensis*, antik yazarların tasvir ettiği gibi, Etrüsklerin tanrılarının öğretilerini ve katı kült kurallarını yazdıkları o *libri rituales*'ten biri.[24]

Libri lintei, geç Roma imparatorluk dönemine istinaden bir kez daha anılır: *Historia Augusta*'nın yazarı, Aurelianus'un (İS 270-275) hayatını yazdığı eserinde, imparator tarafından *libri lintei* olarak hazırlatılan ve Roma'daki Bibliotheca Ulpia'da muhafaza edilen günlüklerinden yararlanır (Aurel. 1. 7). Aurelianus zamanında papirüs kıtlığı yaşanmış olabileceği varsayılsa bile, burada eski İtalya tarzında keten kitapların yeniden ortaya çıkmış olması bana pek olası gözükmüyor, zira Palmyra kraliçesi Zenobia Nil bölgesini de geçici olarak egemenliği altına almıştı. Belki de Aurelianus'un *libri lintei*'si keten ciltli papirüs ya da parşömen kodekslerdi. Aurelianus'un halefi Tacitus'un yine *Historia Augusta*'daki biyografisinde sözü edilen ve senato kararlarını içeren *libri elephantini* (Tacitus 8, 1) de fildişi ciltli kitaplar olsa gerek.

b. Papirüs

Fakat burada sözü edilen yazı malzemelerinin hiçbiri papirüs bitkisinden elde edilen papirüs[25] kadar önemli olamamıştır. *Papyros*

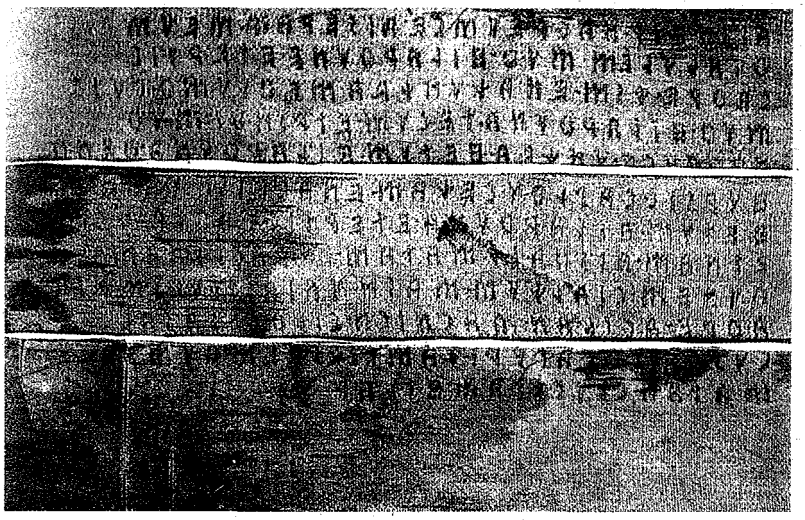

33. Etrüskçe yazıların yer aldığı mumya bezi (ayrıntı). Zagreb, Arkeoloji Müzesi.

sözcüğü, haklı olarak bizim *Papier* [Alm. kâğıt] sözcüğümüzde yaşamaya devam eder, oysa Yunanlılar bitkiden elde edilen yazı malzemesine, yani papirüse genellikle *khartes* derlerdi (Lat. *charta*); bizim *Karte* [Alm. harita, oyun kâğıdı, bilet] sözcüğü de oradan gelir. Yunancada papirüs rulosu için kullanılan *byblos* sözcüğü zamanla "kitap" anlamını aldı; biz bu sözcüğü *Bibliothek* [Alm. kütüphane], *Bibliographie* [Alm. kaynakça], *bibliophil* [Alm. kitapsever] gibi bileşik yabancı sözcüklerimizde hâlâ kullanırız. *Bibel* [Alm. İncil] sözcüğünün kökeni de *byblos*'tur.

Papirüsgillerden olan papirüs bitkisi (*Cyperus papyrus*) nemli ve sıcak ortamları seven otsu bir bitkidir (Resim 34). Papirüs eskiçağda en çok da Nil vadisinde yetişiyordu. Aşağı Mısır'da, özellikle de Nil deltasında ve bir zamanlar başlıca papirüs üretim merkezlerinin gelişip serpildiği Arsinoitis'te artık soyu tükenmiştir. Bugün papirüs ancak Nil'in üst kısımlarında, Habeşistan ve Uganda'da yetişmektedir. Aristoteles'in öğrencisi Theophrastos –papirüs bitkisinin ilk ayrıntılı tasvirini Theophrastos'a borçluyuz– papirüsün Suriye'de de yetiştiğini yazar (*Hist. Plant.* 4, 8 vd.); Plinius'a göre (*Nat. Hist.* 13, 73) Mezopotamya'da da yetişir. Sicilya'da Ciane nehri ve Syrakusai'de yetişen papirüsleri 10. yüzyılda Arapların mı getirdiği yoksa bitkinin

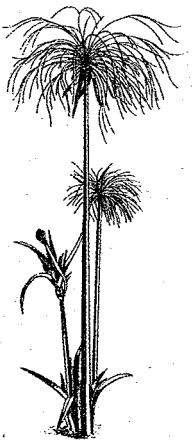

34. Papirüs bitkisi

orada eskiden beri mi yetiştiği konusundaki eski tartışma hâlâ açıklığa kavuşamamıştır.[26] Papirüs bitkisi sürüngen kalın çotuklu, üçgen biçimindeki tepesi şemsiye gibi yapraklarla kaplı çıplak saplı otsu bir bitkidir ve boyu elverişli koşullarda 5 metreye ulaşır.

Mısır'da en eski firavun dönemlerinden beri papirüs bitkisinden çok çeşitli ürünler elde ediliyordu. Theophrastos, daha önce de anılan metninde, papirüsün kullanım alanları konusunda, başka kaynaklarla (örn. Plinius, *Nat. Hist.* 13, 72) da uzatılabilecek bir liste verir. Papirüsün nişasta içeren sapları ucuz ama lezzetli bir besin maddesiydi. Liflerinden sepet, mat, halat, lamba fitili, basit giysiler, sandalet, hatta kayık yapılıyordu. Kökleri alet yapımında ve yakacak olarak kullanılıyordu. Çiçeklerinden çelenk, küllerinden ilaç yapılıyordu.

Burada bizi ilgilendiren ürün, yani yazı malzemesi, papirüs sapının alt kısmındaki özden elde ediyordu. Antikçağda papirüs üretimine dair en ayrıntılı bilgiyi, ancak modern araştırmalarla açıklığa kavuşturulan bazı ayrıntıların eksikliğine rağmen, Plinius'un *Naturalis Historia*'sına (13, 74 vd.) borçluyuz. Modern araştırmalar arasında özellikle de, Syrakusai'deki Museo del Papiro'nun müdürü Corrado Basile'nin çabaları anmaya değerdir.[27] Kabaca anlatacak olursak papirüs şöyle elde ediliyordu: Saplar henüz tazeyken parçalara bölünüp soyuluyor, böylece öz ortaya çıkıyordu. Bu da ince ama olabildi-

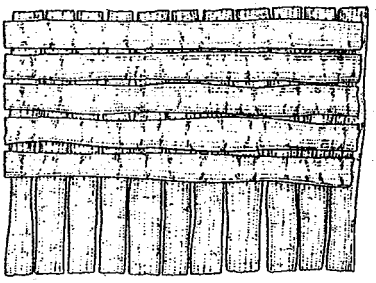

35. Bir papirüs yaprağının üretim şeması.

ğince enli parçalar halinde kesiliyordu ve suyla ıslatılmış bir tahtanın üzerine kenarlar azıcık üst üste gelecek şekilde yan yana diziliyordu. Bu tabakanın üzerine ters yönde olacak şekilde ikinci bir öz tabakası diziliyordu (Resim 35). Ardından bu yüzey yassı, geniş bir taşla dövülüyor, nişasta içeren özün yapışkanlığı sayesinde iki tabaka birbirine yapışıyordu. Bu şekilde elde edilen yaprak (Yun. *kollema*) güneşte kurutulduktan sonra ponza taşıyla, bazen de midye ya da fildişi bir çubukla düzleniyordu. Bundan sonra bir yapıştırıcı (un ve sirke) yardımıyla çok sayıda yaprak –genellikle 20, bazen de 50– bir rulo halinde yapıştırılıyordu, ancak rulonun bir yüzündeki bitki liflerinin hep aynı yönde olması gerekiyordu; rulonun dışında dikey, içinde ise yatay idiler. Papirüs hep böylesi rulolar halinde piyasaya sürüldü. Daha kısa metinler, örneğin mektup yazmak için bu rulodan gerektiği kadar kesiliyordu.

Bu şekilde üretilen papirüs açık tondaydı, rengi beje çalıyordu ve sık sık açılıp sarılan antik rulo kitapta olması gereken belli bir esnekliğe sahip kaygan yüzeyli bir yazı malzemesi oluşturuyordu. Antik papirüslerin renginin şimdi genellikle kahverengimsi olmasının nedeni, yüzyıllarca saklanmalarından kaynaklanır. Elbette piyasada çok çeşitli kalitede papirüs vardı; kalite yalnızca kullanılan malzemeyle değil, ruloların genişliğiyle de ölçülürdü. Plinius daha önce belirtilen yerde, farklı kalitelerdeki papirüsleri o dönemdeki isimleriyle birlikte sıralar: En kaliteli papirüs 13 parmaklık (=24,3 cm) rulolar halindeydi ve adı *charta hieratica* idi; adından da anlaşılacağı üzere, özellikle de kült yazıları yazmakta kullanılıyordu. Birinci kalitedeki bu papirüse daha sonra İmparator Augustus'un, ikinci kalite papirüse de karısı Livia'nın adı verildi. *Hieratica* ismi de 11

parmaklık (=20,3 cm) üçüncü kalite papirüslere devredildi. İmparator Claudius döneminde, alt tabakası *liviana*'dan, üst tabakası ise *augusta*'dan üretilen farklı kalitede bir papirüs daha piyasaya sürüldü: *charta claudia*. Bu papirüs *augusta*'dan daha dayanıklı olduğu için daha çok tercih edilir hale geldi. *Hieratica*'dan sonra, İskenderiye amfiteatrı yakınındaki üretim yerinin adı verilen ve Roma'da Fannius isimli bir şahıs tarafından güzelleştirme işlemine tabi tuttulduğu için *fanniana* da denen *charta amphitheatrica* geliyordu; bu rulolar 9 parmak (=16,6 cm) enindeydi. Nil deltasındaki üretim yeri Saïs'in adı verilen *saitica* ise 7-8 parmak (=12, 95-14,8 cm) enindeydi ve çekiçle düzlendiği için daha düşük kaliteydi. Bunların ardından İskenderiye civarındaki Taenea'nın adıyla anılan *charta taeneotica* ve nihayet *emporitica* gelir; ancak bu sonuncusu o kadar düşük kaliteydi ki, yazı yazmaktan ziyade, paket kâğıdı olarak kullanılıyordu. Günümüze ulaşan papirüslere bakarak, papirüsün kalitesinin, yani yüzeyin kayganlığının ve liflerin düzenliliğinin, firavunların zamanında İÖ 2. yüzyılın sonuna doğru doruk noktasına ulaştığını söyleyebiliriz. Ptolemaios döneminin papirüsleri –ki bizim asıl ilgimiz bunlarla başlar– çok iyi kalite olsalar da biraz daha kalındırlar. Papirüsler Roma imparatorluk döneminde de kalite düzeyini korurlar ama 3. yüzyıldan itibaren giderek kalitesizleşirler. Ancak Mısır'daki papirüs üretimine 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başında son verildiği tahmin edilmektedir. Papa kançılaryasının geleneklere bağlı kalarak belge düzenlemekte kullanmaya devam ettiği papirüs Sicilya'daki bir imalathanede üretilmiş olsa gerek.

Antik dünyada papirüs kullanımı ve talebi, özellikle de vızır vızır işleyen idari kurumların bulunduğu büyük kentlerde hayli fazlaydı ve buna bağlı olarak da yoğun bir ticareti gerektiriyordu. Atina'daki idarenin daha İÖ 5. yüzyılda papirüs kullandığını, belge sureti çıkarmak amacıyla satın alınan *chartai* giderlerini, Atina akropolündeki *Erekhteion*'un inşaatının gider faturalarında (*IG* I^2 374, sütun IX, 279-281) belirtilmesinden anlıyoruz. Atinalı şair Hermippos'un, İÖ 408/7 yılından kalma bu yazıttan belki de bir kuşak daha eski olan bir komedyasının fragmanında (Athenaios 1, 27e vd.) bir dizi ithal mal menşei ile birlikte sıralanmıştır ve bu ithal mallar arasında Mısır'dan getirilen yelken bezi ve papirüs ruloları (*bybloi*) da vardır. Bizzat Ptolemaios'un idari kurumlarındaki

papirüs tüketiminin ne kadar yüksek olduğunu, İÖ 258/7 yılına ait bir papirüs açıklığa kavuşturmuştur; buna göre, "başbakan" Apollonios'a bağlı kurumların tek bir birimindeki memurlar 33 günde en az 434 rulo tüketiyorlardı.[28]

Ptolemaios ve Roma'nın egemenliği[29] altındaki Mısır'daki papirüs üretiminin genel koşulları hakkında özet olarak şunlar söylenebilir: Papirüs bitkisinin doğal olarak yetiştiği ya da plantasyonlarda yetiştirildiği bataklık bölgeler önce krallığın, sonra da imparatorluğun mülküydü ve özel kişilere kiraya veriliyordu. Bitkilerin yetiştirilmesi, papirüsün üretimi ve hazır ürünün satılması özel sektörün elindeydi. Başlangıçta bunların çoğu küçük işletmelerdi ve tarım bölgesinde yaşayan özgür işçileri çalıştırıyorlardı. İmparatorluk döneminde bu imalathaneler daha büyük yerlere taşınmışa benziyor. Ptolemaios döneminde üreticiler birinci kalite papirüs rulolarını, bunları memurlarına kullandırtan devlete vermekle yükümlüydüler, ancak ürünün geri kalanını serbestçe satabiliyorlardı. Roma imparatorluk döneminde önce bir üretim lisansı vergisi koyuldu, ardından da yine hazır ürünün bir kısmının ya da para karşılığının devlete verilmesini öngören *anabolicum chartae* [kağıt vergisi] çıkarıldı.

Antik papirüslerin çoğu,[30] bu yazı malzemesinin üretildiği ülkede, yani Mısır'da bulunmuştur ve bulunmaya devam etmektedir; ancak bu papirüsler, bir zamanlar papirüs bitkisinin yetiştiği yerlerde, yani Nil deltasının nemli bölgelerinde ve Nil kıyılarında değil, kuru çöl bölgelerinde bulunmuştur. En önemli buluntu yerleri bugün artık kumlar altında kalmış vaha yerleşimleri, özellikle de Fayyum bölgesindeki kentlerdir (Arsinoe, Karanis, Soknopaiu Nesos, Philadelphia vs.). Zengin buluntuların gün ışığına çıkarıldığı diğer yerler, örneğin Herakleopolis, Tebtynis, Oksyrhynkhos, Hermopolis, Koptos, Elephantine'dir (bkz. Resim 36'daki harita). Mısır dışında çok sayıda papirüs bulunan yer, Fırat nehrinin orta batısındaki Dura-Europos'tur. Daha sonra Roma garnizonu olan bu kentin Mısır'dakine benzer kuru iklim sayesinde, parşömen ve Yunan papirüsleri dışında Roma askeri idaresinin Latince papirüsleri de korunabilmiştir. Papirüsler Filistin'de de uzun ömürlü olabilmiştir. En tanınmış örnekler, Ölü Deniz'deki mağaralarda bulunan deri ve papirüs rulolardır. 18. yüzyılda, Herculaneum'da "Papirüs Villası" denen villada kömürleşmiş bir durumda bulunan 1800 rulonun bunca süre korunmasının

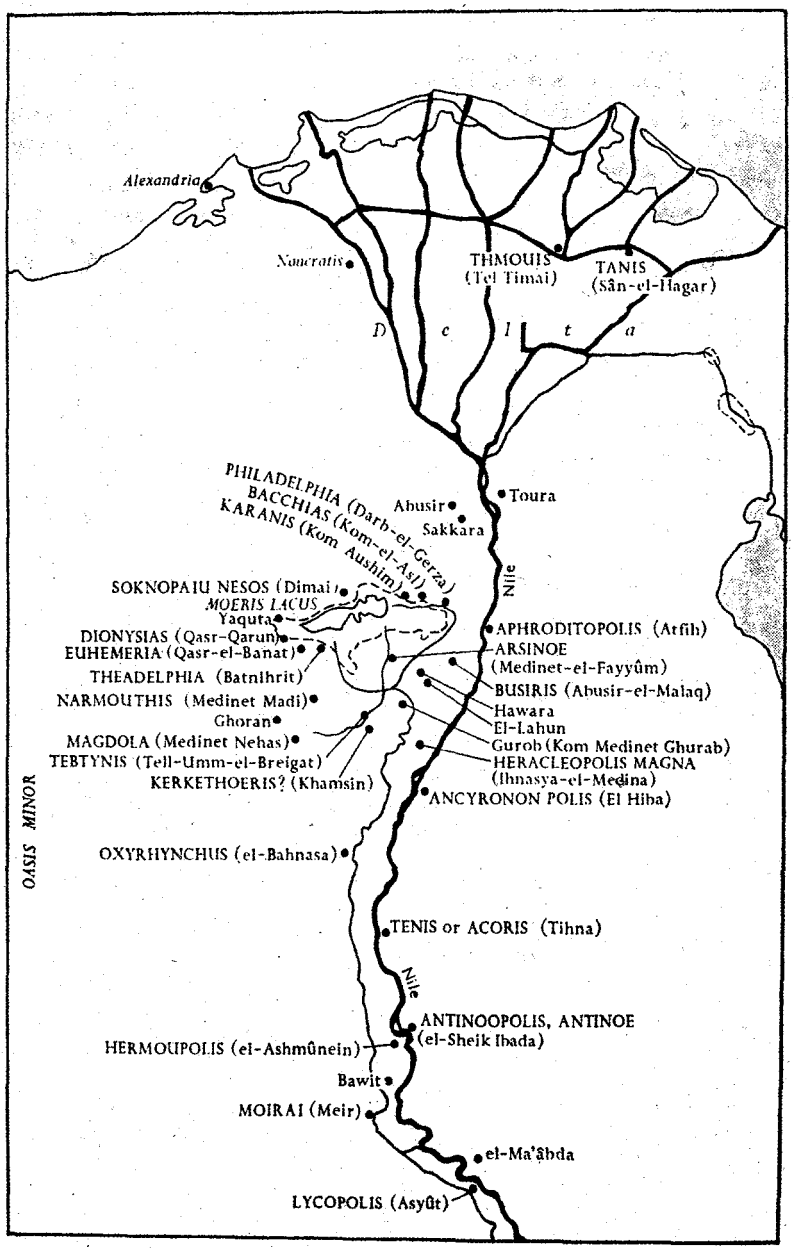

36a. Mısır'da papirüsün bulunduğu başlıca yerler.

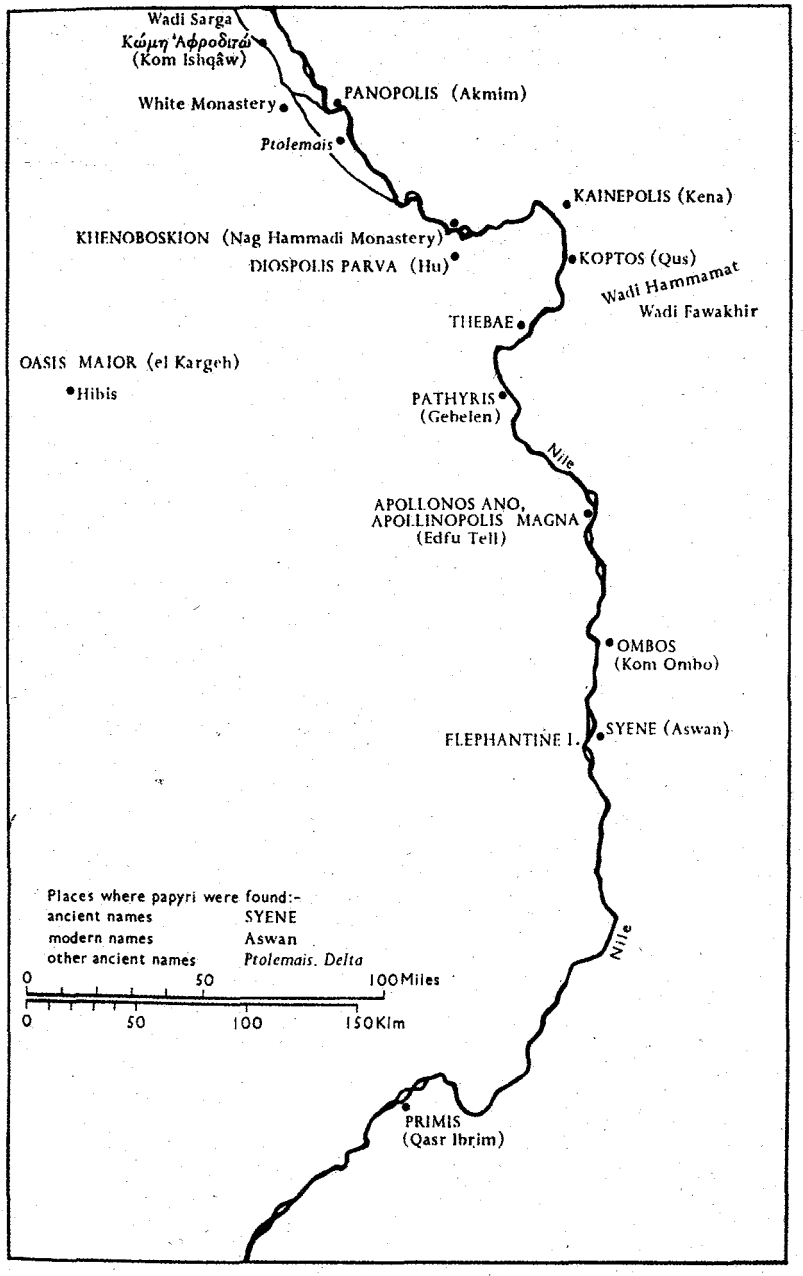

36b. Mısır'da papirüsün bulunduğu başlıca yerler.

nedeni İÖ 79 yılında Vezüv'ün patlaması sonucu oluşan özel koşullardır. Bir Attika mezarında bulunan papirüs fragmanı çok geçmeden toza dönüşürken,[31] 1963 yılında Selanik'e yakın Derveni'de gün ışığına çıkarılan kömürleşmiş bir papirüs rulosu parçası –ölünün yakılmasından sonra artakalan parça– günümüze dek korunabilmiştir; İÖ 4. yüzyılda yazılan felsefi bir metin içeren bu rulo, bugüne dek bulunan en eski edebi Yunanca eserdir.

c. Deri ve parşömen

Kitap yazmakta kullanılan yazı malzemeleri arasında papirüsün en büyük "rakibi" hayvan derisiydi.[32] Üretim yöntemine bağlı olarak iki çeşit ürün elde ediliyordu: Deri ve parşömen. Deri, tüyleri alınmış hayvan pöstekisinin mazı asiti içeren bitkisel maddelerle tabaklanmasıyla elde edilirken, parşömen üretiminde hayvan derisi tabaklanmaz, kireçle işlemden geçirildikten sonra gerilerek kurutulur, ondan sonra da incecik kazınarak düzlenir.

Hayvan derisine yazı yazıldığından antik literatürde sık sık söz edilir. *Diphthera* ve *membrana* terimleri hiç ayrım yapılmadan hem deri hem de parşömen için kullanıldığından, bu ürünlerin hangisinin kastedildiğine karar vermek genellikle zordur. Herodotos'un yazdığına göre (5, 58), eski dönemlerdeki İonyalı Yunanlılar papirüs kullanmaya başlamadan önce keçi ve koyunların derilerine yazı yazıyorlardı. Burada akla gelmesi gereken deridir herhalde, Perslerin devlet kronikleri (Diodoros, 2, 32) için de geçerlidir bu, zira Mısır'da bir Pers satrabının İÖ. 5 yüzyılda deri üzerine yazdığı yazılar bulunmuştur.[33] Ölü Deniz'deki Kumran'da bulunan ve bir Yahudi cemaatinin metinlerini içeren ünlü yazı rulolarının da çoğu dikilerek birbirine eklenmiş derilerden oluşur.[34] Burada ender görülen bir acayiplik olarak, üzerine altın mürekkeple *İlyada* ve *Odysseia*'nın yazıldığı yılan derisini anmak istiyoruz; bu şaheser Konstantinopolis'teki imparatorluk mabeyincisi hadım Lausos'un sanat koleksiyonunun bir parçasıydı (Kedrenos 1, p. 616). Fakat Suetonius (İsidoros'ta, *Orig.* 6, 11.2) Roma'daki *membranae*'nin önce matem renginde, yani safran sarısı, daha sonra da genellikle beyaz olduğunu söylerken ancak parşömenleri kastediyor olabilir. Yahudi başrahip Eleazar'ın Mısır kralı II. Ptolemaios Philadelphos'a (İÖ 285-246) hediye ettiği kanun

ruloları da parşömendendi mutlaka, zira kral derinin inceliğine hayran kalmıştı (İosephos, *Ant. Iud.* 12, 2.11).

Parşömen için kullanılan "pergamena" sözcüğüyle nispeten geç karşılaşırız; sözcüğe ilk kez İmparator Diocletianus'un İÖ 301 yılında fiyatlarla ilgili olarak çıkardığı fermanda (VII, 38) rastlarız. "Pergamena" sözcüğünün kökeni Pergamon (bugünkü Bergama) kentidir; dolayısıyla, Plinius'un (*Nat. Hist.* 13, 70) Romalı âlim Varro'dan aktardığı şu bilginin özel bir önemi vardır: İki kral, Ptolemaios ile Eumenes, birbirlerinin kütüphanelerini kıskanmaktadırlar, bu nedenle Ptolemaios papirüs ihracatını yasaklar. Bunun üzerine Pergamon'da parşömen keşfedilir ya da icat edilir (*membranas Pergami repertas*). Bu krallar, Pergamon kütüphanesinin kurucusu II. Eumenes (İÖ 197-159) ile Mısır kralı Ptolemaios VI. Philometor (İÖ 180-145) olsa gerek. Eskiden, Varro'nun verdiği bu bilgi nedeniyle, parşömenin ilk olarak Pergamon'da icat edildiği düşünülüyordu. Fakat Dura-Europos'takine benzer buluntuların da gösterdiği gibi, daha eski dönemlerde de parşömen bilindiğinden, şu açıklama daha doğru olsa gerek: İÖ 170-168 yıllarında, Suriye kralı Antiokhos Epiphanes Mısır'a saldırdığında ve İskenderiye istila edildiğinde papirüs ihracatı kesintiye uğradı. Bunun üzerine, kütüphaneyi genişletmeyi sürdürebilmek için, eskiden beri bilinen parşömenden yararlanmaya başlandı.[35] Ancak çok sonra yeni kitap formu kodeks bulunduğunda, parşömen yavaş yavaş papirüsün yerini aldı.

4
Nasıl Okunur, Nasıl Yazılırdı?

1. Yazma

Çeşitli yazı malzemelerini incelediğimiz bölümden sonra, şimdi de nasıl yazı yazıldığına değinmek istiyoruz.

Yazı hangi gereçlerle[1] yazılıyordu? Bu sorunun cevabı kullanılan yazı malzemesinin türüne ve yapısına bağlıdır. Daha önce de gördüğümüz gibi, gerek Yunanca gerekse Latince konuşulan bölgelerde bulunan en eski yazı örnekleri toprak çanak çömleklere kazınmış harflerdir. Eskiçağda *ostrakon* üzerine, duvarlara ya da az çok sert bir zemine kazınan yazıları yazmak için sivri bir gereç ya da metal kalem yeterliydi ve bunun için mutlaka özel bir *stilus* (tığ kalem) kullanılması gerekmiyordu. Ancak içi balmumuyla kaplı yazı tahtalarına yazmak, daha doğrusu yazıyı bu ince tabakaya kazımak için böyle bir tığ kaleme gerek vardı. Tığ kalemin (Yun. *graphis*, Lat. *stilus*) yazıyı kazımakta kullanılan ucu sivriydi, bir yazım hatası yapılınca balmumunu düzlemekte kullanılan üst kısmı ise spatulayı andırır biçimde yassıydı. Bu nedenle, "tığ kalemi çevirmek" anlamına gelen *stilum vertere* ifadesi "silmek" ile eşanlamlı hale geldi.

Basit bir yazı tahtasına ya da bir *diptykhon*'a yazan insanları tasvir eden resimlerde, örneğin daha önce anılan ve üzerinde bir okul sahnesi yer alan Duris vazosunda (bkz. Resim 9), bu tür tığ kalemler görülür, ayrıca çok sayıda özgün tığ kalem bulunmuştur (Resim 37). Çoğu bronzdan, bir kısmı da kemik ve fildişindendir, ancak değerli madenlerden yapılan tığ kalemler de vardır (bkz. *Anthol. Graeca* XVI, 324). Olağanüstü güzellikte bronz bir tığ kalem Orvieto civarındaki bir Etrüsk mezarında bulunmuştur.[2] İÖ 6. yüzyılın sonundan kalma bu tığ kalemin (Resim 38) üst kısmında elinde bir yazı tahtası ve *stilus* tutan çıplak bir delikanlı vardır; delikanlının kafasının üzerindeki palamut benzeri çıkıntı, balmumunun düzlenmesine yarıyordu. Böylesi bir tığ kalemin zaman zaman amaçdışı, örneğin bir hançer olarak kullanıldığı da oluyordu; nitekim Iulius Caesar kendini can havliyle savunurken, elindeki *stilus*'la katillerinden birinin kolunu delmişti (Suetonius, *Caesar* 82). Balmumu tığ kalemin geniş ucuyla düzleniyordu ama yazı tahtasına taze balmumu döşemek ya da tüm yüzeyi düzlemek için özel bir spatula kullanılıyordu. Aralarında altın kakmalı bir örneğin de bulunduğu bazı spatulalar[3] (Resim 39) günümüze ulaşabilmiştir.

Genellikle yazı tahtasına, oturur pozisyonda iken, tahta dizlerin üzerine yerleştirilmek suretiyle yazılıyordu. Fakat yazı tahtaları sert olduğundan, bunlara –bazı tasvirlerde görüldüğü gibi (Resim 40)– ayakta da yazılıyordu. Yeri gelmişken belirtelim: Balmumuyla kaplı ahşap yazı tahtaları eskiçağdan çok sonra da, yer yer geçen yüzyıla kadar kullanıldı.[4]

Buna karşın, papirüse, parşömene ve beyazlatılmış ya da balmumuyla kaplanmamış tahtaya mürekkep ve yazı kalemiyle yazılıyordu; yalnızca Mısırlılar[5] ucunu incecik olana dek kemirdikleri saz sapları kullanıyorlardı. Yunanlılar ve Romalılar yazı kalemlerini genellikle kamıştan elde ediyorlardı. Yunancası *kalamos* olan ve hem yazı kalemine adını veren hem de Romalılar tarafından *calamus* biçiminde dillerine uyarlanan kamışın ucu küçük bir bıçakla (Yun. *smile*, Lat. *scalprum librarium*) eğri olarak kesiliyor, ucu sivriltiliyor ve böylece modern çelik kaleminkine benzer bir biçim elde ediliyordu. Plinius'a göre (*Nat. Hist.* 16, 157), özellikle de Knidos ve Ermeni diyarındaki Anaetis gölü (Lat. *Anaeticus lacus*) civarındaki kamışlar çok gözdeydi ama Mısır kamışı da beğeniliyordu (Martialis 14, 38). Doğal kamıştan

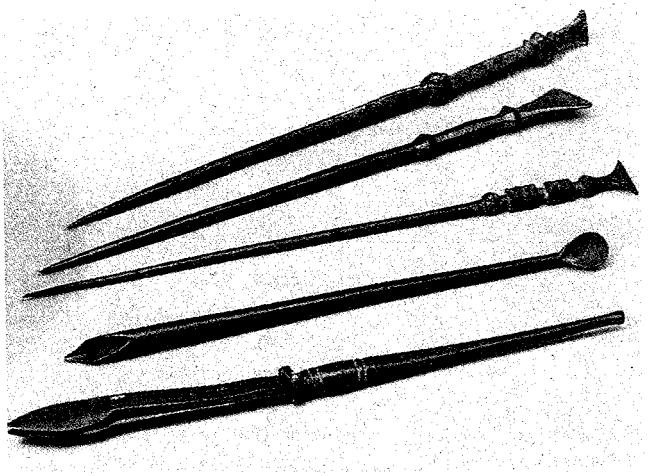

37. Bronzdan tığ ve tüy kalemler. Trier, Eyalet Müzesi.

38. Etrüsk tığ kalemi. Berlin, Antika Müzesi.

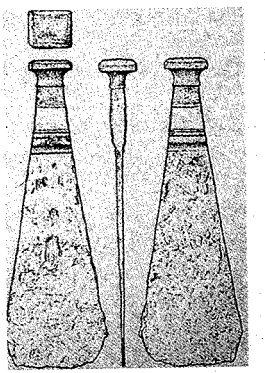

39. Bedburg-Buchholz kökenli balmumu spatulaları. Bonn, Ren Eyalet Müzesi.

yapılan yazı kalemlerinin yanı sıra bronz kalemler de vardı (bkz. Resim 37); en eski ve en ünlü örneklerden biri İÖ 5. yüzyıldan kalma bir Attika mezarında bir papirüs rulosunun yanında (!) bulundu.[6] Kuş tüylerinden nispeten geç bir dönemde yararlanılmışa benziyor, zira tüy-kalemlerden söz eden ilk metin (*Anonymus Valesianus* 14, 79) İS 6. yüzyıla tarihlenir.

Doğal kamıştan yapılan kalemler kolay aşındıkları için bir çakı ya da ponza taşıyla sık sık sivriltilmeleri gerekir. Bu nedenle, bir kutuda birkaç kalem hazır tutuluyordu. Mürekkep (Yun. *melan*, Lat. *atramentum*) elde etmek için genellikle kurum ve su karıştırılıyor ve bu sıvıya Arap zamkı ekleniyordu. Demir tannatı ve mazı asitinden elde edilen mürekkeple yazılmış en eski belge İS 111 yılına tarihlenir.[7] Kırmızı mürekkep sülüğenden elde ediliyordu.[8] Daha önce sözü edilen Zagreb mumyasının *liber linteus*'unda da kırmızı mürekkep kullanılmıştır, ancak bu mürekkep zincifre (HgS) içerir.[9]

Eskiçağda gizli mürekkep de bilinirdi. Bununla ilgili olarak Romalı şair Ovidius *Aşk Sanatı* adlı eserinde (3, 627 vd.) iki tüyo verir:

> "Güvenli ve görünmezdir yazı daha biraz önce sağılan sütle yazılmışsa;
> bunu okuyan önce kömür tozu serper üzerine.
> Ketenin sapıyla da, henüz nemli iken, aldatabilirsiniz.
> Bakirdir sayfa, yine de gizli yazı vardır üzerinde."

Sihirli papirüslerde sihirbazlık gücüne sahip mürekkep tarifeleri bile verilir. Dört *drakhme*'lik *Troglodytai** mürü, üç Karya inciri, yedi hurma çekirdeği, yedi kurutulmuş çam fıstığı kozalağı, yedi adet pelinotu özü, kara leyleğin yedi tüyü; bütün bunlar kömürleşene dek kavrulup suyla köpürtülür (*Papyri Graecae Magicae* 244-246). Mürekkep hokka benzeri kaplarda saklanıyordu. Resim 41'de görülen mürekkep hokkası Sicilya'daki Morgantina'da bulunmuştur ve İÖ 3. yüzyıla tarihlenir. Kâse biçiminde olan hokkanın geniş ayağında şu yazıt yer alır: ΑΝΤΑΛΛΟΥ ΤΟ ΜΕΛΑΝΟΒΑΦΟΝ (*Antallou to melanobaphon*: Antallos'un mürekkep hokkası).[10] Ancak Yunan-

* *Troglodytai*: (Yun.) Buzul çağında mağaralarda yaşayan bir Etiyopya kabilesi. (ç.n.)

40. Yazıcı figürlerinin yer aldığı Neumagen rölyefi. Trier, Eyalet Müzesi.

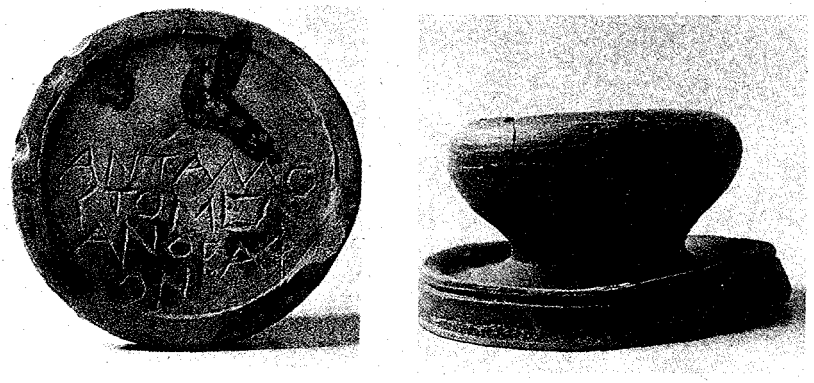

41. Morgantina'da (Sicilya) bulunan Hellenistik mürekkep hokkası.

lılar mürekkep hokkasına daha çok *melanodokheion* diyorlardı; Latince adı ise *atramentarium* idi. Özellikle de Roma dönemine ait çok sayıda *atramentaria* bulunmuştur, genellikle üstünde bir delik olan silindir kutulara benzeyen bu hokkaların bir kısmı çifter çifter –biri kırmızı, diğeri de siyah mürekkep için– bulunmuştur (Resim 42). Bu tür yazı gereçlerini tasvir eden resim ve buluntuların da kanıtladığı gibi, mürekkep hokkasının yazı kalemleriyle birlikte bir kılıfa konduğuna da sık sık rastlanır.[11]

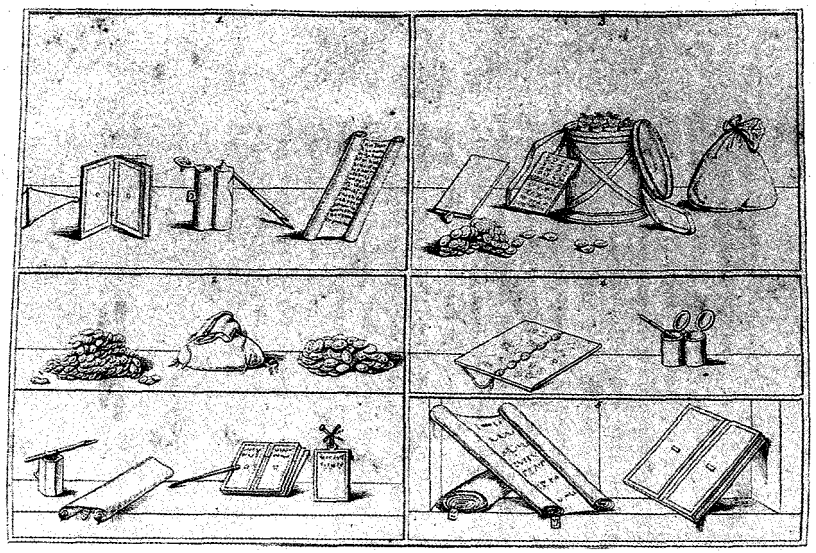

42. *Instrumentum scriptorium* [yazı araç gereci], kitap ve *capsa* [papirüs tomarlarının konduğu tahta kutu] tasvirleriyle bir Pompeii duvar resmi.
Napoli, Ulusal Müze.

Sert yazı tahtalarının aksine çok da dayanıklı olmayan esnek papirüs yaprağına sert bir zemin üzerinde yazmak gerekiyordu. Eski Mısırlı yazıcılar bu sorunu "Türk oturuşu" ile, yani yere bağdaş kurup oturarak çözdüler. O zaman eteklerinin baldırları arasında gerilen kumaş üzerinde rahatça yazıyorlardı. Çok sayıda yazıcı heykelinde görülen bu oturuşun yanı sıra yaygın bir başka duruş daha vardı: Sol bacak bükülerek yere oturuluyor, sol kol bu bacağa dayanıyordu. Sol kolun üzerinde duran papirüse sağ elle yazılıyordu. Böylece, rulo halindeki papirüse nispeten sert bir zemin sağlanıyordu ama yazı bu pozisyonda ancak dar sütunlar halinde yazılabiliyordu elbette.[12]

Yunanlılar ve Romalılar Mısırlılardan saz kalemi almadıkları gibi, yazı pozisyonlarını[13] da taklit etmemişe benziyorlar. Fakat bu konudaki tasvirler, yani yalnızca papirüs rulo değil, *kalamos* da kullanan kişilerin tasvirleri ancak Roma imparatorluk döneminden kalmadır. Ayrıca bunların sayıları pek kısıtlıdır ve uzun bir metnin mi yazıldığı yoksa mevcut bir metnin mi düzeltildiği ya da sadece imza mı atıldığı çok belli değildir. Her halükârda yazıcı hep bir sandalye ya da

43. Roma mezar rölyefi: Bir papirüs rulosuna yazı yazılması. Strazburg, Arkeoloji Müzesi.

koltukta oturur. Resim 43'te, Strazburg'da bulunup İS 200 yılına tarihlenen Roma mezar rölyefinde koltukta oturan bir adam görülür.[14] Adam yazılı kısmı sol elinde rulo halinde duran bir ruloya yazar, kucağına koyduğu rulonun öbür ucu ise dizinden aşağı sarkar. Sağ elinde, rulonun ortasına yerleştirdiği bir *kalamos* tutar.

Başka tasvirlerde yazıcıların bacak bacak üstüne atarak oturdukları ya da bir bacağı biraz daha kaldırıp ruloyu baldırın ya da dizin üzerine koydukları görülür. Aslında Yunanlı ve Romalıların çabuk yıpranıveren papirüse hiç uygun olmayan bu rahatsız yazma pozisyonlarına şaşmamak elde değil. İS 3. yüzyılda bir *İlyada* metninin üzerine birkaç dize yazan birinin metninin ağzından, "Beni *kalamos* yazdı, sağ el ve de diz," diye düştüğü not o dönemden kalma tasvirlere pek uygun doğrusu.

Ancak o dönemde yazmak için bir masaya ya da sıraya oturmak pek yaygın değilmişe benziyor.[15] Ostia kökenli küçük bir rölyefte

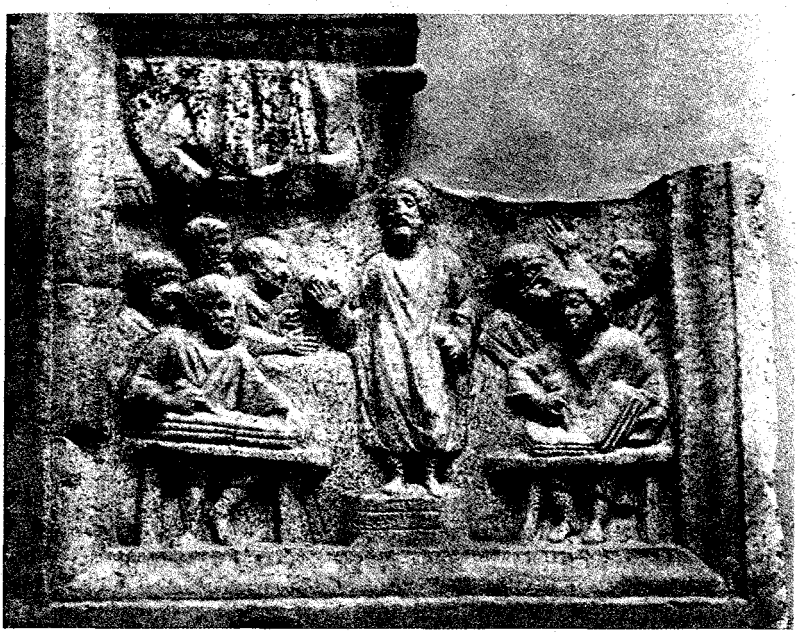

44. Yazı yazanları gösteren rölyef. Ostia Müzesi.

(Resim 44), bir platformun üzerinde duran ve belli ki bir konuşma yapan bir adam görülmektedir; adamın iki yanında masada oturan ve konuşmayı *polyptykhon*'a yazan ya da not tutan iki sekreter vardır, arkaplandaki adamlar heyecanlı el kol hareketleriyle konuşmaktadırlar. Ostia civarındaki Portus'ta bulunan bir başka rölyefte[16] ise yazı masasına oturmuş bir gözcünün, bir geminin yükü boşaltılırken yine bir *polyptkhon*'a birtakım notlar aldığını görürüz.

İncil yazarı dört havariyi tasvir ederken yazı yazan kişi figürünü sık sık kullanan kitap ressamlarının repertuvarına bir masa ya da sırada yazı yazmak ancak Karolenj döneminde girmiştir. Bu tür aziz tasvirlerinde ikonografinin az çok tutucu yaklaşımını hesaba katmak gerekir elbette; pratik yaşamda ise diz üstünde rahatsız bir durumda yazmak yerine, bu iş için masa başına geçilmiş olması daha muhtemeldir. Yine de, Paulus'un mektuplarını içeren yaklaşık 850 tarihli bir el yazmasında azizi bankta oturur gösteren bir tasvir yer almaktadır.[17] Paulus'un kucağındaki tahtanın üzerinde bir *kalamos*, bir mürekkep hokkası, küçük bir bıçak ve bir papirüs rulosu vardır,

rulonun bir ucu kucağından aşağıya sarkmıştır. Ancak 9. yüzyılda papirüs artık kullanılmadığı için, bu tasvir daha eski bir örneğe göre yapılmış olsa gerek. Yine de bu tasvir, papirüs rulolarına tahtadan bir destek üzerinde de yazıldığının bir kanıtıdır.

2. Okuma

Bugün bir kitabı, gazete ya da başka bir metni bir başkasına değil de kendi kendimize okurken, içimizden, yani sessiz okuruz. Fakat eskiçağda bunun tam tersi geçerliydi: En azından edebi ve şiirsel metinler kendi kendine okunurken bile sesli sesli okunurdu ve bu âdetten bir sapma dikkat çeker, özellikle belirtilirdi. Nitekim Augustinus Aziz Ambrosius'un kitabı sessiz okuduğunu belirtir (*vox autem et lingua quiescebant* [ama sesi çıkmıyor, dudakları kıpırdamıyordu]). Augustinus bu alışılmadık *tacite legere* [sessiz okuma] için bir açıklama bulmaya çalışmış ve belki de Ambrosius'un tesadüfen orada bulunan kişilere metindeki zor kısımları açıklamak zorunda kalmamak ya da hassas gırtlağını korumak için içinden okuduğunu ileri sürmüştür (Augustinus, *İtiraflar* 6,3). Demek ki edebiyat yüksek sesle okunurken akustik olarak da değerlendiriliyordu ve işte bu nedenle antikçağda sanatsal metinlerin kulağa da hitap etmesine özen gösteriliyordu: Örneğin, ritmik cümleler kuruluyor, *hiatus*'lardan, yani sözcük dizilişinde ünlülerin üst üste gelmesinden vb. kaçınılıyordu. Ayrıca zengin çevrelerde şiir ve nesirleri evdeki kölelere okutmak âdettendi. Fakat daha da ileri gidip antikçağ insanının içinden okuyamadığını düşünmemek gerekir. Ne de olsa belge ve mektupların sessizce okunduğuna dair çok sayıda kanıt vardır.[18] Hem en azından Roma döneminde yaygın olan halk kütüphanelerinde herkesin yüksek sesle okuduğunu tasavvur etmek zor doğrusu. Öte yandan, Hellenlerin ambar benzeri kitap depolarının olduğu eski tip kütüphanelerde, sütunlu geniş galerilerde ve avlularda "sesli" okudukları daha akla yakındır.

Kitap okuyan insan Yunan sanatında ilk kez İÖ 5. yüzyılda tasvir edildi[19] ve bu tema geç antikçağdan sonra da sevilen bir tema olmaya devam etti. Elinde bir rulo kitap tutan insanlar zaman zaman ayakta da tasvir edilmişlerse de, okurken insanlar daha bir rahatlarına

45. Q. Sulpicius Maximus'un mezar anıtı. Roma, Capitolini Müzesi (Museo Nuovo).

bakıyorlardı: Tasvirlere bakılırsa, genellikle bir sandalyede oturuyorlardı. Bir dizi Etrüsk lahti ve kül kavanozunun üzerinde sedire uzanmış olan ve ellerinde bir rulo tutan figürler görülür, bunların içinde en etkileyici olanı Tarquinialı Laris Pulenas'ın figürüdür (Resim 14). Okuma esnasında rulo çoğunlukla elde tutulurdu, fakat Mosel vadisindeki Neumagen rölyefindeki (Resim 16) gibi, rulonun bir okuma tahtasının üzerinde durduğu ender de olsa görülür. Şair Martialis (14, 84) bu tür bir tahtaya *manuale* der ve papirüs rulosunun hassas kenarlarının okuyucunun giysisine sürtünerek yıpranmasını önlemek için okurken *manuale* kullanmayı tavsiye eder (*Ne toga barbatos faciat vel paenula libros, haec abies chartis tempora longa dabit* [Bu rulo kutusu, elbise ve mantonun kitapları yıpratmasını önleyerek yaprakları uzun süre koruyacak]).[20]

Theodor Birt, henüz bu yüzyılın başında, o güne dek bilinen zengin görsel malzemeyi bir kitapta toplamıştır.[21] Bu tasvirlerde okumanın çeşitli evreleri görülebilir: Henüz tümüyle sarılmış rulo; ruloyu okumaya başlayan kişinin okuduğu kısımları sol eliyle sarması, sağ elinde de henüz okunmamış hacimli kısmı tutması; rulonun ortasının okunması ve nihayet rulonun okunmasının bitmesine az kala hacimli kısmın artık sol elde tutulması. Okumanın yarıda kesilmesi de tasvir edilir: Elde tutulan rulonun ortası, sarılmış haldeki okunmuş ve okunmamış kısımlar arasında gevşekçe sarkar. Resim 45 bu anı yansıtır. Bu mezartaşı yazıtında, heykelde tasvir edilen çocuğun İS 94 yılında İmparator Domitianus tarafından Capitolium'da düzenlenen yarışmalara Yunan heksametresiyle yazılmış kırk üç dizeden oluşan şiiriyle katıldığı ve galip geldiği anlatılır. Zeus'un, Helios'un Phaeton'a güneş arabasını vermesine duyduğu öfkeyi dile getiren bu şiirin tamamı mezartaşının üzerine kazınmıştır. Diğer epigramlarda, gece gündüz Musa'larla meşgul olduğu için güçten düşüp hastalanan ve sonunda da ölen delikanlının şairlik yeteneğine methiyeler düzülür. Quintus Sulpicius Maximus adındaki bu dâhi çocuk yalnızca on bir yıl, beş ay ve on iki gün yaşamıştır.[22] Mitik öğretmen Linos'un rulosunu yanlış sardığını –sık sık yaşanıyor olsa gerek– gösteren bir vazo resmi (Resim 46)[23] ise trajik değil, aksine mizah doludur. Tahmin edilebileceği gibi, elinde bir rulo kitap –geç antikçağda rulonun yerini modern kitap biçimi kodeks aldı– tutan insan kısa zamanda şair, yazar, âlim, filozof, hekim, kısacası entelektüel

adamların[24] tasvirinde sevilen bir tema haline geldi ve antikçağdan sonra Hıristiyan ikonografisinde de bol bol kullanıldı.

46. Eretria ressamının vazo resmi. Paris, Louvre.

5
Antik Kitabın Başlıca Biçimleri: Rulo ve Kodeks

Yaygın yazı malzemelerinin anlatıldığı bölümde bazı kitap biçimlerini görmüştük: Madenden, ahşaptan, yapraklardan ve ağaç kabuklarından "kitap"lar, İtaliklerin ve Romalıların keten kitapları. Bu bölümde Yunan-Roma antikçağında[1] iki önemli kitap biçimi olan rulo ve kodeksi daha yakından inceleyeceğiz:

1. Rulo kitap

Kodeksten çok daha eskiye dayanan rulo kitap asırlar boyunca bilinen tek kitap biçimidir. Rulo kitabın memleketi Mısır'dan Yunanistan'a ne zaman geldiği, güvenilir kaynak eksikliği nedeniyle tam olarak bilinmiyor. Yine de, en eski resimli vazolardaki tasvirler bir *terminus ante quem* oluşturuyor. Attikalı ressam Onesimos'un İÖ 490 civarında yaptığı vazo resmi (Resim 11) konuyla ilgili en eski örneklerden biridir: Bir taburenin üzerinde hafifçe öne eğilmiş bir

delikanlı oturur ve elinde tuttuğu ruloyu, arkasında duran arkadaşıyla birlikte okur. Daha önce anılan ve üzerinde bir okul sahnesi yer alan Duris vazosu bu resimden daha eski sayılmaz. Bu tasvirler rulo kitapların hangi malzemeden yapıldığına dair bir ipucu vermeseler de, rulolar muhtemelen papirüstendir, zira papirüsün yazı malzemesi olarak kullanıldığını belirten Atina kökenli yazılı belgeler, vazo resimleriyle aynı döneme rastlar.

Daha önce de belirtildiği gibi, papirüs piyasada genellikle yirmi, bazen de daha fazla sayıda yaprağın (*kollema*) birbirine yapıştırılmasından oluşan rulolar halinde satılıyordu. Eserler bu rulolara yazılıyor, metin rulodan kısaysa rulonun ucu kesiliyor, uzunsa rulonun ucuna bir parça daha ekleniyordu.

Papirüs rulosunun yazı yazmakta tercih edilen kısmı ön yüzüydü (*recto*), çünkü burada liflerin dokusu yataydı ve yazı daha kolay yazılıyordu. Bir rulo kitabın yalnızca birinci sayfasının iç kısmındaki lif dokusu dikeydi; bu ilk sayfa (*protokollon*) yazı için kullanılmıyor, tüm rulonun koruyucu kılıfı görevini görüyordu. Rulonun iç kısmı sol taraftaki *protokollon*'dan başlayarak tek tek sütunlar (Yun. *selis*, Lat. *pagina*) halinde yazılırdı, rulonun toplam uzunluğuna dikey düşen bu sütunlar dikdörtgen olurdu (Resim 47/48).[2] Satır uzunluğu, yani sütunun genişliği yaprağın genişliğine göre ayarlanmadığı için, yaprakların yapıştırıldığı yerlerin üzerine de yazılırdı ama bu durum yazının kalitesini etkilemezdi, çünkü yaprakların bitiştiği yer, özellikle de kaliteli papirüslerde hemen hemen hiç belli olmazdı. Satır uzunluğu için standart bir ölçü yoktu; ama satır uzunluğunu edebiyat türüne göre düzenlemek gibi bir eğilim vardı kesinlikle. Nitekim hatiplerin metinleri genellikle dar sütunlar halindeydi (Resim 49), felsefi eserler geniş sütunlar, tarihi metinler ve bilimsel şerhler vs. ise daha da geniş sütunlar halinde yazılıyordu. Eski papirüslerde şiirlerin mısra uzunluğu dikkate alınmaz, bir sonraki satırda devam edilirdi; ancak İÖ 3. yüzyılın ortasından itibaren metrik birlik, blok halindeki sütunlara tercih edilir oldu. Bir rulo kitabın kalitesini, iki yazı sütunu arasında yeterince mesafe olması ve yazının rulonun kenarlarına çok yakın olmaması belirliyordu. Yazı satırı –çoğu Yunan yazıtında olduğu gibi– hiç kesintisiz devam eder, sözcükler arasında boşluk ya da ayırma imi yoktur. Bu durum antikçağ okuru için bir sorun değildi besbelli. Ancak Latince papirüslerde, özellikle

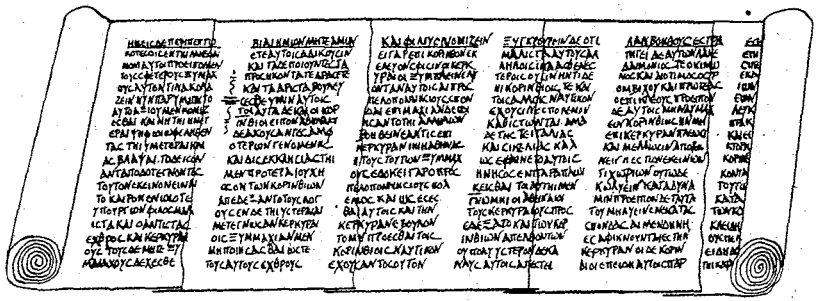

47. Yazılı bir papirüs rulosunun şeması.

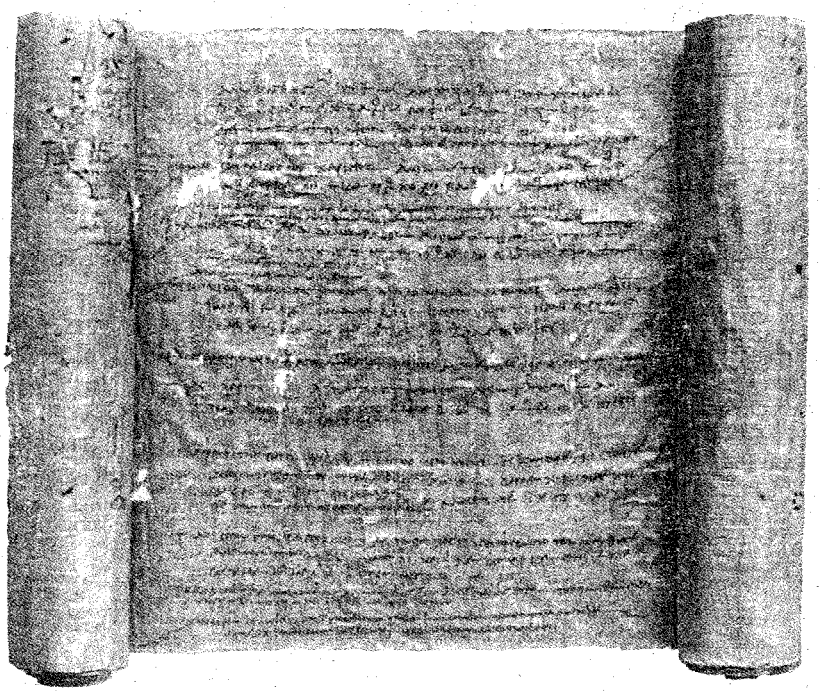

48. Okumak üzere açılmış bir papirüs rulosu. Berlin, Mısır Müzesi.

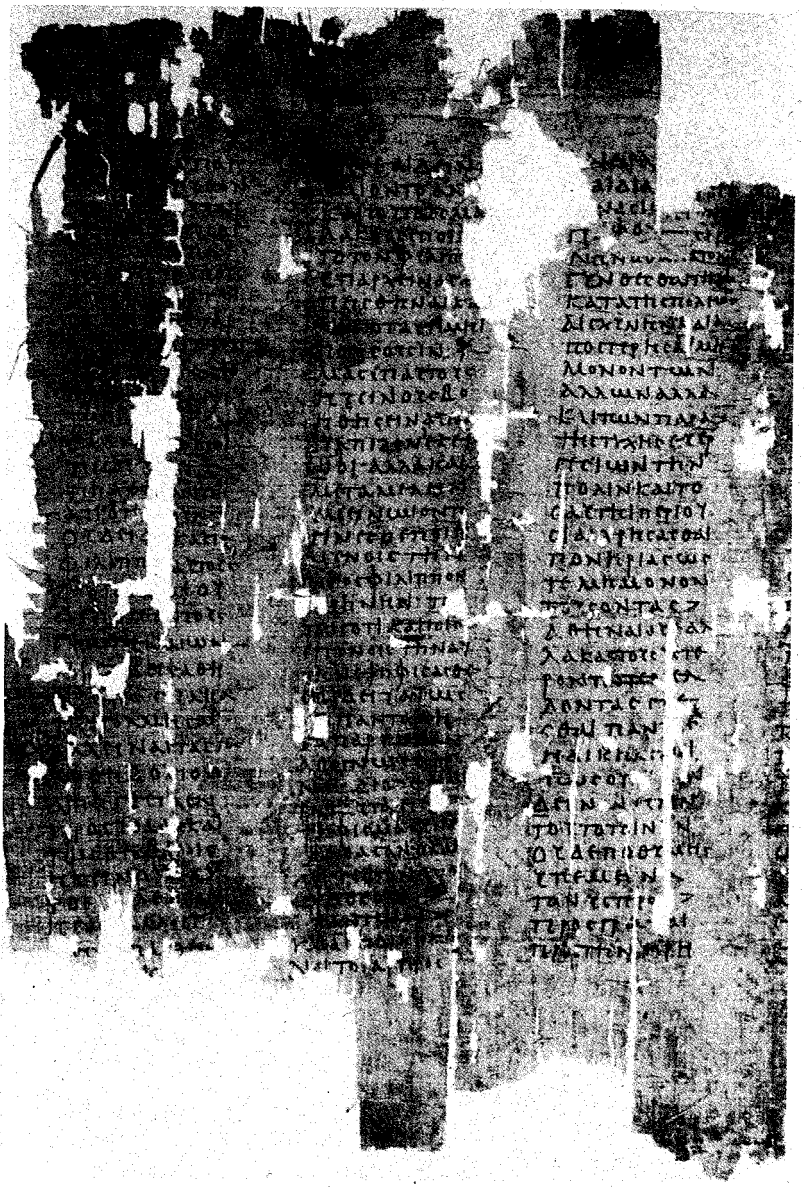

49. Demosthenes, *De Falsa Legatione** (İS 1./2. yüzyıl). Kahire, Müze.

* Yazarın Latincesini verdiği bu eserin özgün adı *Peri tes Parapresbeias*'tır [Kötüye Kullanılan Elçilik Üzerine]. (F.D.)

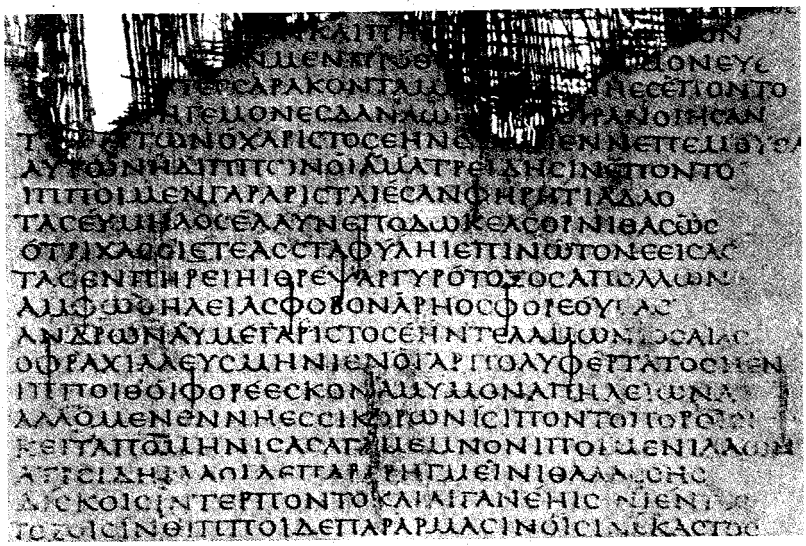

50. Homeros, *İlyada II* (İÖ 2. yüzyıl). Oxford, Bodleian Kütüphanesi.

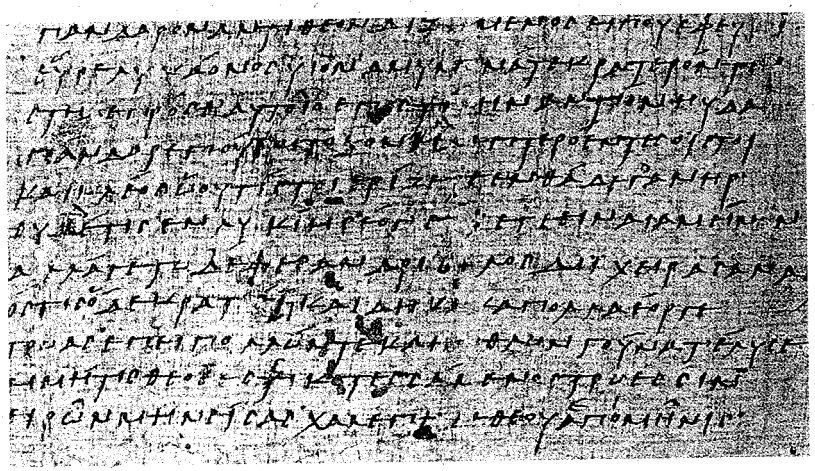

51. Homeros, *İlyada V* (İÖ 3. yüzyıl). Oxford, Bodleian Kütüphanesi.

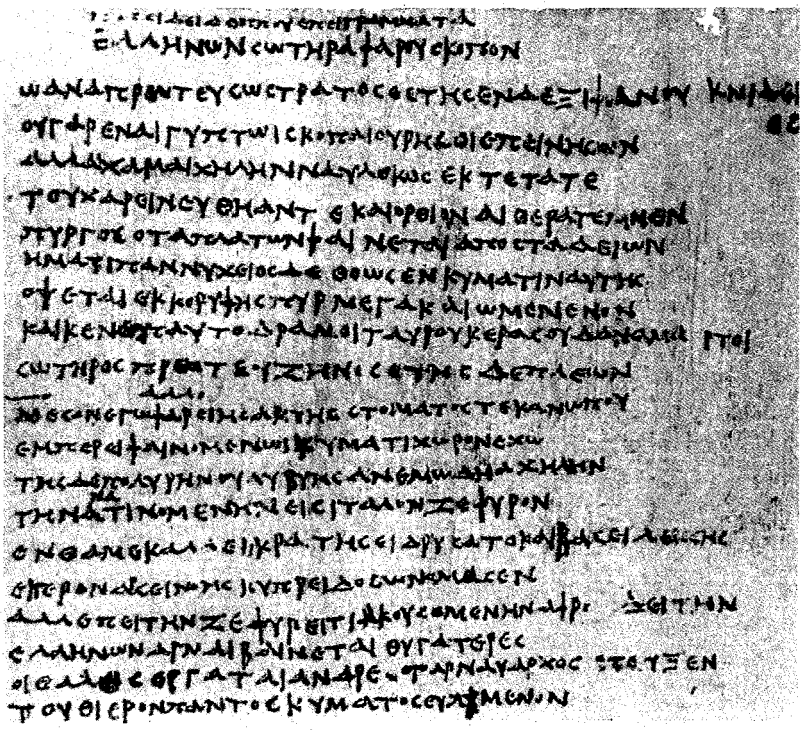

52. Poseidippos, *Epigramlar* (İÖ 2. yüzyıl). Paris, Louvre.

de daha eski olanlarda, sözcükler arasına konmuş ayırma noktalarına sık sık rastlanır.

Papiroloji uzmanı olmayanlar bile bir papirüse baktığında, bunun bir edebi metin mi yoksa bir mektup, bir hesap pusulası, resmi bir belge mi olduğunu anlayabilir, zira bu tür özel ve resmi metinler italik yazı karakterli bir yazıyla yazılmışlardır.[3] İtalik yazı karakterinin özelliği, harflerin yuvarlak olması ve harflerin, hatta sözcüklerin bitişik yazılması, yani yazı yazarken kalemin mümkün olduğunca az kaldırılmasıdır; bu nedenle bu tür papirüsler çok zor okunur ve mutlaka deneyimli bir göz gerektirir. Oysa edebi bir metin yazılırken bunun tam tersini yapmaya özen gösterilirdi: Her harf olabildiğince açık ve seçik bir biçimde ayrı ayrı yazılmalıydı. Bu nedenle, en güzel edebi metinlerin yer aldığı papirüsler adeta anıtsal bir yazıt havasındadır.

Son derece kaligrafik bir özelliği olan edebi metinlerin –örneğin, İS 2. yüzyıla tarihlenen Havvara kökenli *İlyada* papirüsü[4] (Resim 50)–

yanı sıra daha geç dönemde yazılmış Oksyrhynkhos kökenli *İlyada*'nın 5. kitabı[5] (Resim 51) gibi son derece baştan savma ve gelişigüzel yazılmış olanları da vardır; yine başka papirüsler, aşağı yukarı İÖ 160 yılına tarihlenen ve Hellen şairi Poseidippos'un[6] epigramlarını içeren Sakkara kökenli bir papirüsün yazısı (Resim 52) örneğin, hayli tecrübeli bir elden çıkmıştır. Fakat italik karakterin, İS 3. yüzyılda Aristophanes'in *Akharnaililer*'i hakkındaki bir Oksyrhynkhos papirüsünde[7] yer alan bir yorumda olduğu gibi, zaman zaman edebi eserlerde de kullanıldığı görülür (Resim 53). Papirolojik ve özellikle de paleografik el kitapları ve seçki koleksiyonları bu konuda ayrıntılı bilgi verirler.[8] Latin kitap yazısına[9] gelince: Latince edebi metinlerde Yunanca edebi metinlere göre (elbette Yunanca metinlerle ilgili araştırmalarda çok daha zengin papirüs kaynaklarından yararlanma imkânı olmuştur) daha fazla italik karakter kullanılmışa benziyor. Nitekim papirüs üzerine yazılmış en eski tarihli Cicero metni (İS 1. yüzyıl) –Verres'e[10] karşı ikinci konuşmanın fragmanı– "güzel bir italik yazıyla" (Bischoff) yazılmıştır (Resim 54). Mısır değil de Herculaneum kökenli olan ve Actium deniz savaşını[11] anlatan bir şiirin küçük bir fragmanında ise Vezüv kentlerindeki duvar yazıtlarına hayli benzeyen bir "capitalis" görülür (Resim 55). 4. yüzyıla ait olup Oksyrhynkhos'ta[12] bulunan bir Livius fragmanındaki yazı ise italik yazının stilize edilmesi sonucu gelişen ve geç antikçağda[13] özellikle de İncil metinlerinde yaygın olarak kullanılan "unziale"ye bir örnektir (Resim 56).

Daha geç dönemden kalma edebi Yunan papirüslerinde –gramercilerin büyük Hellen kütüphaneleri üzerinde etkili olmaya başlamalarından sonra– metni daha anlaşılır kılmak amacıyla kullanılan belirli imlere (iki nokta üst üste, satır üzerinde küçük çizgiler vs.) daha sık rastlanır. Vurgu imleri gibi okumaya yardımcı işaretler de çıkar ortaya. Fakat bu konuya daha fazla girersek, papiroloğun[14] alanına girmiş oluruz. Her halükârda, bu tür imlerin yanı sıra, günümüzdeki el yazılarında da olduğu gibi dönemin moda ve gelişmelerini yansıtan yazı karakterleri uzmanların papirüsleri tarihlendirmesine katkıda bulunmuştur.

Antikçağda yazı malzemesi idareli kullanılırdı. Bu nedenle, "arka sayfası", yani lif dokusunun dikey olduğu *verso* [arka] yüzü de kullanılmış olan çok sayıda papirüs vardır. Bunlar daha çok ticari ve resmi yazılardır. Bu tür belgelere genellikle tarih düşüldüğünden, *recto* [ön]

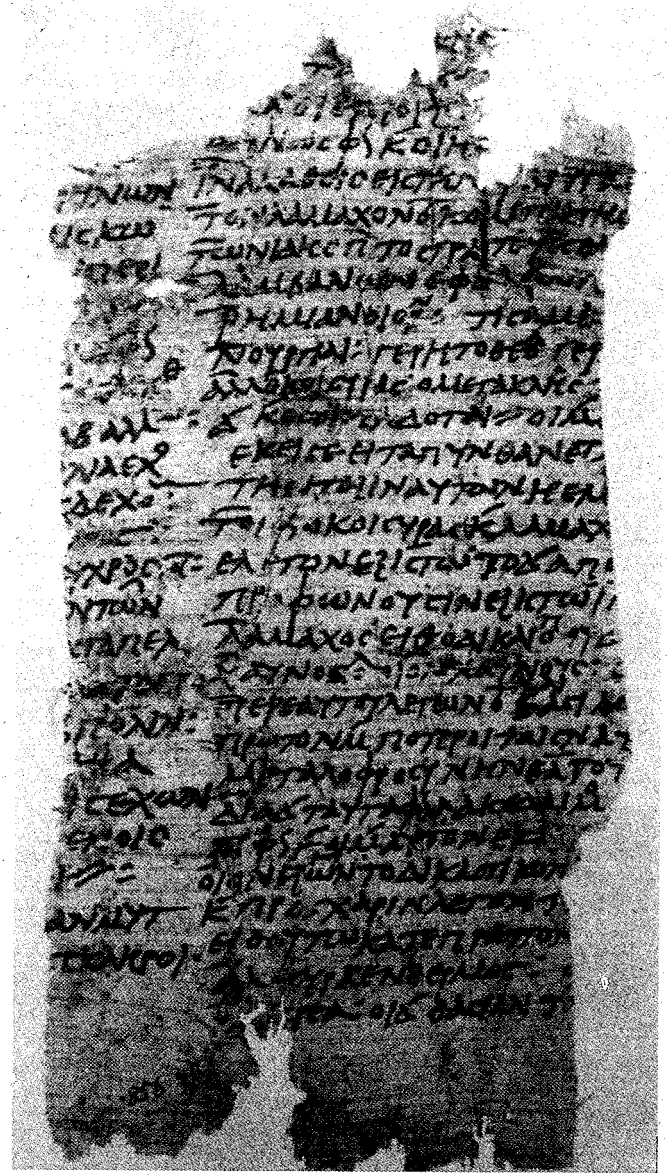

53. Aristophanes'e *hypomnemata* [şerhler, Lat. *commentarii*], *Akharnaililer* (İS 3. yüzyıl). Brüksel, Kraliyet Müzesi.

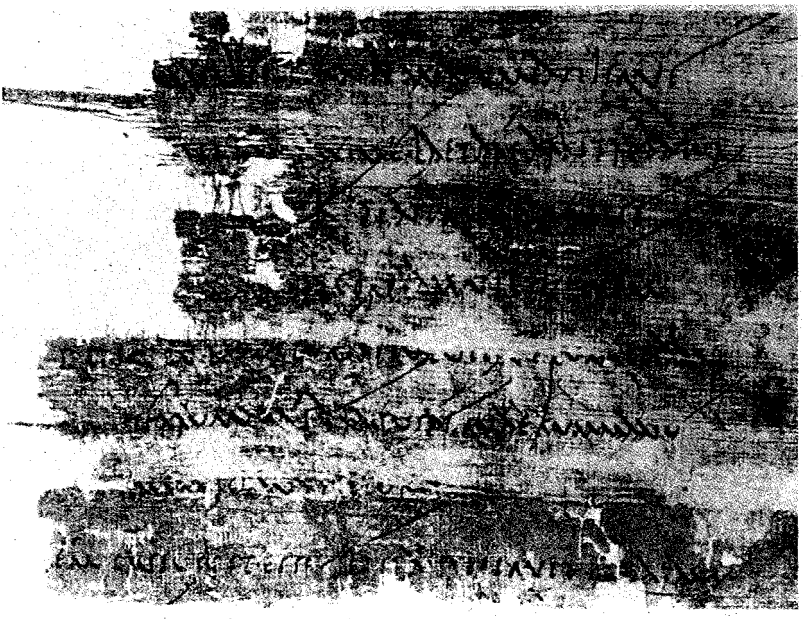

54. Cicero, *In Verrem II* (İS 1. yüzyıl). Giessen Üniversitesi.

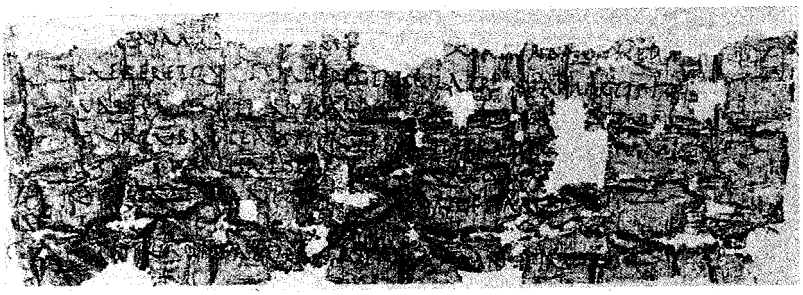

55. Herculaneum'da bulunan *De Bello Actiaco*, (İS 1. yüzyıl).
Napoli, Ulusal Kütüphane.

yüzdeki edebi metin için de en azından bir *terminus ante quem* saptamak mümkündür. Yazılıp bitirilmiş bir papirüs rulosunun *verso* yüzüne yazılan edebi metinler de –az da olsa– vardır elbette. Nitekim Oksyrhynkhos'ta bulunan bir papirüs fragmanı örneğinde, çeşitli hesaplarla dolu büyük bir rulonun ucunun kesildiği ve *verso* yüzüne bir aşk *elegeia*'sı yazıldığı görülmüştür. Bu şiirin acemi bir elden çıktığı

56. Livius fragmanı (İS 4. yüzyıl). Oxford, Bodleian Kütüphanesi.

belli olan italik yazı karakterinden, metnin bir kitapçıdan satın alınmadığı, birinin özel kopyası olduğu anlaşılmaktadır.[15]

Papirüs kuru bir yerde muhafaza edildiği takdirde son derece dayanıklı bir malzemedir. İS. 2. yüzyılda Yunanlı hekim Galenos, üç asırlık ruloları kullandığından söz eder (*In Hipp. De Med. Off.* XVIII, 2, p. 630 Kühn). Papirüsün çok uzun ömürlü olduğunu buluntular da kanıtlar. Örneğin, İS 1. yüzyıldan kalma bir Pindaros metni yırtık yerlerine papirüs yamalar yapıştırılarak tamir edilmiştir ki, yamalarda 4. yüzyıla tarihlenen yazılar yer alır.[16] Yazarken yapılan hatalar bir süngerle silinebiliyordu, ama tümüyle silinmiş ve yeniden yazılmış papirüslere nadiren rastlanır; buna karşın parşömende *palimpseston* (silip yeniden yazma) yöntemine daha sık başvuruluyordu.[17]

Rulonun tamamı yazıyla dolunca, ince bir çubuk (Yun. *omphalos*, Lat. *umbilicus*) son *kollema*'nın sağ kenarına yapıştırılıyor ve rulo bu çubuğa sarılıyordu. Genellikle rulonun dışına kitabın adının yazılı olduğu küçük bir parşömen etiket (Yun. *sillybos*) iliştirilirdi (Resim 42).[18] Ruloya *sillybos* takılıp takılmaması sahibine kalmıştı –Cicero (*Ad Atticum* 4,4a.1) dostu Atticus'tan, kitaplarına bu etiketlerden takmaları için kendisine iki kütüphane yardımcısı sağlamasını rica eder– ama eserin ismi rulonun başında ya da genellikle sonunda, bazen de rulonun dışında yazılı olurdu zaten.[19]

Antik rulo kitapların formatına, yani boyutlarına gelince: Kitabın formatı kullanılan papirüsün yüksekliğine bağlıydı. Günümüze ulaşan ve özgün boyutlarını korumuş olan papirüslere bakılırsa, normal bir papirüs boyutu 19 ila 25 cm arasında değişiyordu; antik tasvirlerdeki insan figürü ve kitap arasındaki orantı da bu ölçüye tekabül eder.[20] Elbette daha yüksek rulolar da vardı, örneğin Euripides'in *Hypsipyle*'sinin yer aldığı papirüsün yüksekliği 37 cm'dir; fakat bu metin hesaplarla dolu bir papirüsün *recto* yüzünde kalmıştır.[21] Daha küçük ruloları, belli ki tercih edilen bir boyut olan 12 ila 15 cm'lik bir grupta toplamak mümkün. Yukarıda anılan aşk *elegeia*'sının yer aldığı Oksyrhynkhos rulosu daha da küçüktür: Yüksekliği yalnızca 8 cm'dir. Fakat bu papirüs de yeniden kullanılmış olan bir papirüstür. Aynı şey, edebi bir metnin –erotik epigramlar– yer aldığı en küçük rulo için de geçerlidir. W. Schubart bu rulo hakkında şunları söylemişti: "Kibar bir hanımefendi bu eseri okurken yakalanmak iste-

mezse, minicik kitabı kimseye belli etmeden giysisinin kıvrımları arasına saklayabilirdi."[22]

Teorik olarak bir rulo sonsuz uzunlukta olabilir, zira istendiği kadar çok sayıda *kollemata*'yı birbirine yapıştırmak mümkündür. Fakat pratikte fazla uzun, yani fazla kalın bir rulo pek kullanışlı değildir. Elimize geçen edebi rulo kitapların hiçbiri özgün uzunluğunda değildir maalesef. Ancak mevcut rulolara bakarak bir tespitte bulunacak olursak, rulo uzunluğunun 10 metreyi geçmediği söylenebilir. 6 metre uzunluğunda olup sımsıkı sarılmış olan bir rulonun kalınlığı 5-6 cm'dir, bir okuyucu bu kalınlıktaki bir ruloyu elinde rahatça tutabilir. Platon'un *Symposion*'u örneğin, normal bir biçimde yazıldığında, yaklaşık 7 cm kalınlığındaki bir ruloya sığar.

Kapsamlı antik eserlerin modern basımlardaki gibi tek tek "cilt"ler halinde yazılması eski rulo kitapların uzunluğuna bağlıdır. Temelde, bir "cilt" bir papirüs rulosuna tekabül eder. Ancak, daha eski eserlerde, örneğin İÖ 5. yüzyılın eserlerinde bugünkü kurallara uygun bir bölümlemenin antik yazara hitap etmeyeceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Thukydides'in başlangıçta 21 "cilt" (= rulo) olan tarih eseri, bizim bildiğimiz 8 ciltlik haline, İskenderiye kütüphanesinin bu eseri gramerci Samoslu Aristarkhos yönetimi altında yeniden yayına hazırlaması sonucunda kavuşmuştu.[23] Fakat Hellenistik dönemden itibaren metinlerin gerçekten de yazarın istediği biçimde, belirli bir sayıda "kitaba" bölümlendirilmiş olduğu varsayılabilir. Livius'un 142 ciltlik büyük tarih eseri *Ab Urbe Condita* –bunların ancak 35'i tümüyle sağlam bir biçimde günümüze ulaşabilmiştir– gerçekten de 142 rulodan oluşuyordu: Neredeyse küçük bir kütüphane. Bir kitabı içerik açısından bir bütün olarak tek bir ruloya sığdırma çabası 5. yüzyılda, yani nispeten geç bir dönemde yaşamış Hıristiyan yazar Orosius'ta bile ifadesini bulur, Orosius adeta özür diler gibi şöyle der: "Konum o kadar zengin ki, tek bir kitaba sığmıyor. Onun için bu rulo burada sona ersin, bir sonrakinde devam edeceğim," (*Adv. Paganos* 2, 19,16).

2. Kodeks

Latince *codex* –Yunancası *somation*– sözcüğüyle, geç antik dönem-

deki dil kullanımına uygun olarak, bugün halen geçerli olan kitap biçimini kastederiz. Bu kitap biçiminin henüz bilinmediği eski çağlarda *codex* adı altında, blok halinde birleştirilen birkaç ahşap yazı tahtası anlaşılıyordu.[24]

Kodekslerin[25] "yapı" itibarıyla iki ayrı tipi vardır (Resim 57). Temel biçim A, bizim okul defterlerinin prensibine benzer: Çok sayıda papirüs kağıt tabakası ortadan katlanır, tekrar açılarak üst üste konur ve bu tomarın ortası iğne iplikle dikilir. İS 300 yılına tarihlenen ve Menandros'un *Dyskolos* [Huysuz] komedyasının yanı sıra *Samia* [Samoslu Kadın] ve *Aspis*'in [Kalkan] büyük bölümlerini de içeren ünlü *Bodmer Kodeksi* buna bir örnek teşkil eder. Bu kodekste 27,5 cm yüksekliğinde, 25 cm eninde 16 papirüs tabakası üst üste konmuş, böylece 13 cm genişliğinde, 27 cm yüksekliğinde 64 kitap sayfası ya da 32 yaprak elde edilmiştir.[26] Böylesi bir kodeksin teknik dezavantajları vardır elbette. Üst üste konulan papirüs tabakalarının sayısı çoğaldıkça kitabın kapanması zorlaşır ve sırtın yırtılması ya da dikişlerin içteki tabakaları yırtması tehlikesi artar. Bu nedenle içteki kat yerine parşömenden ya da deriden bir koruyucu şerit yapıştırılmıştır. Kodeks yapımında aynı genişlikteki tabakalar kullanıldığında, tabakalar ikiye katlandığı zaman sayfaların genişliği dışa doğru giderek azalır. Bu güzellik kusuru, kitabın kenarının kesilmesiyle giderilir ya da "Pierpont Morgan İlyada'sı"nda olduğu gibi, henüz kodeksi hazırlama aşamasında giderek daralan tabaka-

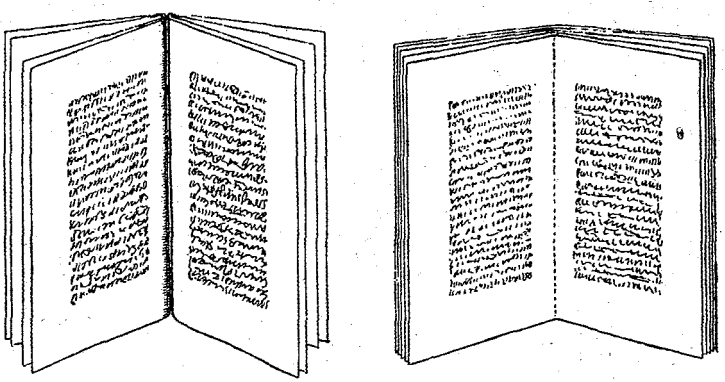

57. Bir kodeksin şeması (solda A tipi, sağda B tipi).

lar kullanılır.[27] Kodeksin A tipiyle şimdiye dek yalnızca papirüs kodekslerde karşılaşmış olsak da,[28] B tipi hem papirüs hem de parşömen kodekslerde görülür.

A tipi kodeksin dezavantajlarından ders alınmış, B tipinde artık iç içe konmuş tabakalardan oluşan tek bir tomar yerine, daha az sayıdaki tabakalardan oluşan formalar kullanılmıştır. Tek tek formaların ortası tutturulduktan sonra üst üste konur ve sırtları birbirine dikilir – tıpkı modern kitaplarda da olduğu gibi. Antikçağ kodekslerindeki formalar genellikle 8 yaprak ve 16 sayfalık dört tabakadan oluşur. Dört tabakadan oluşan formaların (*quaterniones*) yanı sıra tek tabakalı (*uniones*), üç tabakalı (*terniones*), beş tabakalı (*quiniones*) hatta dokuz tabakalı (*noniones*) formalar da vardır. Formaları farklı farklı olan kodekslere de rastlanmıştır.

Kodekslerin boyutlarına gelince: 2. ve 3. yüzyıla tarihlenen en eski kodeksler dikdörtgen biçiminde olup 300 sayfanın altındadır. Papirüs nüshaların yanı sıra parşömen kodekslerin de –buluntular elbette Mısır kökenlidir– giderek çoğaldığı 4. yüzyılda formatın daha çok kare olduğu görülür. Bilinen en kalın papirüs kodeksi olan bir Kıpti mezmurlar kodeksi (4./5. yüzyıl) 638 sayfadan oluşuyordu;[29] İncil'in tamamını içeren parşömen kodeks *Codex Vaticanus* (4. yüzyıl) 1600 sayfa, hatta yine bir İncil olan *Codex Aleksandrinus* (5. yüzyıl) başlangıçta en az 1640 sayfaydı.[30] *Codex Alexandrinus*'un sayfaları 26,4 x 31,6 cm, *Codex Sinaiticus*'unkiler ise 35 x 40 cm boyutlarındaydı. Fakat mini formatlar da vardı. Bilinen en küçük parşömen kodeks Köln Üniversitesi koleksiyonuna ait *Mani-Kodex*'tir. 192 sayfadan oluşan bu kodeksin yüksekliği 45 mm, eni ise 38 mm'dir; yazı sütunlarının boyutları 35 x 24 mm'dir (Resim 58). Yazı üslubuna bakılarak 4.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen bu minik kitap din kurucusu Mani'nin hayatını anlatır.[31] 40 x 26 mm boyutlarına sahip daha da minik bir papirüs "kodeks" ikiye katlanmış tek bir yapraktan oluşur ve en yaygın Hıristiyan duasını ("Paternoster") içerir.[32] Bu tür mini kitaplar muska olarak kullanılıyor olsa gerek; gelmiş geçmiş en büyük kilise vaizi Iohannes Khrysostomos (*Patr. Gr.* 58, 669) Hıristiyanların İncil metinlerinin yazılı olduğu muskalar taktıklarını söyler.

Dışı korunaksız rulo kitaptan farklı olarak kodeksin sert bir cildi vardır. Antik kodeks cildi konusundaki mütevazı bilgilerimiz, 1945/

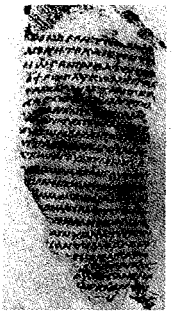

58. *Mani-Kodex*. Köln Üniversitesi.

46 yılında Mısır'daki Nag Hammadi'de 4. yüzyıldan kalma gnostik yazılarla dolu on üç Kıpti papirüs kodeksinin bulunmasıyla hayli zenginleşti. A tipi olan bu kodekslerin (Resim 59) cildi olağanüstü iyi durumdadır.[33] Bu kodekslerin birbirine çok benzeyen ciltleri şöyle yapılıyordu: Keçi ya da koyun derisinin dış yüzü cildin dışını oluşturuyordu. Bu deri parçasının üst, alt ve sağ tarafı ciltlenecek kitap bloğundan daha geniş kesiliyordu, sol tarafının (yani daha sonra kitabın kapağı olacak taraf) ucu üçgen bir parça biçiminde uzanıyordu. Üst üste yapıştırılmış papirüs yapraklarından oluşan bir mukavva derinin iç yüzüne yapıştırıldıktan sonra derinin artan kenarları kıvrılıyor ve mukavvanın üzerine yapıştırılıyordu. Sonra kitabın sırt ile kapak arasındaki kat yerine bir deri parçası (şiraze) konuyor ve ince deri iplerle birbirine tutturabilmek için deliniyordu. Daha sonra deri cildin sırtı da deliniyor, kitap bloğu cildin içine yerleştiriliyor, formaların ipleri cildin sırtındaki deliklerden geçiriliyor, cilt sırtının dış kısmında sıkıca düğümleniyordu. Bu şekilde ciltlenen kitap kapatıldığında, üst kapağın deri ipli üçgen kısmı bir kapak gibi kullanılabiliyor ve böylece kodeksin her tarafı sıkıca kapatılabiliyordu. Burada görülen Nag Hammadi kökenli *Kodex II*'nin (Resim 60, 61) ayrıca üst kenarında da küçük bir kapakçık (mıkleb) vardır. Yine 4. yüzyıldan kalma bir papirüs kodeksi olan ve Said lehçesiyle (bir Kıptî lehçesi) yazılmış İncil metinleri içeren *Bodmer Kodeksi XXIII*, çok formalı kodekslere, yani B tipine bir örnektir; bu kodeksin cildi de iyi durumdadır.[34] Tıpkı Nag Hammadi kodekslerinde olduğu gibi bu cildin (Resim 62) de kitabı kapatmaya yarayan bir mıklebi

59. Nag Ḥammadi'de bulunan *Kodex II*. Kahire Müzesi.

vardı. Ancak onlardan farklı olarak, *Bodmer Kodeksi*'nde cilt derisine yapıştırılan papirüs mukavva kitabın sırtına da yapışık değildi. Mukavva tüm formaların önceden birbirine dikildiği kitabın ilk yaprağı ve son yaprağına yapıştırılmıştı. Ayrıca, arka kapağın derisinin artan kenarları kıvrılıp son yaprağın üzerine, ön kapağın kat yerindeki ince deri şeritlerin üzerine de ilk yaprak yapıştırılmıştı. Yani kitabın kendisi cilde yapışık değildi ve bu nedenle açılıp kapanması daha kolaydı.

Bu tür portföy benzeri, mıklebli ciltlerin yanı sıra sırtı oluşturan bir deri şeridine yapıştırılan iki ince dikdörtgen tahtadan ibaret ciltler de vardı. Bunun eski bir örneği, 3. yüzyıldan kaldığı sanılan ve Resim 63'te görülen ahşap kapaktır; Dublin'deki Chester Beatty Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bu kapak, bugünlere ulaşamamış bir Kıptî kitabının kapağıdır.[35] Kapağın sağ tarafında, deri şeridin konduğu derin bir yiv görülmektedir. Kapağın üzeri değerli fildişi

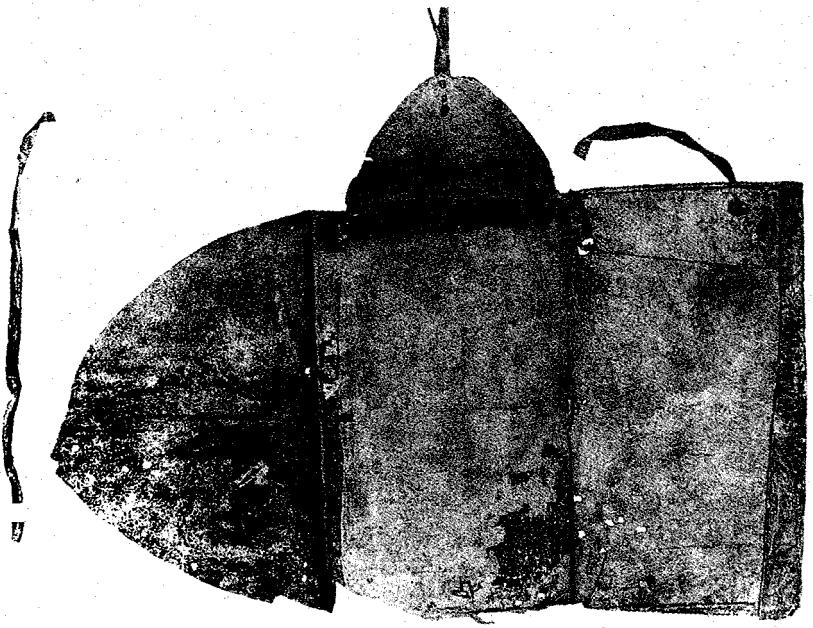

60. Nag Hammadi'de bulunan *Kodex II*. Cildin iç kısmı. Kahire Müzesi.

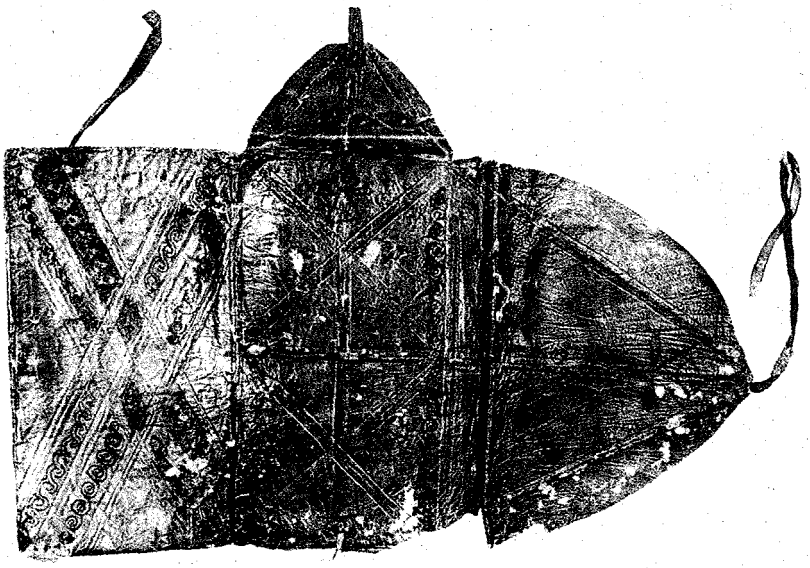

61. Nag Hammadi'de bulunan *Kodex II*. Cildin dış kısmı. Kahire Müzesi.

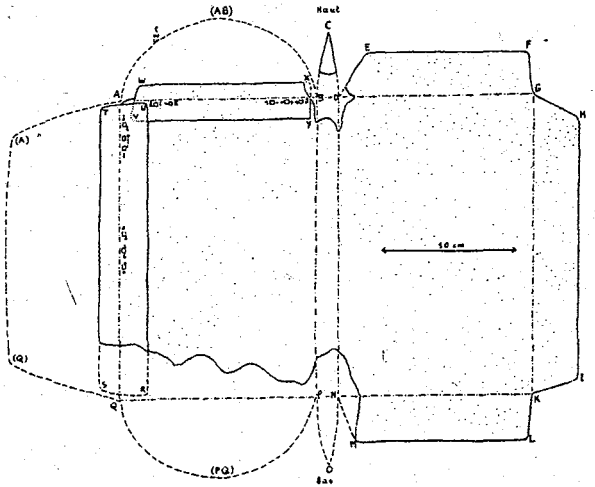

62. *Bodmer Kodeksi XXIII*'ün cildi. Cenevre, Bodmer Kütüphanesi.

kakmalarla süslüydü, maalesef bunlardan geriye pek bir şey kalmamıştır. Kitap bloğu kapağın sırtına iple dikiliyordu; bu ciltleme yönteminin kökeni, iki tahtanın birbirine tutturulduğu *diptykhon*'lara kadar uzanır. İnsan fildişi kakmalı bir Kıptî kitabına baktığında, muhteşem kodekslerin Mısır'ın kumlarında ya da manastır ve müzelerde korunamamış, zamanın çarklarında un ufak olmadan özgün cildiyle günümüze ulaşamamış olmasına bir kat daha üzülüyor.

Kodeks genellikle ciltlenmeden önce yazılıyordu. Bir rulo kitabın soldan başlayarak sütun sütun yazılmasından farklı olarak, kodekse yazan birinin,[36] yazmaya başlamadan önce metninin kapsamını iyice hesaplaması ve yazı malzemesini, ister papirüs olsun ister parşömen, önce forma haline getirmesi gerekiyordu. Her formanın kaç tabakadan oluşacağı da önceden hesaplanıyordu, çünkü bir kez yazmaya başlandıktan sonra formanın sayfası değiştirilemiyordu. Ayrıca, yazarken sayfaların ve formaların sıralamasına çok dikkat etmek gerekiyordu. Bunun en kolay yöntemi, sayfaları numaralandırmaktı. Nitekim çoğu kodekste sayfalar numaralandırılmıştır. Numaralar genellikle sayfanın üst ortasına konur, bazen formalar da numaralandırılırdı. Fakat daha yakından incelendiğinde, sayfa numarasının ancak kodeks ciltlendikten sonra konduğu görülmüştür. Bu da sayfaları numaralandırmanın amacının yazıcıya değil, istediği yeri daha kolay ve daha hızlı bulsun diye okuyucuya kolaylık sağlamak olduğunu

63. Cilt kapağı, ahşap ve fildişi (İS 3. yüzyıl). Dublin, Chester Beatty Kütüphanesi.

düşündürtüyor. Bazı papirüs rulolarında sütunların da numaralandırıldığı görülür, bunun ruloda belli bir yerin kolayca bulunmasından başka bir amacı olamaz. Sayfaların numalandırılmasının esin kaynağı idari ve ticari uygulamalar olsa gerek, zira farklı içeriklere sahip papirüs belgeleri tek bir rulo halinde birbirine yapıştırmak ve her bir bölümü numaralandırmak âdettendi.

Parşömen kodekslere yazmadan önce yapraklara sivri bir tığ kalemle çizgi çekilirdi. Her sayfanın yazı alanı ve kenarları eşit büyüklükte olsun diye, çizgi çekmeden önce üst üste konmuş tüm formaların dört kenarı delinir, yazı yazılacak alan işaretlenirdi.

Günümüze ulaşan kodekslerin çoğunda tek bir yazı alanı bulunur ama her sayfada iki sütunun olduğu örnekler de vardır; iki sütunlu sayfalar papirüs kodekslerden ziyade parşömen kodekslerde görülür. Papirüs rulolarında kısa satırlar bir kalite işareti olduğu için, bunun iki sütunlu kodeksler için de geçerli olduğu varsayılabilir, zira böylesi kodekslerde kaligrafik eğilimler vardır. Bunun dışında, 2. yüzyılın sonuna ve 3. yüzyıla tarihlenen en eski papirüs kodeksler, edebi papirüs rulolarının standartıyla karşılaştırıldığında birer kaligrafi örneği olmaktan çok uzaktır. Bu kodeksler, kitabın biçimsel özelliklerinden ziyade içeriğiyle ilgilenen birinin hızlı ve özensiz yazısını sergilerler. 3. yüzyıldan fragmanlar halinde günümüze ulaşan yirmiden az fazla parşömen kodeksin içinde yazı kalitesi ortalamanın üzerine çıkan çok az örnek vardır. Elbette burada da dikkate alınması gereken bir nokta, buluntuların tümünün Mısır kökenli olduğu ve eğer Yunan-Roma dünyasının merkezlerinden buluntularla karşı karşıya olsaydık, eski kodekslere dair pek de olumlu olmayan izlenimimizin belki de daha farklı olacağıdır. *Historia Augusta*'ya (Maximinus 30, 4) göre, İmparator Trakyalı Maximinus'un (İS 235-238) oğlu Yunanca öğretmenine teslim edildiğinde bir akrabasından muhteşem bir hediye almıştı: Homeros'un, erguvan rengi parşömene altın yaldızla yazılmış eserleri. Eğer bu bilgi doğruysa, henüz 3. yüzyılın başlarında lüks parşömen kodeksler vardı; erguvan renginde papirüs rulolardan söz edildiğine şimdiye dek hiç rastlanmamıştır.

Fakat değerli kodekslerin çağı muhtemelen ancak 4. yüzyılda başlar; o yüzyılın sonuna doğru kilise babası Hieronymus (*Epist.* 22, 32) aristokratik çevrelerde kutsal yazının, yani İncil'in lüks nüshalarında görülen yüzeysel aşırılıklardan yakınmakta gecikmez: "Parşö-

men erguvan rengine boyanıyor, harfler altın yaldızla yazılıyor, cilt kapakları değerli taşlarla süsleniyor, oysa İsa kapınızın önünde çırılçıplak can veriyor." Fakat lüks kitaplar İncil metinleriyle sınırlı kalmaz.

Hıristiyanlar için başından beri kutsal kitaplarına uygun tek kitap biçimi olan kodeks (Resim 64), klasik pagan eserlerin yazıldığı papirüse karşı galip gelmeye başlar; Roma İmparatorluğu'nun doğu-

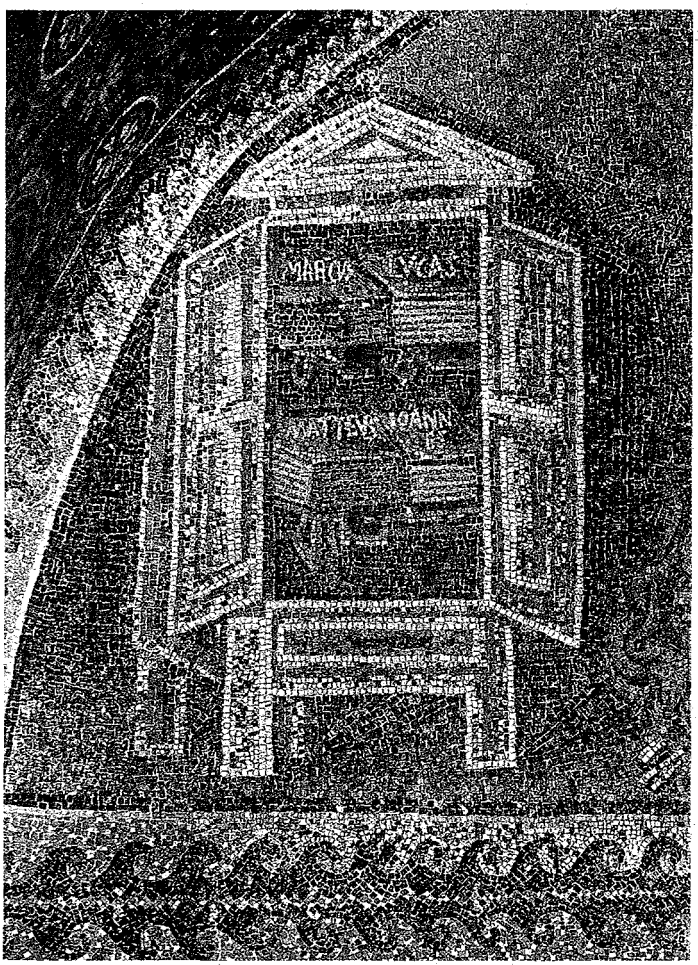

64. Bir kitap dolabında dört İncil'in kodeksleri.
Galla Placidia Mozolesi'ndeki mozaik, Ravenna (İS 5. yüzyılın ilk yarısı).

65. Vergilius Romanus (fol. 14), Vergilius'un resmi. Vatikan Kütüphanesi.

sundaki ve batısındaki aristokratik çevreler ve de İmparator II. Constantinus'un egemenliği altındaki Konstantinopolis'teki gibi büyük kütüphaneler klasik metinlerin papirüs rulolardan parşömen kodekslere aktarılmasına önayak olurlar. Geç antikçağın son demlerine ait lüks kodeksler arasında az çok korunarak günümüze ulaşan nüshaların sayısı hiç de az değildir: 4. ve 5. yüzyıllara tarihlenen iki Vergilius kodeksi *Vergilius Vaticanus*[37] ve *Vergilius Romanus*[38] (Resim 65); Milano'daki Bibliotheca Ambrosiana'daki* 5. yüzyıla ait *İlias Ambrosiana*;[39] ithaf yazısı nedeniyle 512/13'e tarihlenen ve Viyana'daki Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde muhafaza edilen *Dioskurides Herbarium*'u**[40] (Resim 66); Londra'da British Library'deki 5. yüzyıla ait *Koton Genesis*;[41] ayrıca 6. yüzyıla ait *Viyana Genesis'i*,[42] *Rossano Evangeliarium*'u***[43] (Rossano, Biblioteca Arcivescovile) ve

*1603-1609 yılları arasında Kardinal Federico Borromeo tarafından kurulan değerli el yazmalarıyla ünlü Ambrosius kütüphanesi. (F.D.)

** Kurutulmuş bitki koleksiyonu. (F.D.)

*** İncil'den parçalar içeren ayin kitabı. (F.D.)

66. *Dioskurides Herbarium*'u. Viyana, Ulusal Müze.

6. yüzyıldan kalma *Sinop Evangeliarium*'u (Paris, Bibliothèque Nationale).[44] En tanınmış kodeksler bunlardır ve bu kadar ünlü olmalarının en önemli nedeni zengin illüstrasyonlarla süslü olmalarıdır. Bunların yanı sıra çok sayıda resimsiz kodeks de vardır elbette.[45]

Fakat bu muhteşem kodeksler –G. Cavallo bunlara isabetli bir biçimde "codici oggetto"[46] der– metin aktarımındaki titizlik konusunda aynı ölçüde muhteşem değillerdir her zaman. Örneğin, 4. yüzyıla ait Terentius kodeksi, yani Vatikan'ın *Codex Bembinus*'u, estetik yazı karakterine[47] rağmen, metinde çok fazla imla hatası olması nedeniyle bir dilbilimciyi mest etmekten ziyade hayal kırıklığına uğratır. 4. yüzyıla tarihlenen ve kırmızı ve siyah mürekkeple yazılmış olan Vergilius metinleri içeren ender bir papirüs kodeks, dışı özene bezene hazırlanmış olsa da, metnin kalitesi konusunda yayıncısından olumsuz not almıştır;[48] aynı şey *Vergilius Romanus*'un metni için de geçerlidir – hem de resimlerine ve özenli *capitalis* yazısına rağmen: "*ab homine barbaro descriptus videtur*" [yabancı biri kopya etmiş gibidir].[49]

3. Rulo kitap ve kodeks arasındaki rekabet

Kodeksin ortaya çıkması[50] ve yüzyıllardır kullanılan rulonun pabucunu dama atması, Johannes Gutenberg'in matbaacılığı bulması ve

basılmış kitabın el yazmalarına galip gelmesi kadar önemli sonuçlar doğuran bir olaydır. Önemli sonuçlardan bir diğeri de antik literatürün eskiçağın son dönemlerine, ortaçağa ve nihayet bizim dönemimize aktarımıdır. Zira geç antikçağda hem özel hem de kamusal kütüphanelerdeki eserler papirüs rulolardan parşömen kodekslere aktarılmaya başlandığında, dönemin edebi zevkine ve eski eserlere atfedilen değerlere göre belirlenen bir seçim yapıldı. Bu şekilde, örneğin Aristophanes'in 44 komedyasının ancak 11'i korundu; eskiden o kadar sevilen, ancak metinlerin kodekslere aktarıldığı dönemde gözden düşmüş olan Menandros'tan yalnızca birkaç transkripsiyon yapıldı, ancak bunların tümü de iz bırakmadan yok olmuştur. Bu nedenle, elimizdeki Menandros metinleri, birkaç özdeyiş hariç, Mısır'da bulunan papirüs rulolarla sınırlıdır.[51]

Ahşap *diptykha* ve *polyptykha*'nın –bunlara yaygın olarak *pugillares* ya da *codices* de deniyordu– yanı sıra papirüs ve parşömenden yapılmış "note-book"lar da nispeten erken bir dönemde ortaya çıkmış olabilir, ama bunlardan İS 1. yüzyıldan önce söz edilmez. Kodeks biçimindeki bir edebi esere ilişkin ilk ve başlangıçta tek veriye Romalı epigram şairi Martialis'in ilk iki kitabının (1.2) ikinci nüshasına yazdığı bir giriş şiirinde ve Saturnalia şenliklerinde armağan olarak verilmeye müsait olan şeylerin sıralandığı *Apophoreta*'sının bazı dizelerinde rastlarız; bu şiirlerin özelliği beyitlerden oluşmasıdır (Kitap 14). Filologlar bu şiirleri İS 84-86 yılına tarihlendirir. Giriş epigramı şöyledir:

> Eğer istersen şiirlerimin hep yanıbaşında durmasını,
> ve uzun yollarda sana eşlik etmesini,
> o zaman satın al onları! Parşömeni minicik yapraklar halindedir;
> büyükleri varsın sandıkta dursun, ancak benimkiler el kadardır.
> Fakat nerede satıldığımı bil de, şehirdeki her yeri arama diye
> bulmak için beni, güzelce tarif edeceğim sana yerimi.
> Minerva'nın pazar yerinden ve Pax'ın tapınağından hemen sonra,
> sor âlim Lucensis'in azatlısı Secundus'a.

Burada şairin satın alınmasını tavsiye ettiği şey, şiirlerinin küçük yapraklardan (*brevibus tabellis*) oluşan parşömene (*membrana*) yazıl-

mış nüshasıdır ve bununla ancak bir kodeksi kastediyor olabilir. Küçük formatlı olması nedeniyle insan bu kitabı seyahatlerde yanına alabilir; ayrıca bu nüshanın satıldığı kitapçının adı da verilir.

Apophoreta'da başka şeylerin yanı sıra kitap armağanları da anılır. Bunların bazılarının parşömen kodeks olduğu, yalnızca şiirlerin içeriğinden değil, özgün başlıklarından da anlaşılır:

14, 184: Parşömen yapraklarda Homerus
İlias ve Priamus krallığının düşmanı Ulixes,
çok katlı bu sağlam deriye gizlenmiş yaşarlar birlikte.

14, 186: Parşömen üzerine Vergilius
Ne denli küçük bir parşömen koskoca Maro'yu içine alan!
Görünür onun çehresi daha ilk sayfadan.

14, 188: Parşömen üzerine Cicero
Bu parşömen yoldaş olduğunda sana,
düşün Cicero'yla koyulduğunu uzun yollara.

14, 190: Parşömen üzerine Titus Livius
Küçük derilere sığdırılır kocaman Livius,
tamamını benim kitaplığım bile almazken.

14, 192: Parşömen üzerine Ovidius'un *Metamorphoses*'i
Bir yığın çok katlı yaprak üst üste konarak hazırlanmış bu eser,
sana Naso'nun on beş türküsünü bahşeder.

Kodeks biçiminde bir kitabın gerçekten de yepyeni bir şey olduğu, Martialis'in tekrar tekrar vurguladığı özelliklerden de bellidir: Eski rulolara kıyasla kodekse çok daha fazla yazının sığdırılabilmesi (elbette bu çok önemlidir). *Apophoreta*'da eskiden beri bilinenlerin yanı sıra diğer armağanlar da betimlenir. Örneğin, yeni bir şey olmasa da, küçük fındıkfaresinin bütün kış boyunca uyuduğu ve semirdiği söylenir (13, 59). Bence asıl önemli olan, Martialis'ten önce hiçbir yazarın –özellikle de, *Naturalis Historia*'sında başka yazı malzemelerini ve kitapları ayrıntılarıyla anlatan Plinius'un bile– kodeks biçimindeki kitapları anmaması. Tarihi bakımdan önemli bir sonraki

belge, Mısır'da bulunup Martialis'ten ancak on ya da yirmi yıl sonraya tarihlenen ve Latince bir tarih metnini (Romalıların Makedonyalılara karşı savaşı?) içeren parşömen bir kodeksin küçük bir fragmanıdır (Resim 67).[52] Fakat bu fragmanın bir benzeri daha bulunamamıştır ve edebi kodekslerden ancak İS 200 yılında yeniden bahsedilmeye başlanır: Hukukçu Ulpianus, miras meselelerinde tartışmalara neden olan bir konuyu –kodeksin de rulo gibi bir "kitap" türü sayılıp sayılamayacağını– inceler ve öyle olduğuna karar verir (*Digest.* XXXII, 52 praef.).

2. yüzyılın sonuyla 3. yüzyılın başına ait bazı kodeksler günümüze ulaşmıştır ve bunların sayısı 3. ve 4. yüzyıllarda giderek artar. Bu nedenle, ilk dönemde Martialis gibi şairlerin ve onun kitapçısı Secundus'un yeni kitap biçimini Roma'da lanse etmeye çalıştığını ve bu çabanın yalnızca kendi kitaplarıyla sınırlı olmayıp Homeros, Cicero, Vergilius, Ovidius ve Livius gibi klasikleri de kapsadığını söyleyebiliriz. Bunlar, yazarın portresine bile yer veren *Vergilius*

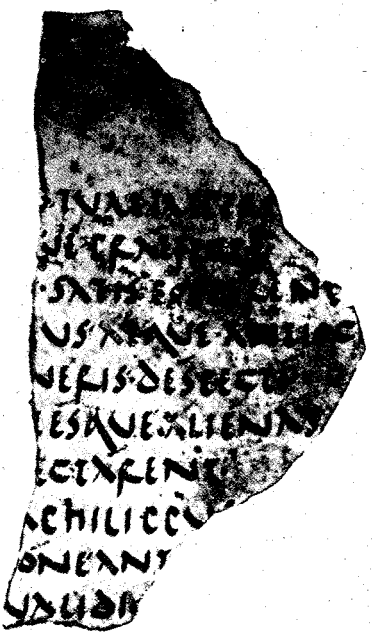

67. Bir parşömen kodeks fragmanı (1. yüzyılın sonu). Londra, British Museum.

Kodeksi gibi yüksek kaliteli kodeksler olsa gerek. Latince bir tarih metninin yer aldığı ve iyi bir yazıcının rutinleşmiş yazısının görüldüğü eski bir parşömen kodeksi de bu kapsama sokabiliriz elbette. Fakat bu tür çabalar pek de başarılı olmamışa benzer. Bunun nedeni, sosyal konumu yüksek muhafazakâr okuyucu çevrelerinin yeni kitap biçimi kodeksi gündelik ve geçici şeylerin yazıldığı "not defteri"yle fazlaca ilintilendirmesi ve kodeksi iddialı klasik eserlere layık görmemesi olabilir. G. Cavallo 2. yüzyılın sonuyla 3. yüzyılın başından kalma on iki pagan kodeksin yalnızca üçünün klasik eserlere (Pindaros, Ksenophon, Platon) yer verdiğini, geri kalanların ise o dönemde düşük kalite addedilen metinler (kehanet dizeleri, okulda işlenen Homeros özdeyişleri, teknik ve tıbbi metinler, ayrıca sanat değeri olmayan romanlar) içerdiğini birkaç yıl önce gözler önüne serdi. Öte yandan Hıristiyanların İncil metinlerinin yazımı ve dağıtımı için eskiden beri neredeyse yalnızca kodeksi tercih ettiklerini tespit etmek mümkün.

Kodeksin yaygınlık kazanmasında Hıristiyanlara çok önemli bir rol biçmek isteyen C. H. Roberts ve T. C. Skeat'in aksine Cavallo burada daha genel bir toplumsal görüngü bulur.[53] Ona göre, seçkin ve eğitimli çevreler kodekse burun kıvırırken, alt tabaka kodekse sahip çıkmıştır, ki bu durum eski kodekslerdeki çoğu metnin edebi düzeyinin pek yüksek olmamasından da bellidir. Kendilerini dönemin seçkin çevrelerinden bilinçli olarak ayrı tutan eski Hıristiyanlar, elbette halkın benimsediği kitap biçimini kullanmayı tercih etmişlerdir. Cavallo'ya göre, geç antikçağda kodeksin ruloya galip gelmesinin nedeni, tarihi öneminin bilincine varmış olan ve kitap ve yazıyı toplumsal özgürleşmesinin ifadesi olarak gören bir sınıfın alttan yukarıya doğru uyguladığı bir itme hareketidir (*una spinta dal basso*). Elbette bu yorumda açıklığa kavuşmamış nokta, yüksek tabakanın kodekse karşı takındığı olumsuz tavrı halkın neden paylaşmamış olduğudur. Burada ancak faydacı nedenler bir rol oynamış olabilir. Gerçekten de kodeks rulodan çok daha avantajlıdır. Bu avantajlardan biri Martialis tarafından da vurgulanmıştı: Sayfaları arkalı önlü kullanılan kodekse, yalnızca bir yüzü yazılan rulodan çok daha fazla yazı sığar. Zaten rulonun uzunluğu, fazla kalın bir rulo rahatça okunamayacağı için sınırlıydı, oysa bir kodekse birçok rulonun metni sığabiliyordu. Örneğin Vergilius'un on iki kitaptan,

yani on iki rulodan oluşan *Aeneis*'i tek bir kodekse rahatça sığıyordu. Antik kaynaklara göre, bir papirüs rulosunun ve yazılışının ortalama fiyatı ayni metin kapsamına sahip bir (papirüs) kodekse göre % 26 daha fazlaydı.[54] Elbette burada bir kodekste ek bir maliyet olan cilt masrafı hesaba katılmamıştır. Fakat rulolar zaman zaman parşömen kılıflarda muhafaza edilirdi ki bu durumda kodeksin cilt maliyeti yine dengelenmiş olur – özellikle de eser birden fazla rulodan oluşuyorsa.

Kodeksin bir başka avantajı da, kitap bloğunun ve cildinin daha derli toplu olması nedeniyle kolay kolay zarar görmemesiydi. Fakat en büyük avantajı daha kullanışlı olmasıdır, zira rulo gibi her okumadan sonra geri sarılması gerekmediği gibi, metindeki bir yer, gereğinde bir ayracın da yardımıyla çabucak bulunabilir.

Ancak, klasik antikçağda çok uzun bir süre kitap biçiminin rulo olduğunu ve kodeksin –aklımıza yatan bir sürü avantaja sahip olmasına rağmen– geleneksel kitap biçimini zorlukla yendiğini unutmamak gerekir. Bu rekabet kodeksin lehine sonuçlanınca, kodeks eski klasik kültür halklarından başlayarak tüm dünyada kendini kabul ettirdi; bugün bile, icat edilmesinin üzerinden 1900 yıldan fazla zaman geçtiği halde, kitaplarımızın tek biçimi kodekstir.

6
Resimli Kitaplar

Antik kitap illüstrasyonu[1] deyince genellikle akla geç antikçağın değerli kodekslerinde yer alan resimler gelir. Fakat bu etkileyici resimler, asırlar boyunca gelişen antik kitap illüstrasyonunun yalnızca son aşaması, bir anlamda da doruk noktasıdır.

Geç antikçağın kodekslerindeki resimler genellikle doğal ya da mimari bir ortamdaki çok figürlü sahnelerden ibarettir. Bu rengârenk illüstrasyonların tam sayfa resim olarak tasarlanmış olduğu, etraflarına çekilen bir çerçeveyle de vurgulanır (Resim 68). Tam sayfa resim kitaplara büyük bir olasılıkla, kodeks yerleşik kitap biçimi haline geldikten sonra girmiştir ancak; zira okuma ya da inceleme sırasında elde tutulan rulonun aksine, ancak bir kodeksin düz, açık sayfası kitap resmine uygun bir zemin oluşturabilir. Zaten rulolarda bu boyutlarda resimlere şimdiye dek rastlanmamıştır. Ayrıca, parşömenin yüzeyi resim ve çizim yapmaya pek elverişlidir ve bu nedenle antik ressamlar tarafından en az İÖ 5. yüzyıldan beri kullanılıyordu. Ünlü ressam Parrhasios'un parşömen üzerine resim yaptığı nakledilir

68. *Vergilius Vaticanus*, kurban sahnesi. Vatikan Kütüphanesi.

(Plinius, *Nat. Hist.* 35, 68); bunların arasında, kuşları bile yanıltacak kadar gerçekçi resmedilmiş bir yılan da vardır (Plinius, *Nat. Hist.* 35, 121). Ayrıca İmparator Domitianus'un döneminde bir de dünya haritası çizilmiştir (Suetonius, *Domitianus* 10, 3). Yine de, tam sayfa resmin kitap illüstrasyonculuğuna parşömen sayesinde girdiği iddia edilemez, zira İS 500 yılına tarihlenen Antinoe kökenli bir papirüs kodekste yer alan ve sanatsal ve teknik bakımdan, parşömen üzerine yapılmış en iyi resimlerden hiçbir şekilde geri kalmayan bir grup arabacının renkli tasviri (Resim 69)[2] bu iddiayı çürütür. İncil metinlerindeki resimler klasik-antik metinlerdeki resimlerle karşılaştırıldığında, ikisi arasında temel bir üslup farkı görülmese de, bunlar belli resim okullarına ve yazı türlerine göre ayrıldığında uzmanlar için zengin bir inceleme konusu oluşturur.

Dediğimiz gibi, tam sayfa resimler içeren eski lüks kodeksler resimli antik kitapları temsil etmezler; Yunan papirüsleri ve antik literatür bize çok daha eski dönemlere uzanan başka illüstrasyon biçimlerinin de olduğunu göstermiştir.

Yunan sanatı arkaik dönemden itibaren mitolojik sahne ve olayları resmetmiştir. Bu nedenle, çok eskiden beri, örneğin Homeros'un metinlerini içeren kitaplar ilk ortaya çıktığından beri illüstrasyonlu

69. Arabacılar. Antinoe'de bulunan bir papirüs kodeksin fragmanı. Londra, Mısır Araştırmaları Topluluğu.

kitapların olduğu düşünülebilir. Fakat bu türden özgün bir kitap ne günümüze ulaşabilmiştir ne de antik literatürde sözü edilir.

Matematik-teknik ve doğabilimsel eserlerde durum daha farklıdır. Daha İÖ 5. yüzyılın matematikçileri –örneğin Khioslu Hippokrates– geometri sorunları üzerine incelemelerini çizimlerle desteklemiş olsa gerek; bu durum antik yazarlarda rastlanan alıntı ve bilgilerle de açıkça teyit edilir.[3] Muhtemelen bu çizimler, daha eski tarihli bazı papirüslerde[4] rastlanan geometri sorunlarından daha karmaşık değildi. İÖ 1. yüzyıla tarihlenen ve Viyana'da muhafaza edilen bir rulo (Resim 70) bu tür bilimsel eserlerin en eskisi olsa gerek. Özel teknik gereçler olmaksızın yapılan bu geometrik çizimler belli ki yazarın kendisi tarafından metindeki ilgili sütunlara ilave

edilmiştir. Çizim içeren en eski papirüs İÖ 2. yüzyılın başına tarihlenir, yazıların arasına burç işaretleri ve gökcismi çizimleri serpiştirilmiş olan bu astronomi eserindeki basit çizimler (Resim 71) renklidir.

Samoslu ressam Agatharkhos İÖ 5. yüzyılın sonunda sahne dekoru ressamlığı üzerine bir yazı yazmış, doğabilimci filozoflar Demokritos ile Anaksagoras Samoslu Agatharkhos'un perspektif incelemelerini açımlamışlardır (Vitruvius 7, prooem. 11); bu metinlerin açıklayıcı ve örnekleyici birtakım çizimler içerdiğini varsaymamız yanlış olmaz. Aynı şey, mekanik sorunlarını ele alan yazılar için de geçerlidir. Hellenistik geleneğe bağlı matematikçi ve mühendis İskenderiyeli Heron'un *Mekanik* adlı incelemesinin Arapça çevirisi günümüze ulaşmıştır; 13. yüzyıldan kalma bu el yazması cihaz ve aletlerin özgün Yunanca metinde de yer almış olması gereken çizimlerini içerir.[5]

Zooloji ve botanik dallarında da resimli uzman kitaplar vardı.[6] Örneğin, Aristoteles *Historia Animalium*'unda mürekkepbalığının yavrulaması konusunda (V, 18, 550a), "Yumurta A ile, gözler B ve Γ ile, mürekkepbalığı yavrusu ise Δ ile gösterilmiştir," derken elbette bu işaretlerin olduğu bir çizimi kastediyordu.[7]

Pergamon kralı III. Attalos'un (İÖ 138-133) sarayında Kolophonlu Nikandros denen biri eğitime yönelik zoolojik şiirler yazıyor, bunları kendi yaptığı illüstrasyonlarla süslüyordu; nitekim Hıristiyan yazar Tertullianus akrep türlerini ve çeşitli renk ve zehirlerini anlattığı eserinde, "Bunları betimleyen ve çizen Nikandros'tur," der (*Scorpiace*, cap. 1). Plinius'tan (*Nat. Hist.* 25, 8) öğrendiğimize göre, Yunanlı Krateuas, Dionysios ve Metrodoros şifalı bitkilerin resimli listelerini yayımlamışlardı. Fakat Plinius bu "resimli kitaplara" kuşkuyla yaklaşır: "Bunlar dışında Yunanlı yazarlar da şifa sanatı hakkında yazdılar..., örneğin, Krateuas, Dionysios ve Metrodoros; yazıları gerçi pek hoştu ama konunun ne kadar zor olduğundan başka bir şey öğrenilemiyordu. Çünkü bitkilerin resimlerini yapıp resimlerin altına etkilerini yazdılar; bu kadar çok renk kullanıldığında ve özellikle de doğa aynen taklit edilmeye çalışıldığında resimler bizi sık sık yanıltır; üstelik yazıcıların farklı yetenekte olduğunu ve biçimlerin çarpıtıldığını da belirtmek gerekir."

İS 4. yüzyıla tarihlenen Tebtynis kökenli bir papirüs rulosunun fragmanları, bitkilerin resimlerine kısa bir açıklamanın eşlik ettiği

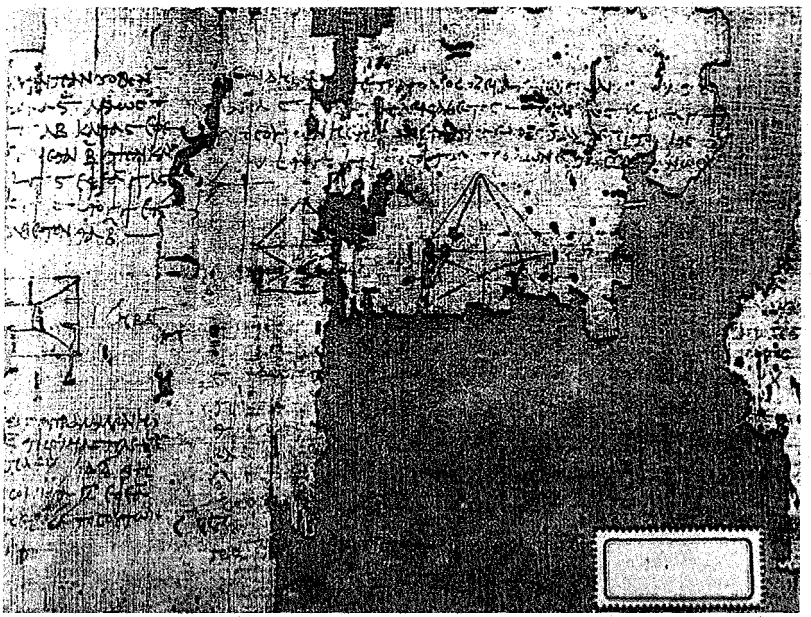

70. Geometri sorunları (İÖ 1. yüzyıl). Viyana Ulusal Kütüphane.

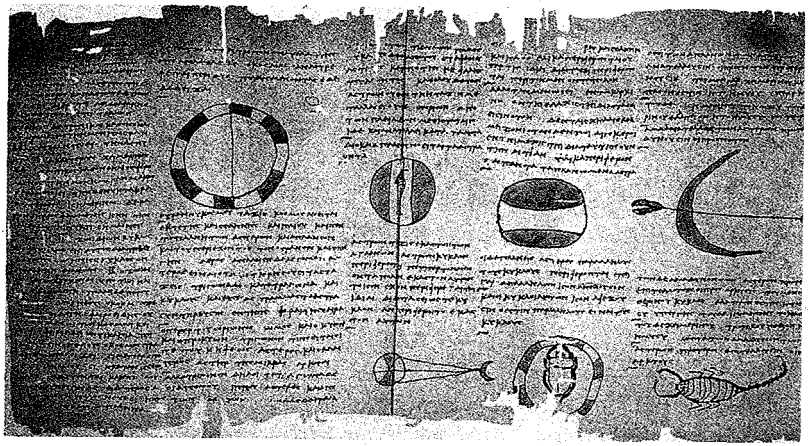

71. Burç çizimlerinin de yer aldığı astronomi eseri (İÖ 2. yüzyıl). Paris, Louvre.

bu tür *herbarium*'lara mükemmel bir örnektir (Resim 72, 73).[8] Küçük Asya'da yer alan Anazarbos kökenli bir askeri hekim olan Dioskurides'in İS 1. yüzyılda Yunanca yazdığı farmakoloji eseri *De Materia Medica*'nın (orijinali: περὶ ὕλης ἰατρικῆς) metni daha iddialıdır; Anazarboslu Dioskurides bu eseri Pontos kralı VI. Mithridates'in botanikçisi olan Krateuas'tan esinlenerek yazmış olsa gerek. Dioskurides'in ders kitapçığı büyük bir başarıya ulaştı ve çok sayıda nüsha, edisyon ve Arapça ve Latince çevirilerinden görüldüğü gibi tüm ortaçağ boyunca bu başarıyı korudu. Bu el yazmalarının en eskisi ve en şahanesi 512 yılının hemen öncesinde Bizans prensesi Anicia Iuliana için hazırlanmış olan ünlü *Viyana Dioskuridesi*'dir. Bu kodeksteki son derece kaliteli bitki tasvirleri (Resim 66) üzerine modern bilimsel literatürde sık sık tartışıldı;[9] görünüşe bakılırsa, bu resimlerin bazıları Krateuas'ın eserinden alınmıştır. *Viyana Dioskuridesi* botanik ve zooloji alanında daha başka doğabilimsel eserler de içerir, bu eserlerdeki illüstrasyonlar da daha eski resimlere dayanır. Ortaçağa ait el yazmalarında, yalnızca farmakolojik metinlerin değil, tıbbın başka alanlarına ait metinlerin de resimli olduğu görülür, örneğin 10. yüzyıldan kalma bir Floransa kodeksinde yer alan ve sargıları anlatan yazı[10] ya da Brüksel'de bulunan bir Karolenj kopyasındaki jinekolojik yazı da resimlerle desteklenmiştir.[11]

İÖ 39'da Romalı evrensel bilgin Varro tarafından 15 cilt halinde yayımlanan ve 700 ünlü Yunanlı ve Romalının her biri bir epigram ve kısa bir biyografiyle bütünlenen portrelerini içeren seçki bir edebiyat eserinden ziyade, ünlüler ansiklopedisi anlamında bir başvuru kitabıydı. Portreli kitabın Varro'nun güzel bir buluşu olduğunu söyleyen Plinius (*Nat. Hist.* 35, 11), eserin tüm dünyada yaygın olduğunu vurgular – o dönemin kitap üretiminin, özellikle de bu tür "resimli kitapların" müthiş başarısının bir kanıtıdır bu.

Varro'nun portre koleksiyonu biçim açısından Krateuas ve meslektaşlarının bitki kitaplarıyla karşılaştırılabilir, zira bu iki eser türü de kısa açıklayıcı metinlerin eşlik ettiği resimlerle doludur. Bazı iddialı nüshalarda eserin başına konan yazar portrelerinde durum farklıydı ama. Şair Martialis'in (14, 186) armağan olarak tavsiye ettiği Vergilius'un tüm eserlerinin parşömen nüshasının –demek ki kodeks biçimindeydi– ilk sayfasına konan yazar portresi buna iyi bir örnektir. Yalnızca kodekslerde değil, papirüs rulosu halindeki

72. *Herbarium*. Antinoe kökenli papirüs kodeks fragmanı. Londra, Wellcome Institute for the History of Medicine.

73. *Herbarium*. Antinoe kökenli papirüs kodeks fragmanı. Londra, Wellcome Institute for the History of Medicine.

edebi eserlerde de yazar portresinin yer almış olabileceği varsayımı şimdiye dek özgün bir buluntuyla desteklenememiş olsa da (ancak burada, ruloların ilk yaprağının günümüze hemen hemen hiç ulaşamamış olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir), Seneca'nın (*Dial.* 9, 9. 4-7) yazar portreli güzel nüshaların koleksiyonculuğunu yapmanın anlamsızlığına dair alaycı ifadelerinden yola çıkarak böyle bir varsayımda bulunabiliriz.

Daha önce de anılan ve Vatikan Kütüphanesi'nde muhafaza edilen değerli Vergilius kodeksi *Vergilius Romanus*, çok sayıda tam sayfa tekstil illüstrasyonun yanı sıra yazarın üç portresini de içerir.

74. *Terentius Vaticanus*, yazar portresi. Vatikan Kütüphanesi.

Vergilius oturur pozisyonda tasvir edilmiştir, elinde bir kodeks tutar, bir tarafında bir okuma kürsüsü, diğer tarafında da silindir biçiminde bir rulo kabı (*scrinium*) durur (Resim 65). Portrelerin üçü de aynı şemaya sahiptir, yalnızca kürsü ve rulo kabının yerleri değişir. Bu portreler tam sayfadır; kodekste birinci ve ikinci, üçüncü ve dördüncü, beşinci ve altıncı *ecloga*'nın* [şiir] arasında yer alırlar.

Bir başka Vatikan el yazmasında, Terentius'un komedyalarının bir nüshasında,[12] yazar portresi kodeksin başındadır. Şair antikçağdaki portre şemasına uygun bir biçimde, yani *imago clipeata* denen çerçeveli madalyon içerisinde tasvir edilmiştir. Resmin etkisi, yuvarlak madalyonun iki oyuncu tarafından tutulan kare biçiminde bir alana oturtulmasıyla daha da artmıştır (Resim 74). Bu *Codex Vaticanus Latinus 3868* Karolenj döneminden kalma olsa da, muhtemelen İS

* Seçme şiirler anlamına gelen *Eclogae* Vergilius'un on şiirlik *Bucolica* (Çoban Türküleri) adlı yapıtının bir diğer adıdır. (F.D)

4. yüzyıla tarihlenen eski bir Terentius nüshasındaki illüstrasyonların üslup özelliklerine hayli sadık kalınmıştır. Bu yalnızca yazar portresi için değil, metindeki illüstrasyonlar için de geçerlidir. Her komedyanın ilk sayfasında oyuncu maskeleri sütunlu bir raflı dolapta sergilenir. Sonra oyunlarda sahne değiştiğinde ya da yeni karakterler ortaya çıktığında ilgili oyuncular maskeleri ve kostümleriyle bir eylem anında, bazen de aksesuvarlarla birlikte tasvir edilir (Resim 75, 76). Ancak herhangi bir arkaplan ya da sahne dekoru yoktur ve figürler geç antikçağdaki Homeros ve Vergilius illüstrasyonlarından bildiğimiz kompozisyonlara sahip değildir.

Terentius kodeksinin –daha geç dönemden çok sayıda başka el yazması da aynı şemadan yararlanır[13]– gerçekten de çok eski, kitap rulolarının zamanında yaygın olan bir oyuncu metni illüstrasyon şeması olduğunu, Menandros'un komedyası *Hadımlar*'dan bir metin ve resim olduğu kısa süre önce saptanan ve İÖ 1./2. yüzyıla tarihlenen küçük bir papirüs rulosu fragmanı gösterir.[14] Fakat metni bölen basit ve küçük resimler yalnızca oyun metinlerinde görülmez. İS 1./2. yüzyıla tarihlenen ve Paris'te muhafaza edilen bir papirüs rulosu fragmanında –bu bir roman fragmanıdır– korunabilmiş dört metin sütununun üçü basitçe resmedilmiş küçük, renkli bir figür grubu tarafından bölünür (Resim 77). Londra'da muhafaza edilen bir papirüste (muhtemelen İS 3. yüzyıl) yer alan daha sade, kalemle çizilmiş minik resimlere Herakles'in işlerini anlatan bir şiir eşlik eder (Resim 78).[15] Oysa Bir Floransa papirüsünde görülen Eros ve Psykhe tasviri küçük bir sanat eseridir gerçekten de. Muhtemelen İS 2. yüzyıla ait olan bu karakalem çalışması, salt boyutlarından ötürü (25 x 15 cm) bir kitap resminden ziyade, bir illüstrasyon örneği olarak tasarlanmış olsa gerek (Resim 79). Yine de genel olarak, edebi metinlerin yer aldığı mevcut papirüslerin içinde illüstrasyonlu nüshalarının yok denecek kadar az olduğunu söylemek gerekir; "modası hiç geçmeyen *bestseller*'lar" olan Homeros ve Euripides'in resimli bir papirüsü şimdiye dek bulunamamıştır. Demek ki, edebi eserlerin illüstrasyonlu nüshaları daha çok birer istisnaydı; ortaçağın muhteşem kodeksleri de bu istisna içinde yer alırlar. Edebiyat eserleri okuyucunun imgelem gücüne hitap ediyordu, oysa doğabilimsel, matematik ya da teknik metinler, aynen bugün de olduğu gibi, konu itibarıyla çoğu zaman illüstrasyonu gerekli kılıyorlardı.

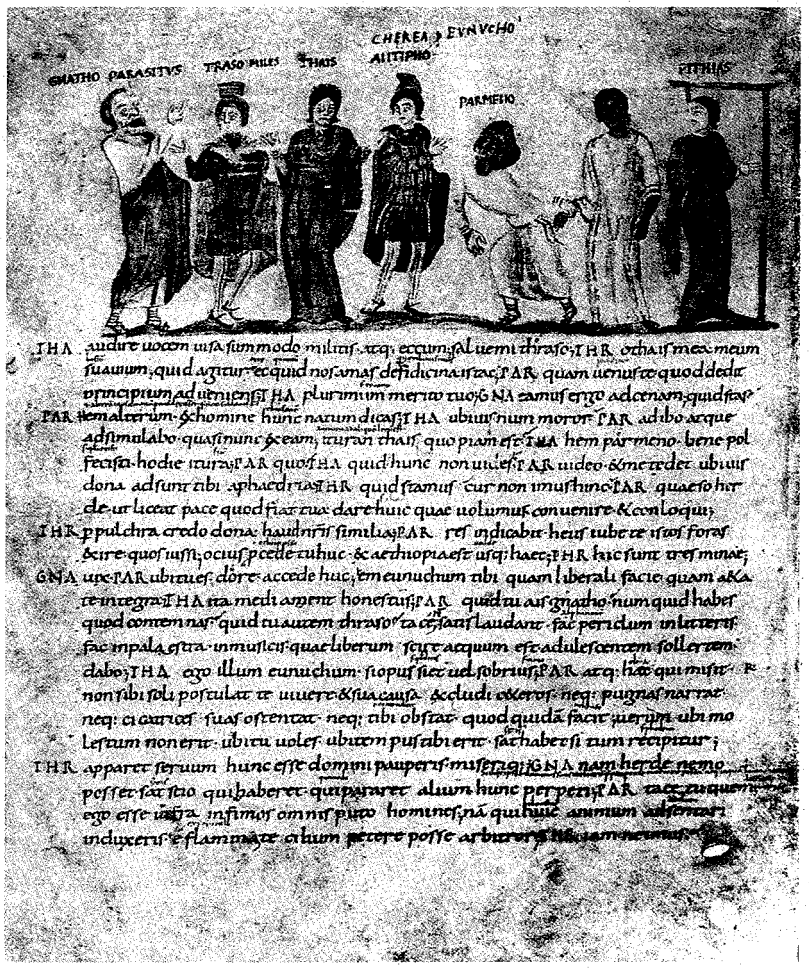

75. Terentius Vaticanus, *Eunuchus* (Hadım) komedyasından bir sahne. Vatikan Kütüphanesi.

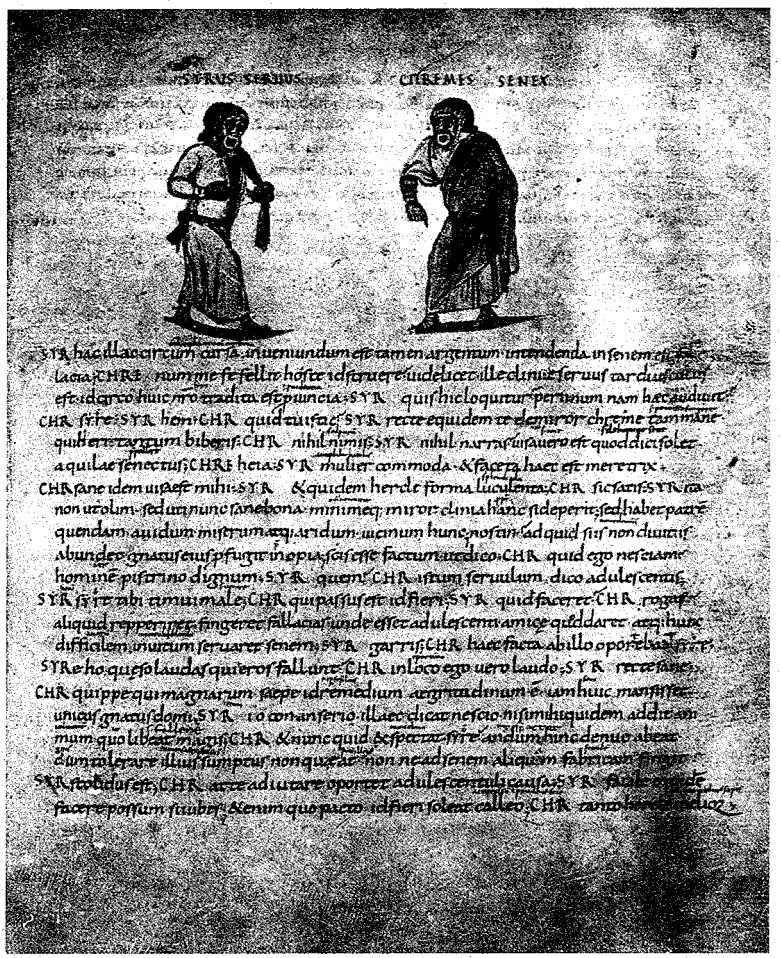

76. Terentius Vaticanus, *Heauton Timorumenos* (Kendini Cezalandıran Adam) komedyasından bir sahne.
Vatikan Kütüphanesi.

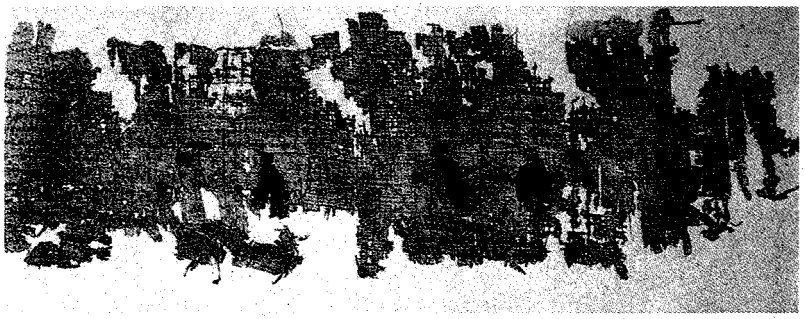

77. İllüstrasyonlu roman (İS 2. yüzyıl). Paris, Ulusal Müze.

78. Herakles'in işlerini anlatan şiir (İS 3. yüzyıl). Oxford, Ashmolean Müzesi.

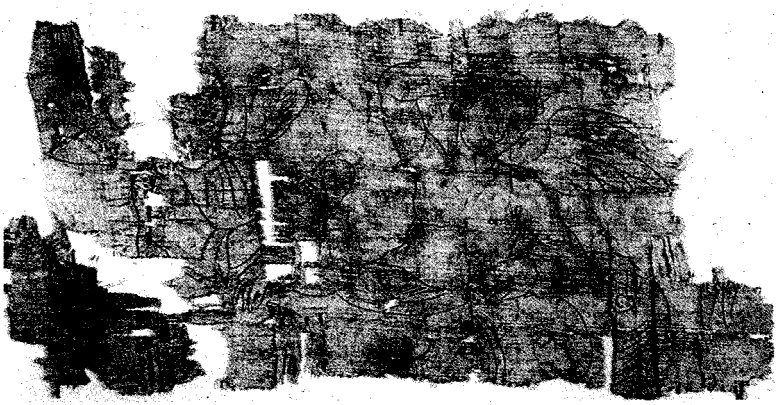

79. Eros ve Psykhe. Papirüs üzerine karakalem çalışması. Floransa, Arkeoloji Müzesi.

7
Kitap Dağıtımı ve Kitapçılık

1. Roma dönemi öncesi Yunanistan'da kitap satışı ve dağıtımı. Kitapların kitapçılar dışındaki dağıtımı.

Kitabın Yunan dünyasına ne zaman ve nerede girdiği antik kaynaklarda geçmez. Yine de, eskiçağ filologlarının çoğu, Homeros'un destanları *İlyada* ve *Odysseia*'nın bile yazıya döküldüğünü ve şarkıları güzel sesleriyle okuyarak yayan *rhapsod*'ların, yani gezgin ozanların çıkınlarında mutlaka metnin bir nüshasını da taşıdıklarını varsayma eğilimindedirler.[1] Nitekim Hesiodos'un eserleri, Homeros'un ilahileri ve 7. yüzyılın şairlerinin eserleri geniş bölgelere ancak yazı yoluyla, yani kitap biçiminde yayılmış olabilirler.[2] Antik yazarlar (Pseudo-Platon, *Hipparkhos* 228 B; Diogenes Laertios 1, 57), ya Solon'un ya da Tiran Peisistratos'un oğlu ve halefi Hipparkhos'un hüküm sürdüğü dönemde, yani her halükârda İÖ 6. yüzyılda, Athena onuruna düzenlenen *Panathenaia* şenliklerinde Homeros'un destanlarının okunduğunu naklederler. Şenliklerde her ozanın eserin bir bölümünü okuması ve bir önceki ozanın kaldığı yerden devam etmesi öngörülüyordu. Bunun için bir metin tespit edilmesi gerektiğinden, bu girişim ancak yazılı malzemeyle, yani kitapla mümkün olabilirdi.

Athenaios (1,3a) Samoslu tiran Polykrates'in yanı sıra Peisistratos'u kapsamlı kütüphaneleri nedeniyle de tanınan şahsiyetler arasında sayar. Bu kitap koleksiyonları, Hellenistik dönemdeki kütüphanelerin yanında çok küçük kalsa da –zira o dönemde büyük Yunan edebiyatı "üretimi" henüz başlamamıştı– böylesi bir bilgiden kuşku duymayı gerektirecek bir neden yoktur. Polykrates'in Mısır kralı Amasis'le dost olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kütüphanesinin papirüs rulolarından oluştuğu bile düşünülebilir. Öte yandan Herodotos (5, 58) İonya Yunanlılarının (ki Samoslular da bunlardan sayılırdı) henüz papirüsle tanışmadıkları eski dönemlerde keçi ve koyunların derilerine yazı yazdıklarını, bu nedenle de çok sonraki dönemlerde bile kitap için *diphtherai* (deriler) sözcüğünü kullandıklarını nakleder. Eski İonya filozoflarının, örneğin Miletoslu Anaksimandros'un eserlerini bu tür deriler üzerine yazdığı düşünülebilir.

Yeterli kaynak olmaması nedeniyle, o dönemde ilkel bir kitapçılık sektörü[3] var mıydı bilemiyoruz. Olmaması için bir neden yok aslında. Yine de, Yunan kitapçılığının bu ilk döneminde kitapları elde etmenin en yaygın yolunun onları kopya etmek olduğu varsayılabilir.

Antik Yunanistan'da kitapların varlığına ve kullanımına dair en eski veriler, İÖ 6. yüzyılın sonu 5. yüzyılın başında insan ve kitap rulosu temasını işleyen Attika vazo resimleridir. O çağda okuma ve yazmanın ne ölçüde bilindiği konusunda bir fikir edinmeye çalışırken, 5. yüzyılda yaşayan Atinalı bir vatandaş için kitapların son derece bildik bir nesne olduğunu Attikalı yazar ve şairlerden, özellikle de Eski Komedya'nın temsilcilerinden ve tragedyacılarından öğrendik, hatta kitapçılardan bile bahsedildiğini gördük. Şimdiye dek söylenenlere ek olarak, filozof Anaksagoras'ın kitaplarının Atina agorasındaki *orkhestra*'da bir *drakhme*'ye satın alınabildiğini söyleyen Sokrates'e de (Platon, *Apologia* 26 D) işaret etmek istiyoruz. Karşılaştırma için: O dönemde bir koyunun fiyatı 12 ila 17 *drakhme* arasında değişiyordu.[4] Fakat kitapçılığın 5. yüzyılın sonunda Atina sınırlarını aştığını ve Yunan dünyasının kenar bölgelerine bile ulaştığını Ksenophon'dan (*Anabasis* 7,5.14) öğreniriz: Bu Attikalı komutan ve yazar on bin paralı Yunan askeriyle çıktığı seferde Küçük Asya'daki Salmydessos üzerinden Karadeniz'in Trakya kıyılarına vardığında, bazı gemiler karaya oturur; kıyıya vuran mobilya, sandık ve benzeri şeylerin yanı sıra "bol yazılı kitaplar" da vardır. Batıya gelince: İS 5.

yüzyılda bir atasözleri derlemesi yazan Zenobios'a göre (5, 6; ayrıca bkz. Cicero, *Ad Atticum* 13, 21a), Platon'un öğrencisi Hermodoros hocasının eserlerini ondan izin almadan kopya edip Sicilya'daki Yunanlılara satmıştır. Kitapçılık ve kitap dağıtımına ilişkin bilgilere 4. yüzyıldan itibaren daha sık rastlanmaya başlar. Halikarnassoslu Dionysios (*İsokrates* 18) Aristoteles'e dayanarak, o dönemdeki kitapçıların hatip İsokrates'in mahkeme hitabetlerinden oluşan koca bir paketi sırtlarına vurup etrafta satış yaptıklarını ve Attikalı hatip için eserlerinin Sparta'da da okunmasının gayet doğal olduğunu (İsokrates, *Panathen.* 250 vd.) söyler.

En önemli antik filozoflardan birinin hayatına bir kitapçıya yaptığı ziyaretin yön verdiğini, Zenon'un yaşamını anlatan Diogenes Laertios'ta (7,31) okuruz: Zenon'un babası Mnaseas Kıbrıslı zengin bir tüccardı ve Atina'ya yaptığı iş seyahatlerinden döndüğünde delikanlılık çağındaki oğluna oradaki filozofların yazılarını getirirdi. Daha sonra kendisi de tüccar olan Zenon'un gemisi Atina'ya giderken batar; herşeyini kaybeden Zenon bir kitapçıya gider ve kitapçının Ksenophon'un ikinci kitabı olan *Sokrates'ten Anılar*'ı okuduğunu –kitapçı, eskiçağda âdet olduğu üzere yüksek sesle okuyordur elbette– duyar. Duyduğu sözler genç adamı o kadar etkiler ki, baba mesleğini bırakır ve kendini felsefeye adar; böylece Zenon Stoacılığın kurucusu olur.

Özellikle de, o dönemde artık sık sık sözü edilen özel kütüphanelerin kurulması ancak doğru düzgün işleyen bir kitapçılıkla mümkün oldu. Özel kütüphaneler üzerinde daha sonra duracağız, yine de bazı kişilerin ender kitaplara astronomik rakamlar ödemekten kaçınmadığını burada belirtmek isteriz. Platon'un filozof Philolaos'un eserlerini 100 *mna* (Lat. *mina*) (= 10 000 *drakhme*) karşılığında satın aldığı (Diogenes Laertios 3, 9; Gellius 3, 17.3) ve Aristoteles'in, Speusippos'un ölümünden sonra filozofun kitaplarına 3 *talanton* (= 18 000 *drakhme*) gibi yüksek bir meblağ ödediği nakledilir (Diogenes Laertios 4, 5; Gellius 3, 17.3). Uyurken yastığının altında hep iki şey –bir hançer ve Aristoteles'in gözden geçirdiği bir *İlyada* nüshası– tutan Büyük İskender, Asya'nın içlerine düzenlediği seferinde bile küçük kitap koleksiyonundan mahrum kalmak istememişti. "Bu nedenle, Harpalos'u ona bazı kitaplar göndermekle görevlendirdi ve Harpalos ona Philistos'un eserlerini, Euripides, Sophokles

ve Aiskhylos'un çok sayıda tragedyası ve Telestes ile Philoksenos'un *dithyrambos*'larını gönderdi," (Plutarkhos, *Aleksandros* 8).

İÖ 4. yüzyılın son çeyreği, antik kitap ve kitapçılığa dair bilgilerimizin dönüm noktasıdır. Konuyla ilgili notlar ve belgeler ne kadar aydınlatıcı olursa olsun, bunların tümü de ikinci el kaynaklardı. İlgi alanımızın asıl nesnesi, yani antik kitabın kendisi bizim için henüz soyut bir nesneydi. Ama artık Yunan edebiyatına ait özgün buluntulara sahibiz. Makedonya'daki Derveni[5] civarındaki bir mezarda bulunan ve kozmoloji üzerine bir eserle ilgili yorumlar içeren bir papirüs rulosunun parçaları şimdiye dek bulunmuş en eski Yunan kitabının fragmanlarıdır. Bu papirüs nemli bir iklimde korunabilmiş olmasını, mezar eşyası arasında yer almasına ve ölünün yakılması sırasında kömürleşmesine borçludur (Resim 80). Derveni buluntusundan daha yeni olmayan bir başka rulo, 1902 yılında Alman Mısır uzmanı L. Borchardt'ın Abusir'de ahşap bir lahitteki mumyanın yanında bulduğu Timotheos papirüsüdür;[6] bu rulonun sonu ve ortası eksiktir ama mumyanın yanına zaten bu eksik haliyle konmuştur. Papirüsün elimize geçen kısmında (uzunluğu 1,11 m) Euripides'in çağdaşı Timotheos'un müzik eşliğinde söylenmesi için yazdığı "Persler" adlı şiirinin ancak üçte birini içeren son bölümü yer alır. Özgün antik kitapların eskiçağın sonuna dek uzanan uzun zincirinin ilk halkası işte bu Timotheos rulosudur; Mısır'ın kuru iklimi sayesinde korunabilmiş bu kitaplar elbette az çok fragman halindedir. O dönemin kitap dünyası hakkında resimlerde ve özellikle de antik yazarların eserlerinde ifade edilenlerin tümünü, Büyük İskender'in fetihleri sayesinde Yunan dünyasına kıyısından bile olsa dahil olan bu coğrafi bölgede bulunan ilk elden kaynaklarla doğrulayacak bir konuma gelebildik.

Günümüze ulaşan Homeros metninin tarihi açısından önemli bir örnek de şudur: Eski dönemlerde *İlyada* ve *Odysseia*'daki şarkılar *rhapsod*'lar tarafından söylenirdi, bunların metinlerle ilişkisi hem kaygısızca hem de virtüözce olduğu, öte yandan o dönemde telif hakları gibi bir şey bilinmediği, üstelik de yayınlarda metne her zaman sadık kalınmadığı (zaten bu mümkün değildi) için Homeros'un eserleri ilk halini koruyamamış ve mecburen yozlaşmıştı. Daha İÖ 6. yüzyılda Panathenaia şenliklerinde okunacak Homeros metninin önceden saptandığını, Büyük İskender'in *İlyada* nüshasının

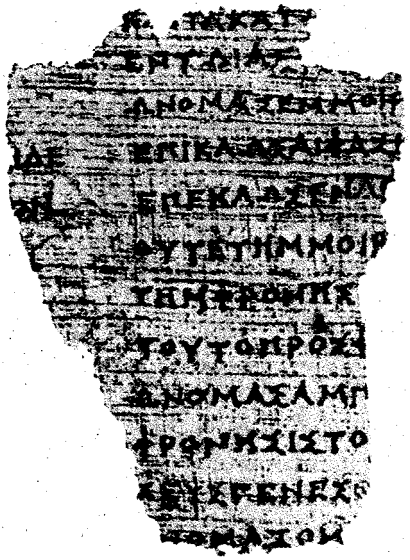

80. Derveni'de bulunan papirüs fragmanı (İÖ 4. yüzyılın ikinci yarısı). Selanik, Arkeoloji Müzesi.

bizzat Aristoteles tarafından gözden geçirildiğini yukarıda okumuştuk. İÖ 3. yüzyıldan kalma en eski Homeros papirüsleri incelendiğinde, bu metin yozlaşmasına tanık olunur. Günümüzdeki Homeros baskılarıyla kıyaslandığında, eski papirüslerde pasajların yerlerinin kaydığı, bazı dizelerin çıkarıldığı, metinlerin birbirini tutmadığı, hatta yeni dizelerin bile eklendiği görülür; üstüne üstlük bu sapmalar papirüsten papirüse hayli değişir. Eklenen dizelerin içeriğinin, destanlardaki olaylar örgüsüne aslında hiçbir katkıda bulunmadığı görülür; bunlar aslında yalnızca birer süsleme niteliğindedir ve bu yüzden daha sonra eklendiklerinden kuşkulanılmıştır. İÖ 2. yüzyılın ortasına doğru Homeros papirüslerinin manzarası tamamen değişir: Artık daha birörnektirler ve dizelerin sayısı ve sıralaması, günümüzdeki metinle büyük ölçüde örtüşür. "Vulgata" denen bu sonraki metinler, olabildiğince özgün bir Homeros metni oluşturmaya çalışan Yunan filologlarının çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu kültür hizmetinde bulunan bilginler –Ephesoslu Zenodotos, Byzantionlu Aristophanes ve en önemlisi Samothrakeli Aristarkhos– İskenderiye Museion kütüphanesinin yöneticisiydiler. Daha sonra ayrıntılı bir biçimde ele alacağımız, antikçağın en büyük kitap koleksiyonuna

sahip olan bu zengin kütüphane, çeşitli Homeros versiyonlarının birbiriyle karşılaştırılmasını ve özgün olmayan ya da olmadığından kuşkulanılan kısımların saptanmasını mümkün kılabilmiştir. Kısacası, Homeros papirüsleri filologların yaptığı bu çalışmayı etkileyici bir biçimde yansıtır.[7] Fakat basit metinden ziyade, uzman okuyuculara yönelik olan ve metnin kenarında ya da satırlar arasında açıklama, derkenar (*skholion*), hatta şerh (*hypomnemata*) içeren nüshalar etkileyicidir.

Fakat biz yine kitapçılığa ve kitap dağıtımına dönelim. Bir kitaba sahip olmanın tek yolu kitapçıya gitmek değildi, zira tüm antikçağ boyunca, hatta kitapçıların çok yaygın olduğu dönemlerde bile, insanlar istedikleri kitabı genellikle kendileri üretiyorlardı. Bir eser kitapçılarda bulunmuyorsa –bu özellikle de, daha küçük bir okuyucu grubuna hitap eden bilimsel ve felsefi yazılar için geçerliydi[8]–, kitapçılarda kitapların kalitesine güvenilmiyorsa, kitap maddi ya da başka nedenlerden ötürü satın alınamıyorsa, o dönemde hiç bilinmeyen kavramlar olan telif ya da yayın hakları da olmadığından, istenen eserin ödünç alınıp özel bir kopya çıkartılmasına hiçbir engel yoktu. Eseri okumak isteyen kişinin metni kendisinin mi kopya edeceği, yoksa bu işi yetenekli, hatta deneyimli bir köleye mi yaptıracağı ya da metni para karşılığında bir *scriptorium*'a, yani bir yazı atölyesine mi yazdıracağı kişisel eğilim ve imkânlara bağlıydı.

Antik kaynaklar, kitapçılık kurumu dışında üretilen kitaplar konusunda bir dizi örnek verir. Kaynaklara göre, Demosthenes tarihçi Thukydides'in tüm eserlerini kendi eliyle sekiz kere kopya etmiştir (Lukianos, *Adversus Indoctum* 4); büyük Atinalı hatip bu yazma işini kariyerinin başında, henüz mütevazı koşullarda yaşadığı dönemlerde üstlenmiş olsa gerek, zira bütün bu nüshaları kendisi için yazmış olamaz. Hatta bir kral hakkında bile benzer bir anekdot anlatılır: Büyük İskender'in tüm halef ve akrabalarını öldüren vicdansız zorba Makedonyalı Kassandros, aynı zamanda da çok kültürlü biriydi; *İlyada* ve *Odysseia*'nın büyük bir bölümünü ezberlemekle kalmamış, bu iki destanın tamamını kendisi kopya etmişti (Athenaios 14, 620b). Kendisinden sonra Makedonya tahtına oturanlardan biri olan Antigonos Gonatas, filozof Zenon'a hediye olarak birkaç köle göndermişti, bu köleler *eis bibliographian*, yani kitapları kopya etmekte uzmandı (Diogenes Laertios 7, 36) – bizim bugün kullandığı-

mız "bibliyografya", yani kaynakça sözcüğü Yunanca *bibliographia* [kitapları elle kopya etme, istinsâh] sözcüğünün anlam değişimine uğramış bir türevidir.

Özel kopyalar hazırlamak yalnızca Yunan dili ve kültürünün hâkim olduğu bölgelerle sınırlı değildi elbette. Cicero dostu Atticus'a yazdığı bir mektupta şöyle der: "Kitapları Vibius'tan aldım; bu adam zevksiz bir şair ve karacahil de olsa işe yarıyor. Kitapları kopya ettikten sonra geri göndereceğim," (*Ad Atticum* 2, 20.6). Cicero'nun oğlu öğrenim amacıyla Atina'da bulunduğu sırada şerhleri kendi eliyle kopya etmek ve bu işe çok fazla zaman ayırmak zorunda kalınca, Cicero'nun sekreteri Tiro'dan kendisine mümkün mertebe Yunanlı bir *librarius* [kitapları kopya eden kişi, müstensih] –Yunanca *bibliographos*'un Latince karşılığı– göndermesini rica etmişti (Cicero, *Ad Fam.* 16, 21.8). Genç Marcus Aurelius'un hocalarından biri olan Fronto, imparatorluğun bu genç adayı için bir hitabet yazmış, o da bu konuşmayı kendisi kopya ederek İmparator Antoninus Pius'a sunmuştu. Fronto da soylu öğrencisine sevinç dolu bir mektup yazmış, kitaplarının bizzat ünlü gramerciler ve filologlar tarafından mükemmel birer kopyasının çıkartılması şansına sahip olan bir dizi Romalı şair, yazar ve edebiyat alanında da uğraş veren politikacının adını anmıştı (Fronto, *Ad Marcum Caes.* 1, 7.4 p. 17 N).

Geç antikçağda kitapların dağıtımında özel kopyalardan yararlanılmasının önemi daha da artmışa benzer. Her halükârda, o dönemin Hıristiyan âlim ve yazarları arasında kitapları birbirine ödünç vermek ve bunları kopya etmek çok yaygındı.[9] Ancak bu adamların ilgilendiği kitaplar genellikle hayli özel teolojik eserlerdi ve geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekmeyecekleri için de kitapçılarda bulunmuyordu. Bu tür örneklere özellikle de kilise babası Hieronymus'un yazılarında sık sık rastlanır. Hieronymus'un 375-377 yılları arasında, Kudüs'teki zengin rahip Florentinus'a yazdığı bir mektubu aşağıda aynen veriyoruz. Hieronymus o sırada Suriye çölünde bir keşiş cemaatinde yaşasa da bir kütüphaneye sahipti:

"... Bana yazdığına göre, Birader Rufinus [Hieronymus'un gençlik arkadaşı ve sonraki teolojik rakibi] henüz gelmemiş. Gelmiş olsa bile, duyduğum hasret azalmazdı çünkü zaten yüzünü bile göremezdim. Bizi ayıran mesafe o kadar büyük ki, buraya gelemez... Bu nedenle senden isteğim, Autun piskoposu Reticius'un Peygamber

Süleyman'ın ilahisini seçkin bir dille açıkladığı yorumu kopya etmek için sana ödünç vermesini ondan benim adıma rica etmen. Ayrıca, Birader Rufinus'un hemşerisi olan ihtiyar Paulus, Birader Rufinus'un Tertullianus kodeksini hâlâ geri vermediğini yazdı. Kodeksinin acilen geri gönderilmesini rica ediyor. Senden bir başka ricam, bende olmayan ve ilişikteki listeye [maalesef kaybolmuştur] yazdığım kitapları bir kitap yazıcısına kopya ettirmen. Sana zahmet olacak ama Davud'un mezmurlarının açıklamasını ve Aziz Hilarius'un, Trier'de bizzat kendi elimle onun için kopya etmiş olduğum, sinod'larına dair kapsamlı eseri de gönderiver... Ricalarımı yerine getirirsen, bana çok şey bahşetmiş olursun. Tanrı'nın inayetiyle çok sayıda kodeksin bulunduğu kutsal bir kütüphaneye sahibiz, göndermemi istediğin kitapları bana yaz. Zahmet vereceğini düşünerek çekinme sakın. Burada kendilerini kitap kopya etme sanatına adamış olan öğrencilerim var. Üstelik benim bu önerim senden istediklerimi karşılamaya yetmez. Birader Heliodorus'tan öğrendiğime göre, Kitabı Mukaddes hakkında birçok eser arıyor, ama bulamıyormuşsun. Hepsini edinmiş olsan bile, sevginden ötürü daha fazlasını istemeye hakkın var..." (*Epist.* 5, 2).

Fakat eski paganizme sadık kalmış entelektüeller de aynı yöntemleri izliyorlardı. Hieronymus'tan bir kuşak daha yaşlı olan ve özellikle de Orontes [Âsi ırmağı] kıyısındaki büyük kent Antiokheia'da [Antakya] etkili olan Yunan hatibi Libanios'un ifadeleri buna önemli bir örnektir.[10] Libanios'tan, yazarların kendi eserlerini dostlarına ve ilgilenenlere ödünç verdiklerini ve bunların kopyalarının çıkartıldığını öğreniriz. Eserleri kitapçılar dışında edinmenin, üstelik de yazarın denetiminde çoğaltmanın bir yolu da buydu. Böylesi bir denetimin arzu edilmesi anlaşılır bir şeydi, hele hele bu metinler, Libanios'un verdiği örneklerde olduğu gibi, güncel politikaları eleştiren metinlerse.[11] Ancak bu yöntem geç antikçağda bulunmuş bir yöntem değildi ve eserin kimlerin eline geçeceği her zaman kontrol edilemiyordu; eseri ödünç alan kişi ya da eserin armağan edildiği kişi kendisine olan güveni kötüye kullanabilir ve çok sayıda kopya çıkarıp başkalarına da verebilirdi. Bir eserin evdeki *librarius*'ların biri tarafından gizlice kopya edildiği ve yazarın istemi dışında kamuoyuna sunulduğu da oluyordu. Nitekim Cicero Atticus'a yazdığı bir mektupta (3, 12.2) hitabetlerinden birinin kendi isteği ve bilgisi

dışında çoğaltıldığından yakınır. Siyasi açıdan huzursuz ve tehlikeli dönemlerde, örneğin Roma İmparatorluğu'nun son on yirmi yılında, iktidardakilere yazınsal saldırılarda bulunmak konusunda dikkatli olunması gerektiği, Caesar hakkındaki bir yergi yazısından ötürü imparator tarafından sürgün edilen Aulus Caecina örneğinde de görülür; Sicilya'ya sürgün edilen Caecina dostu Cicero'ya bir yazı daha gönderir ama ondan yazıyı ya hemen geri göndermesini ya da kendisini zor duruma düşürecek pasajları değiştirmesini rica eder (Cicero, *Ad Fam.* 6,8; 6,9).

2. Roma döneminde kitapçılık

Elbette her yazı insanın yalnızca en yakın çevresine göstermek isteyeceği kadar eleştirel değildi; tam tersine, genellikle yazarlar eserlerinin olabildiğince geniş bir kitleye ulaşmasını ister, bunun için kitapçılar devreye sokulurdu. Antikçağda kitapçılık hakkında henüz İÖ 5. yüzyıla ait kaynaklarında bilgi verilmesine rağmen, bir eserin yazılmasından kitapçıda satılmasına dek giden evreleri tek tek izleyebileceğimiz kadar somut verilere ilkin Cicero'da rastlarız.

Antik yazarın eserini yazıya nasıl ve ne şekilde döktüğü, bugün de olduğu gibi, yazarın çalışma tarzına, özellikle de eserin türü ve kapsamına bağlıydı. Şiirsel metinler, özellikle de şiir, genellikle yazarın kendisi tarafından yazıya dökülüyordu. Yoksa Horatius'un şair Lucilius'un saatte en az iki yüz dize "döktürdüğüne" ve bunları tek ayak üstünde durarak dikte ettirdiğine dair alaycı sözleri (*Sat.* 1, 4.9 vd.) pek de anlaşılır gelmezdi bize. Şansını şair olarak da zorladığı bilinen İmparator Nero'nun bazı el yazmaları biyograf Suetonius'un (*Nero* 52) eline geçmiştir. Diğer edebiyat türlerinde ise yazarın eserini bir başkasına dikte etmesi daha yaygın bir yöntem olsa gerek. Yukarıda adı sık sık geçen *Naturalia Historia*'nın yanı sıra kısmen daha kapsamlı başka eserler de yazan Yaşlı Plinius, kendisine kitap okutmadığı zamanlar, stenografına düşüncelerini dikte ediyordu. Stenografı, hizmetini soğuk havalarda da aksatmasın diye, kışın eldiven takmak zorundaydı (Plinius, *Epist.* 3, 5). Kendisinden dayısının çalışma biçimini öğrendiğimiz yeğen Genç Plinius da düşüncelerini bir *notarius*'a [yazman] dikte ederdi (9, 36); bunlar, bir avukat

olarak yaptığı ve daha sonra kitap olarak da yayımlanan konuşmaları olsa gerek. Görünüşe bakılırsa, Plinius hitabet hocası Quintilianus'un tavsiyelerine kulak asmamıştı. Quintilianus düşüncelerin kağıda bizzat kişinin kendisi tarafından dökülmesini tercih ederdi (*Inst. Orat.* 10,3.19 vd.), zira ona göre, eğer stenograf fazla yavaşsa düşünceler kesintiye uğrar, fazla hızlıysa insanı strese sokardı. Quintilianus'un dikteye karşı çıkarken bu kadar ayrıntıya girmesi bile, o dönemde hayli yaygın olan bir çalışma biçimini reddettiğini gösterir. Bir dizi imparator biyografisi içeren *Historia Augusta*'nın anonim yazarı bir yerde (Tyr. Trig. 33, 8) kendisinin yazmadığını, dikte ettiğini söyler. "İnanılmaz derecede üretken" (A. Dihle) bir teolog olan Origenes'in (İS 185-253) her iki cinsiyetten de stenograf ve kaligrafın çalıştığı bir bürosu olduğunu ve kapsamlı edebi "üretiminin" bunlarsız asla mümkün olamayacağını öğreniriz (Eusebios, *Hist. Eccl.* 6, 23.1).[12]

Dikte edenin metninin yazıya dökülmesini amaçladığı dikteden farklı olarak, bir konferansın ya da hitabetin yazıya dökülmesi, duyduğunu yazmak isteyen dinleyici tarafından gerçekleştirilir. Bu tür yazılar, okuyucuya daha sonra kitapçı aracılığıyla ulaşacak eserlerin bir taslağı mahiyetindeydi elbette. Buna bir örnek de filozof Epiktetos'un hitabetleridir: Romalı devlet adamı ve (Yunanca yazan) yazar Arrianos gençliğinde (yakl. İÖ 117-120) Stoacı Epiktetos'un Nikopolis'teki okuluna devam etmiş ve filozofun hitabetlerini sözcüğü sözcüğüne yazmıştır; Arrianos Epiktetos'un ölümünden sonra ders defterlerini yayına hazırlamış (Epiktetos, *Diss.* p. 5 Schenkl), filozofun öğretileri sırf bu sayede yazılı olarak elimize ulaşabilmiştir.

Yazar eserinin –dilini son bir rötuştan geçirdikten sonra– yayımlanmaya hazır olduğuna karar verince, eseri yayıncısına veriyor, yayıncısı da satabileceğini düşündüğü oranda eseri az ya da çok sayıda kopya ettirerek çoğaltıyordu. Eğer bir yayınevinin kitapçısıysa, eseri okuyucuya ya da diğer kitapçılara kendisi satıyordu.

Antikçağda bugünkinden kesinlikle farklı olmayan önemli bir husus da şuydu: Kitapları sırf isimleri nedeniyle iyi satacak yazarlar vardı. Yayıncılar bu yazarların kitaplarıyla kolayca para kazanacaklarını düşünüyorlardı. Buna karşın, pek tanınmayan yazarların bir yayıncı bulması hiç de kolay değildi. Bu nedenle kimi yazarlar yayıncıların dikkatini çekmek ya da tanınmış kişilerin desteğini elde etmek amacıyla kitaplarını saygın birine ithaf ediyorlardı. Romalı

şair Statius şiir külliyatı *Silvae*'nin ikinci kitabını Atedius Melior adındaki velinimetine ithaf ederek ondan şu ricada bulunur: "Sevgili Melior, dizeleri beğenirsen, okuyuculara ulaşmasını sağla, beğenmezsen geri gönder," (2, praef.).

Bir başka yol daha vardı: Şair ya da yazar bir okuma gününde henüz yayımlanmamış eserini tanıtır, bu şekilde yayıncıların ilgisini çekmeye çalışırdı. Roma'da ilk kamu kütüphanesini kuran (muhtemelen İÖ 39) Asinius Pollio'nun bu kütüphaneye davet ettiği kişilere yeni yayınları tanıttığı söylenir (Seneca, *Controv.* 4, praef.). İmparatorluk döneminde *recitationes* [okuma günleri] çok modaydı, ilgisiz izleyiciler can sıkıntısından patlarken ve sırf görgüsüzlük etmemek için kalkıp gitmezken, kimi kültür budalalarına pek hitap ederdi. Genç Plinius (*Epist.* 1,13) bu okuma günlerinin hoş bir tablosunu çizer: "Bu yıl zengin bir şair hasadı oldu; bütün Nisan ayı boyunca neredeyse tek bir gün geçmedi ki, biri kitabını okumamış olsun. Çalışmaların sonuç vermesi, yeni yeteneklerin ortaya çıkıp üretmeleri beni sevindiriyor ama çoğu kişi okuma günlerine istemeye istemeye gidiyor. Eser okunurken genellikle tavernada oturuyor ve geyik muhabbeti yaparak vakit öldürüyorlar, zaman zaman görünüp okumanın ya da açılış konuşmasının bitip bitmediğini, yazarın el yazmasının çoğunu okuyup okumadığını soruyorlar, sonra istemeye istemeye geliyor, ama sonuna kadar dayanamayıp okuma bitmeden sıvışıyorlar; bazıları gizli gizli, bazıları da açıkça, hem de hiç utanmadan. Bizim ana-babamızın zamanında böyle değildi ama. O yıllarda İmparator Claudius Palatium'da dolaşırken birtakım gürültüler duymuş ve nedenini sormuş, kendisine Nonianus'un kitabından bölümler okuduğu söylendiğinde, hiç beklenmedik ve umulmadık bir şey yaparak yazara destek vermeye gitmiş. Bugün özellikle de bol vakti olanlar ve defalarca davet edilmekle kalmayıp üstelik bu davet kendilerine ikide bir hatırlatılmış olan kişiler ya hiç gelmiyorlar, gelirlerse de günün boşa geçtiğinden yakınıyorlar..."

Yayıncı bir eseri yayımlamaya karar verdiğinde, ilk iş olarak yazarın el yazması çoğaltılıyor, yani kitapçıda satılacak nüshalar hazırlanıyordu. Eskiçağ uzmanları arasında yayıncıların çok sayıda yazıcı köleye sahip olduğu görüşü yaygındı bir süre. Bir kişi okurken, diğerlerinin de yazdığı, kitapçılarda satılacak çok sayıda nüshanın kısa zamanda ancak bu şekilde hazırlanacağı düşünülüyordu. Fakat bu

görüşe karşı çıkanlar da vardı, zira antik el yazmalarında sık sık görülen fonetik hataların –dikte metodunu savunanların temel argümanlarından biri buydu– yazıyı kopya eden kişinin metne bakarak yazmasıyla da açıklanabileceğini savunuyorlardı. Antikçağda kendi kendine okurken bile kitabı yüksek sesle okumak âdettendi. Bu yazıcılar için de geçerli olsa gerek; bu durumda yazıcılar kendi kendilerine dikte ediyorlardı. Uzun incelemelerden[13] sonra her iki yöntemin de uygulandığı, yani hem dikte edildiği hem de metne bakarak yazıldığı kesin olarak tespit edilmiştir. Ancak metne bakarak kopya yönteminin daha yaygın olduğu, çok sayıdaki edebi papirüste yer alan *stikhometron* [satır ölçüsü] işaretlerinden de bellidir. Stikhometrik işaretler, yazılan satırlar sayıldıktan sonra, sayfanın kenarına her 100 satırda bir konulan rakamlardı. Eserin sonuna toplam satır sayısı da yazılıyordu (Resim 81). Bu stikhometrik işaretlerin,[14] yani satır sayımının asıl anlamı yazıcıya ne kadar ücret verileceğini belirlemekti, zira yazıcı satır sayısına göre ücret alıyordu. Bunu yalnızca elimize geçen papirüs faturalardan değil, İmparator Diocletianus'un çıkardığı ücret fermanından da biliyoruz; fermana göre, bir yazıcıya en iyi kalitedeki yazı için 100 satır başına 25 *denarius*, ikinci kalitedeki bir yazı için de en fazla 20 *denarius* ücret ödenecekti (Ücret fermanı VII, 39-40). Demek ki, bir el yazmasında yer alan stikhometrik işaretler, ister bir kitapçı için isterse de özel bir sipariş üzerine yazılmış olsun, metnin profesyonel bir yazıcı tarafından para karşılığında yazıldığı anlamına gelir.

Kopyalar hazırlandığında, tashih okuması yapılırdı. Bu ise *diorthotes*'in ya da *corrector*'un (düzeltmen) göreviydi. Bir kitabın kalitesi önemli ölçüde bu kişilerin yetkinlik ve titizliğine bağlıydı elbette. Mevcut el yazmaları, tam bir savsaklamadan müthiş bir titizliğe kadar uzanan bir yelpazeye sahiptirler. Augustus döneminde yaşamış coğrafyacı yazar Strabon, özellikle de Roma ve İskenderiye'deki kitabevlerinde tashihi bile yapılmamış kitaplar satıldığından yakınır (13, 609). Gellius (5, 4) bir kitabevine yaptığı ziyareti anlatır: Bu kitabevinde eski Romalı tarihçi Fabius Pictor'un bir eseri satılmaktadır, kitapçı eserin hatasız olduğuna garanti verir, hatta kitapta hata bulana para vereceğini söyler. Bu iddia üzerine çağrılan bir gramerci maalesef bir hata bulur: Metinde bir yerde *duodevicesimo* [onsekizinci] yerine *duoetvicesimo* [yirmiikinci] yazılmıştır.

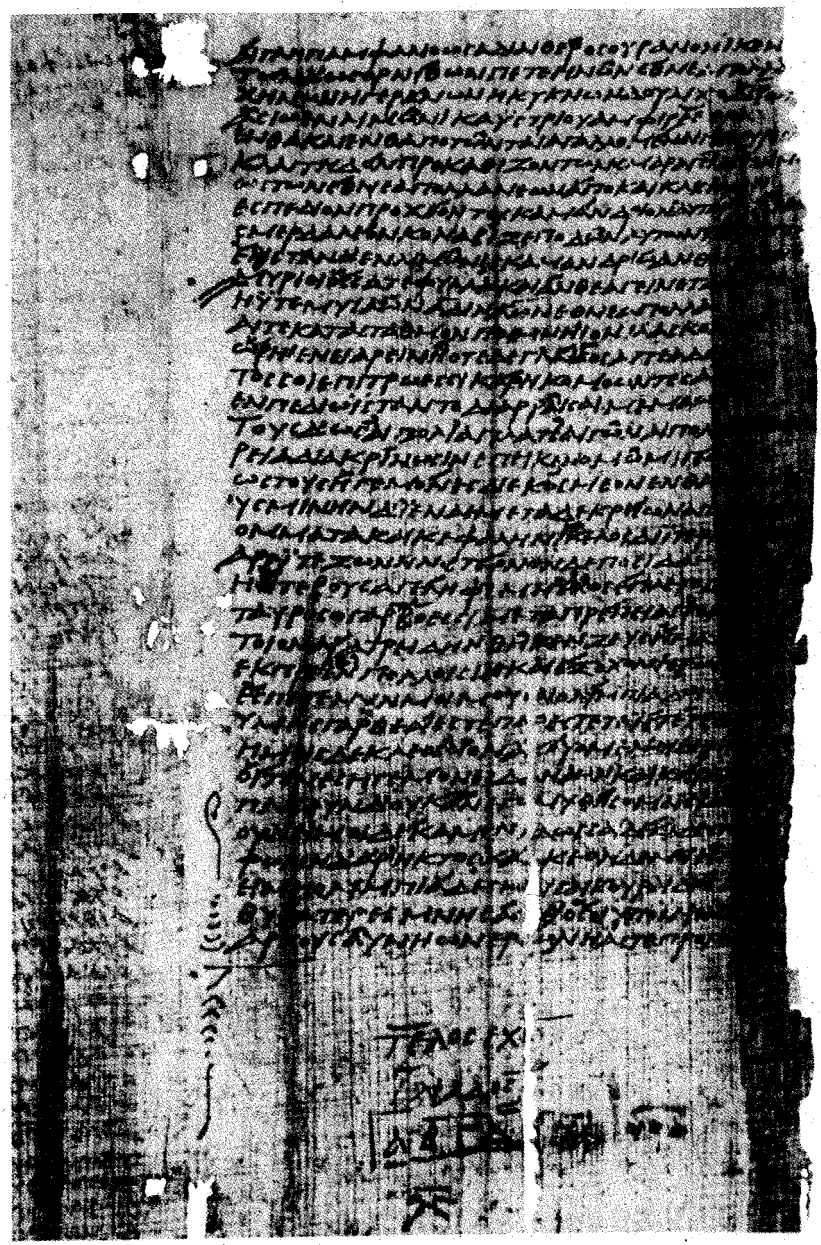

81. *Homeros Kodeksi. İlyada II*'nin sonunda yer alan *stikhometron* bilgisi (toplam satır sayısı: 491; bu sayfadaki satır sayısı: 36). Londra, British Museum.

Yazar ile yayıncının arası çok iyiyse ve ikisi de vicdan sahibi kişilerse, çoğaltılmış ve dağıtım için kitapçıya gönderilmiş bir eserin, bir hatanın düzeltilmesi için piyasadan geri çekildiği bile olurdu. Nitekim Cicero, dostu ve yayıncısı Atticus'tan (*Ad Att.* 12, 6.23)[15] *Orator*'unun ulaşabildiği nüshalarında, Attikalı komedya şairi Eupolis'in adının Aristophanes olarak değiştirilmesini rica eder. Gerçekten de mevcut Cicero el yazmalarında söylenen yerde (*Orator* 29) "Aristophanes" yazar. Bir başka sefer de (*Ad Att.* 13, 44.3) Cicero Atticus'tan *Pro Ligario* adlı hitabetindeki L. Corfidius adını silmesini ister. Ancak bu düzeltinin yapılmasında geç kalınmış olsa gerek, zira mevcut nüshalarda silinmesi istenen isim yer alır (*Pro Ligario* 11, 33). Buna karşın, Cicero Atticus'tan *Academica*'da yapılan bir düzeltinin (*Ad Att.* 13, 21.3) iptal edilmesini istediğinde bu ricası yerine getirilmiştir (*Acad.* 2, 94: *inhibebo* diye düzelttiği *sustinebo* sözcüğü yeniden yazılmıştır).

Kopyaları çıkarılan ve kitapçılar aracılığıyla dağıtılan eserler yalnızca yeni edebi ürünler değildi elbette. Homeros, Vergilius, Attika tragedyacıları ve komedya şairleri, ayrıca bir dizi hatibin eseri okullarda ders kitabı olmaları ve bu sayede edinilen bir okuma zevki nedeniyle modası asla geçmeyen kitaplardı. Bu papirüsler de –özellikle de eğitimin ve edebiyat okurluğunun doruk noktasına ulaştığı İS 2. yüzyılda– geniş bir yelpazeye sahiptir: Özensiz kopyalardan tutun da uzmanlara ve beklentisi yüksek amatör okuyuculara yönelik şerhli nüshalara kadar.[16]

Fakat bir papirüsün kitapçıdan satın alınan bir nüsha mı yoksa özel bir kopya mı olduğunu anlamak pek mümkün değildir. Ancak metin yazılı bir rulonun *verso* yüzünde yer alıyorsa ve deneyimli bir el tarafından yazılmadığı belliyse, eserin özel bir kopya olduğu söylenebilir. Yine de, bir papirüsün yeniden kullanılmış olması özel bir kopya için yeterli bir ölçüt değildir, çünkü bunlar kitabevlerinde satılan ucuz nüshalar da olabilir. Edebi metin papirüsün *recto*'sunda, yani ön yüzündeyse ve el yazısı profesyonel bir rutinliğe sahipse, bir kitapçı nüshası olma olasılığı daha yüksektir. Fakat bu durumlarda bile özel bir kopyayla karşı karşıya olabiliriz; belki de kitabın kopya edilmesini sipariş eden kişi hiçbir masraftan kaçmamış, iyi bir yazı malzemesi satın almış ve profesyonel bir yazıcı tutmuştur. Dolayısıyla, stikhometrik işaretler bile bir eseri kitabevi nüshası olarak sınıflan-

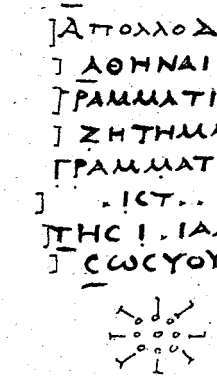

82. Sosius'un (kitapçı) imzasını taşıyan papirüs. Milano, Üniversite.

dırmaya yetmez. Bu bağlamda, Mısır'da bulunan bir papirüs fragmanın özel bir yeri vardır. Bu fragman bir rulonun son kısmıdır ve eserin başlığını taşır: *Gramer Sorunları; İlyada*'nın 14. kitabını ele alan Atinalı Apollodoros diye bir gramerci tarafından yazılmıştır. Fakat bu başlığa bir de ulama yapılmıştır: CΩCΥΟΥ (Resim 82), büyük bir ihtimalle bu rulo Roma'da faaliyet gösteren yayıncılardan olan Sosius kardeşlerin[17] bir ürünüdür; bizim onları biliyor olmamızın nedeni, Horatius'un mektuplarını da (bkz. *Epist.* 1, 20.2; 2, 3.345) yayımlamış olmalarıdır. Maalesef yalnızca başlığın bulunduğu bu papirüs parçasındaki el-yazısı son derece kendine özgüdür. Sosius'ların ticaret bağlantıları Mısır'a kadar uzanıyor muydu, yoksa bu papirüs Nil ülkesine İtalya'dan mı getirilmişti bilinemez elbette.

Latince kaynaklardan Roma kentindeki başka yayıncı ve yayınevi kitapçılarının –bazılarının perakende satış yaptığı da görülür– isimlerini de öğreniriz. Seneca'nın dediğine göre (*De Benef.* 7, 6), Dorus adında biri Livius'un büyük tarih eserini yayımlayıp satmıştı, bu işadamı Cicero'nun eserlerinin örnek nüshasını Atticus'tan satın almayı da başarmıştı. Bu tür "ilk nüshalar" daha sonraki nüshalar açısından çok değerliydiler elbette. Quintilianus, kapsamlı hitabet el kitabını, bu eseri yayımlamayı defalarca teklif eden Tryphon'a yayımlatmıştı; bu durum, yayıncının yazarı ikna etmesine bir örnektir (*Inst. Orat.* praef.). Tryphon'un yayınevi Sosius kardeşlerinki gibi hayli geniş bir yelpazeye sahip olsa gerek, zira Martialis'in şiirleri de bu yayınevinden çıkmıştı. Tryphon şair tarafından *bybliopola*,

yani kitapçı diye anılır; demek ki Tryphon da bir yayınevi kitapçısıydı. Salt kitapçı olan kişiler Atrectus ve Secundus'tu herhalde. Martialis (1, 117.10 vd.) Atrectus'un Argiletum'da [Roma'da kitapçıları ve ayakkabı tamircileriyle ünlü bir semt] (Caesar forumunun karşısında) zengin bir kitabevi işlettiğini söyler, burada şairin eserleri 5 *denarius*'a satılıyordu. Azat edilmiş bir köle olan Secundus, Pax tapınağının ve Nerva forumunun arkasındaki *taberna*'sında, yani dükkânında "Martialis"i kullanışlı yeni bir papirüs kodeks halinde satıyordu (Martialis 1, 2). Adı geçen bir üçüncü kitapçı (belki o da yayıncıydı) Quintus Pollius Valerianus'tur (1, 113). İS 2. yüzyılda Gellius Roma'daki kitabevlerinden sık sık söz eder ama sahiplerinin adını belirtmez. Buna karşılık kitabevlerinin yerlerini tarif eder. Nitekim, bir de kamu kütüphanesi olan Pax tapınağına yakın *Vicus Sandaliarius*'un [sandaletçiler mahallesi] en fazla kitabevinin bulunduğu semt olduğunu ondan öğreniriz (Gellius 18, 4.1), bu bilgiyi başka yazarlar da (örneğin, Galenos, *De Libr. Pr.* XIX, p. 8 Kuehn) onaylar. Fakat yeri tam olarak bilinmeyen Sigillaria [heykelcik ve mühür satıcıları] semtinde de çok sayıda kitabevi vardı (Gellius 2, 3.5; 5, 4.1).

Gellius'tan öğrendiğimize göre, kitabevleri çoğunlukla entelektüellerin buluşma yeriydi. Bazı şair ve yazarların eserlerinin her yere, hatta imparatorluğun sınır bölgelerine bile ulaştığını ve her yerde okunduğunu ister gururla (Horatius, *Carm.* 2, 20.13 vd.; Martialis 7, 88; 11, 3) isterse de böyle olmasını düşlediklerinden (Ovidius, *Trist.* 4, 9.15 vd.) vurgulamaları, kitabevlerinin hayli yaygın olduğunu gösterir. Varro'nun *in omnes terras*, yani tüm dünyaya ulaşan (Plinius, *Nat. Hist.* 35, 11) resimli edebiyatçılar ansiklopedisini hatırlıyoruz; bu noktada, hatip ve avukat Marcus Aquilius Regulus'un oğlu ölünce İtalya'da ve tüm eyaletlerde dağıtılan bin adet anma yazısından da söz edebiliriz (Plinius, *Epist.* 4, 7.2). Kitapçılık özellikle de, Lyon (Plinius, *Epist.* 9, 11.2), Brundisium ve geç antikçağda bir dizi Hıristiyan eserin çok iyi satıldığı Trier, Kartaca, İskenderiye, Konstantinopolis ve Suriye'deki Antiokheia bağlamında anılır.[18] Gellius (9, 4) Brundisium ile ilgili olarak, oradaki liman bölgesinde elverişsiz şartlarda depolanmaları ve çok eski olmaları nedeniyle kötü durumda olan Yunanca kitapların desteler halinde satışa sunulduğunu anlatır. Gellius bu kitaplar arasında aranıp da bulunamayan bir sürü eski ve değerli kitap tespit eder ve çoğunu hiç tereddüt

etmeden çok düşük bir fiyata satın alır. Roma'da uzun süre alıcı bulamayan ya da kitapçıda fazla evrilip çevrildikleri için yıpranan nüshaların eyaletlerdeki sahaflara satılarak elden çıkarılması yaygın bir uygulama olsa gerek (Horatius, *Epist.* 1, 20).

Ucuzcu sahafların yanı sıra, lüks sahaflar da vardı; buradaki eski kitaplar, eğer kaliteli nüshalarsa, çok aranan, pahalı kitaplardı (Fronto, *Ad Marcum Caes.* 1, 7.4). Gellius'a göre (2, 3), gramerci Fidus Optatus *Aeneis*'in ikinci cildinin çok eski bir nüshasına sahipti, güya bir zamanlar Vergilius'a ait olan bu kitabı Fidus Optatus Sigillaria'daki bir kitapçıdan 20 altın (*aurei*) karşılığında satın almıştı. Kitapçıların az bulunan değerli eski kitapları kısa süreliğine kiraladıkları da oluyordu; yine Gellius'tan öğrendiğimize göre (18, 5), hatip Antonius Iulianus şair Ennius'un gramerci Gaius Octavius Lampadio tarafından temin edilen bir nüshasını inceleme imkânına ancak böyle sahip olabilmişti. Lampadio İÖ 2. yüzyılda yaşadığına göre, ödünç alınan bu eser ne de olsa 250 yıllık bir geçmişe sahipti. Bu zanaatte sahtekârlık da gelişip serpildi elbette. Yunanlı hatip Dion Khrysostomos örneğin, İS 1. yüzyılın sonuna doğru bazı kitapçıları afişe eder: "Çok daha kaliteli ve dayanıklı bir papirüse yazılan eski kitapların hayli revaçta olduğunu gayet iyi biliyorlar. Bu yüzden bizim dönemimizin kalitesiz nüshalarını una yatırıyorlar ki, eski kitapların rengini alsınlar; bu şekilde kitaplara daha çok zarar veriyor, üstüne üstlük eski kitap diye satıyorlar," (21, 12). Eski kitaplar yalnızca sabit fiyatlarla satılmıyordu, kitap müzayedeleri[19] de yaygındı. Bir papirüs belgede,[20] mallarını Mısır'da taşrada satan gezgin bir satıcıdan söz edilir; bu zanaatı icra eden başkaları da vardı elbette.

İmparatorluk dönemi Roması'nda bir kitabevini şöyle düşünmek gerekir: *Tabernae*, yani dükkânlar bazen sokağa, bazen de çokkatlı bir binanın zemin katında olup avluya bakıyordu; hayli etkileyici olan bu çokkatlı evler özellikle de Ostia'da korunmuştur. *Taberna*'da kitaplar *armaria*'da, yani dolaplarda (Sidonius Apoll. *Epist.* 2, 9.4) ya da *nidi*'de, yani raflarda (Resim 90) duruyordu (Martialis 1, 117, 15), bir de vitrin tezgâhı vardı (Pseudo-Acron, Horatius'ta, *Epist.* 1, 20.2). Dükkânın dış kapısının kirişlerinde birtakım yazı ya da kitap başlıklarının yer aldığı listelerle reklam yapılıyordu (Martialis 1, 117.10 vd.); fakat çoğu zaman dükkânda zaten sokakta da bulunmayan bir şey yoktu (Seneca, *Epist.* 33, 3).

Bugün bir yayıncının yazara ödemek zorunda olduğu telif ücreti antikçağda bilinmiyordu. Fakat antik yazarların çoğunun maddi durumu iyiydi. Yunan filozofları Platon, Aristoteles ya da Theophrastos örneğin, akademik okulları yönetiyorlardı ya da hükümdarlara hocalık ediyorlardı. Cicero, Plinius'lar ya da Tacitus gibi adamlar büyük bir servete sahiptiler. Bu adamlar için pasif ya da aktif olarak yazınla uğraşmak yaşamlarının bir parçasıydı. Oysa "garibanlar"ın bir velinimete ihtiyacı vardı. Yazdıkları eseri zengin, nüfuz sahibi birine ithaf etmeleri, bir vesileyle şiir yazmaları ya da –evet, bu da oluyordu– kendisi yazmış gibi hava atmak isteyen birine devretmeleri onlar için nakit para ve hatta toplumsal statülerinin yükselmesi anlamına gelebiliyordu. Martialis de bunlardan biriydi: Bir sosyete şairi olarak Flavius soyuna coşkulu övgüler düzmüş, Titus ve Domitianus tarafından üç çocuk hakkıyla [*ius trium liberorum*]* ve hatta atlı (*eques*) rütbesiyle** ödüllendirilmişti (2, 91; 3, 95; 9, 97). Eserlerinin kitabevleri aracılığıyla yaygınlaşması, dolayısıyla başarılı bir yazar imajı çizmeleri bu edebiyatçılar için önemliydi elbette.[21] Kitap ithaflarının tek nedeni birtakım çıkarlar elde etmek değildi. Daha yüksek statüdeki birine duyulan minnettarlığın bir ifadesi de olabilirdi. Nitekim Vitruvius mimarlık üzerine yazdığı eserini yaşlanıp emekliye ayrıldıktan sonra –yaşamı boyunca elde ettiği lütuflara bir karşılık olarak– İmparator Augustus'a ithaf etmiştir.

Bu kısmı, İS 2. yüzyıla ait bir Oksyrhynkhos papirüsüyle[22] bitirmek istiyoruz; söz konusu papirüste okunmak istenen kitaplardan söz edilir. Okumak istediği kitapların listesini yazan adam, Oksyrhynkhos'ta yaşayan entelektüel camiadan olsa gerek; bu kişiler muhtemelen zengin insanlardı ve İskenderiye'deki Museion'la sıkı ilişkiler içindeydiler. Hatta papirüste adı geçen iki kişinin –Harpokration ve Polion– tanınmış edebiyatçılar olduğu anlaşılır. Harpokration günümüze de ulaşmış olan bir hatip sözlüğünün yazarıdır, Polion ise

* Augustus'un evliliği desteklemek amacıyla çıkardığı bir yasayla, en az üç çocuklu babalar bazı vergilerden muaf tutulmaya başlamışlardı. İmparator Titus (79-81), evli olmayan Martialis'e de bu ayrıcalıktan yararlanma hakkı verdi. (F.D.)

** Martialis, İmparator Domitianus'un (81-96) verdiği bu rütbeyle en az dört yüz bin *sestertius*'luk serveti olanların girebildiği ve Roma'nın en saygın sınıflarından biri olan atlı sınıfına dahil edilmiş oluyordu. (F.D.)

Suidas (*Sudas*)'ta* adı geçen gramerci Valerius Pollio'dur. Papirüsün bizi ilgilendiren kısmı, tamamı korunamamış olan bir mektubun ekidir: "Hypsikrates'in *Komedya Temaları*'nın VI. ve VII. kitaplarını temin edip bana gönder. Harpokration, Polion'un kitapları arasında bu eserlerin de olduğunu söylüyor. Fakat bu kitaplar başkalarında da olabilir. Onda Thersagoras'ın *Tragedyanın Mitleri* adlı kitabının bazı kısımlarının kopyaları da var." Sonra farklı bir el yazısıyla: "Harpokration'un dediğine göre, bunlar (kitaplar) kitapçı Demetrios'ta var. Apollonios'a benim kitaplarımın bazılarını göndermesini söyledim, daha sonra Seleukos sana bu kitaplardan söz edecek. Bende olmayan başka kitaplar da bulursan, kopyalarını çıkar ve bana gönder. Diodoros'un arkadaşlarında da bende olmayan kitaplar var."

3. Kitap armağanları, kitap hırsızlıkları, kitap kıyımları

Eskiçağda, en azından Romalılarda, kitaplar bugün de olduğu gibi sevilen armağanlardı. Martialis Saturnalia şenliklerinde verilebilecek armağanları anlattığı eserinde, herkesi mutlu edeceğinden emin olduğu armağanları sıralar: Homeros, *Kurbağalarla Farelerin Savaşı*, Vergilius, Cicero, Menandros'un *Thais*'i, Propertius, Livius, Sallustius, Ovidius'un *Dönüşümler*'i, Tibullus, Lucanus ve Catullus. Homeros ve Menandros dışında bunların tümü Latin şair ve yazarlardı ve Martialis'in *Apophoreta*'sı (14. Kitap) yayımlandığında hiçbiri hayatta değildi: Bu yazarlar daha o zamandan klasik sayılıyor, kitapçılarda satışa sunuluyordu. Martialis özellikle de Lucanus'la ilgili olarak kitapçılığı ima eder (14, 194). Suetonius (*De Grammaticis* 17) kitap armağanlarının pedagojik bir araç olarak kullanıldığını anlatır: İmparator Augustus'un torunlarına ders veren ünlü gramerci Marcus Verrius Flaccus örneğin, güzel ya da nadide bir eski kitap bulanı ödüllendirerek öğrencilerini motive etmeye çalışıyordu.

Fakat antik yazarlar kitap hırsızlığından da söz ederler. Bir yazarın başına gelebilecek en büyük felaket, henüz yayımlanmamış eserinin

* 10. yüzyılda Bizanslıların eski Akdeniz dünyası üzerine hazırladıkları, özellikle Yunan filolojisi, grameri ve edebiyat tarihi üstüne klasik dönemden kendi dönemine kadar çok değerli bilgiler içeren ansiklopedik sözlük. Tahminlere göre, Konstantinopolis'te yaşamış Suida ya da Suda adlı biri tarafından yazılmıştır. (F.D.)

çalınması olsa gerek. Örneğin, Varro ve Cicero'nun hocası olan gramerci Lucius Aelius'un henüz yayımlanmamış bir eseri damadı Servius Clodius tarafından çalınmıştı. Lucius Aelius buna o kadar kızmıştı ki, damadını reddetmiş, damadı ise utancından Roma'yı terk etmişti (Suetonius, *De Grammaticis* 3). Cicero'nun kölelerinden biri efendisinin kütüphanesindeki kitapları çalmış ve kitaplarla birlikte Dalmaçya'ya kaçmıştı (Cicero, *Ad Fam.* 13, 77.3). Daha önce de anılan hatip Libanios "Hayatımdaki Şanslar ve Şanssızlıklar" (§148) adlı birinci hitabetinde bir hırsızlıktan söz eder: "Thukydides'in bir eserine sahiptim, güzel, küçük bir yazı karakteriyle yazılmıştı ve o kadar rahat taşınıyordu ki, yanımda bir köle olsa bile bu kitabı ben taşırdım ve bu yük bir zevkti benim için... Bu değerli eseri çok sayıda kişinin yanında sık sık övdüğüm ve Polykrates'in yüzüğünü sevdiğinden daha çok sevdiğim için hırsızları çektim ama bunları hemen yakalıyordum; yalnızca son gelen hırsız yakalanmamak için bir ateş tutuşturdu. Bu nedenle aramaya son vermek zorunda kaldım ama benim üzüntüm bir türlü dinmedi. Thukydides'in o kadar yararlı olabilecek eserlerinden de pek faydalanamadım, çünkü başka kitaplarını ancak zorlukla okuyordum. Fakat Tykhe zamanla bu acıyı da sağalttı. Yine de, derdimi bütün arkadaşlarıma üzüntüyle yazıyor, kitabın ölçülerini veriyor, içini dışını tarif ediyor ve soruyordum: 'Şimdi nerede, acaba kimin ellerinde?' Sonra ders almak için bir öğrenci geldi, bu nüshayı o satın almıştı. Yardımcı öğretmen haykırdı: 'İşte orada!', eseri özelliklerinden tanımıştı ve emin olmak için gelip bana sordu. Ben kitabı elime aldım ve ona, uzun süre ortadan kaybolmuş olan ve günün birinde çıkıp gelen bir çocuğa davranır gibi davrandım ve oradan sevinç içinde ayrıldım."

Kitap dağıtımının tam aksi, yani ilk nüshaların gizlenmesi ya da yok edilmesi yoluyla dağıtımın engellenmesi Yunan-Roma eskiçağında da biliniyordu.[23] Bu tip olaylara genellikle tek bir kişinin saplantısı neden oluyordu. İS 2. yüzyılda Lukianos'un Abonuteikhoslu (bugünkü İnebolu) sahtekâr Aleksandros'u aşağıladığı yazısı (*Aleksandros* 47) bu vakalara bir örnektir. Epikuros'un öğretisine düşman olan Abonuteikhoslu Aleksandros filozofun bir eserini bulur ve kitabı pazar meydanında incir odununda yaktıktan sonra küllerini denize savurup şöyle haykırır: "Emrediyorum, yansın yaşlı körün yazıları."

Ancak kitap kıyımı genellikle devlet kurumları tarafından gerçekleştiriliyordu ki, bugün buna sansür denir. Gerçek neden ya da bahane, bazı eserlerin örf ve âdetleri ve geleneksel toplum düzenini tehdit etmesiydi. Böylece, Spartalılar Arkhilokhos'un gerçekten de pek müstehcen şiirlerini yasaklamış (Valerius Maximus 6, 3, ext. 1), Atinalılar ise filozof Protagoras'ın eserlerini kentte bir tellal dolaştırıp toplattıktan sonra agorada yakmışlardı (Cicero, *Nat. Deor.* 1, 63; Diogenes Laertios 9, 52). Seleukos kralı IV. Antiokhos, Kudüs'ü bir Yunan şehri yapma hırsı içinde Yahudilerin kutsal yazılarını yakmış ve İbranice bir kitapla görülen herkesi katlettirmişti (*1. Macc.* 1, 56 vd.).

Roma'da da devlet önceleri gizli öğretilere, sihirbazlığa ve de yabancı dini âdetlere ilişkin kitaplara sansür uygulamıştı. Bunun en bilinen örneği, İÖ 186 tarihinde Bacchus kültüne karşı alınan –elbette uzun vadede başarısızlığa uğrayan– önlemlerdi, bu önlemler ilgili ritüel kitaplarının yakılmasını da kapsıyordu (Livius 39, 16.8). Daha sonra, imparatora ya da imparatorluk ailesinin bir ferdine karşı bir suç işlemiş olan ya da işlediği iddia edilen kişiler de cezalandırılmış, kitapları yok edilmişti. Büyük bir olasılıkla, Augustus'un kızı Iulia'ya olmayacak bir şey yaptığı için Karadeniz'deki Tomi'ye sürülen ve şiirlerinin kamu kütüphanelerine alınmasına izin verilmeyen Ovidius da bu talihsiz kişilerden biriydi (*Trist.* 3, 1.59 vd.). Bu konuda çok katı olan Tiberius hakkında şunları söyler Suetonius (*Tiberius* 61, 3): "Bir şair yazdığı bir tragedyada Kral Agamemnon'a küfretmekle suçlandı; aynı şekilde bir vakanüvis Brutus ve Cassius'a son Romalılar dediği için suçlu bulundu. Bu kişilere hemen dava açıldı ve toplum tarafından yıllardan beri alkışlandıkları ve eserleri İmparator Augustus'un huzurunda bile okunduğu halde, kitapları yok edildi." Buradaki vakanüvis Aulus Cremutius Cordus'tur*. Tiberius'un yerine geçen Caligula'nın döneminde *Annales*'in üzerindeki yasak kalktı. İyi ki Cremutius'un kızı bazı kopyaları kurtarmıştı da eserin yeni bir nüshası hazırlanabildi (Suetonius, *Caligula* 16, 1; Seneca, *Dial.* 6, 1.3; Quintilianus, *Inst. Or.* 10, 1.104). Domitianus döneminde de imparatora hakaret gerekçesiyle birçok yazar eserle-

* Tiberius'un *Annales*'i halkın önünde yaktırması üzerine Cremutius Cordus kendini aç bırakarak intihar etmiştir. (F.D.)

riyle birlikte ortadan kaldırıldı; Thrasea Paetus ve Helvidius Priscus'un kitapları forumda halkın önünde yakıldı (Tacitus, *Agricola* 2,1 vd.). 2. yüzyılın kanun yoluyla atanan imparatorları genel olarak daha hoşgörülüydü. Hıristiyan avcılığı sırasında Diocletianus döneminden itibaren yeni inancın kutsal yazılarına da el kondu ve eserler imha edildi (Eusebios, *Hist. Eccl.* 8, 2.1); daha sonra Hıristiyanlar buna kısasa kısas uygulayarak karşılık verdiler.

8
Kütüphaneler

1. Kütüphane ve arşivlerin tanımı

O dönemde "kütüphane" kavramından ne anlaşıldığını, İS 2. yüzyılda Romalı gramerci Festus'un *De Verborum Significatu* [Kelimelerin Anlamları Üzerine] adlı büyük sözlüğünde yer alan şu tanımda görebiliriz: "*Bibliothecae et apud Graecos et apud nos tam librorum magnus per se numerus, quam locus ipse, in quo libri collati sunt, appellantur.*" (Yunanlılarda olduğu gibi bizde de çok sayıda kitaba ve bu kitapların muhafaza edildiği yere kütüphane denir). Demek ki henüz bu tanımda bile hem çok sayıda kitabı hem de bunların konulduğu mekânı ifade eden ve bugün de kullanılan bir sözcük vardır. Romalıların Yunanlılardan aldığı *bybliotheke* sözcüğünün etimolojisine göre, sözcüğün ilk anlamı tabii ki "kitap kutusu" idi.

Kütüphaneler,[1] yani edebi eser koleksiyonu –buna çeşitli dallara ait uzman literatür de dahil– ve bunların muhafaza edildiği mekânlar ile devletin, idari ve ticari kurumların yazılı belgelerinin muhafaza edildiği arşivler arasında bir ayrım yapmak gerekir. Eskiçağda arşivler de biliniyordu.[2] Devlete ya da kente ait belgeler tapınaklarda

–böylece tanrının koruması altındaydılar– ya da kuruma ait binalarda muhafaza edilirdi. Örneğin, Atina'da tanrılar anası tapınağı Metroon'da devlet arşivi korunurdu. Arşivin Yunanca karşılığı *arkheion*'dur, arşive *grammatopylakion* ya da *khartophylakion* da denir; Romalılar arşive genellikle *tabularium* derlerdi. Fakat zaman zaman, özellikle de gelişmiş bir bürokrasiye sahip Mısır'da yönetim arşivine de *bybliotheke* denirdi.[3] Dolayısıyla, nadiren de olsa, *arkheion* ile bizim bildiğimiz anlamda bir kütüphane de kastedilmiş olabilir. 3. yüzyılda yaşamış Hıristiyan bir yazar olan Sextus Iulius Africanus örneğin, Aelia Capitolina (Kudüs) ve Küçük Asya'daki Nysa'daki *arkheia*'dan söz eder ki, bunlar aslında birer kütüphanedir; Sextus Iulius Africanus bunlara Roma kentindeki bir kütüphaneyi de ekleyerek, Homeros'un eserinin özel bir versiyonunun ancak bu üç yerde muhafaza edildiğini söyler (*P. Oxy.* 412).

2. Eski Yunanistan'daki kütüphaneler

Antik kaynaklara göre (başlıca kaynak: Gellius 7, 17), bir kamu kütüphanesini kuran ilk kişi Atina tiranı Peisistratos'tur. Daha sonra Atinalılar tarafından genişletilen bu kütüphane, kent İÖ 480 yılında Pers kralı Kserkses tarafından işgal edildiğinde kaçırılmış, ancak 300 yılı civarında Kral Seleukos Nikanor kitapları geri vermiştir. Büyük kitap koleksiyoncularını sıraladığı yazısında Athenaios (1, 3a) Peisistratos'un yanı sıra bir başka tirandan, Samoslu Polykrates'ten de söz eder. Bu eski kitap koleksiyonlarının dökümü daha sonraki Hellenistik kütüphanelerle karşılaştırıldığında çok mütevazı olsa gerek, ama var olup olmadıklarından kuşkulanmak için bir neden yok aslında.[4] Yine de bu koleksiyonlar, Homeros'unkilerden başka Hesiodos'un eserlerini, eski İonya filozoflarının yazılarını, özellikle de o dönemde gelişen lirik eserleri kapsamış olabilir. Polykrates'in görkemli sarayına yalnızca hekim Demokedes değil, Anakreon ve İbykos gibi "modern" şairler de gelirdi. Peisistratos'un oğlu Hipparkhos –Aristoteles (*Athen. Pol.* 18, 1) ona *philomousos*, Musa dostu, der– Lasos, Simonides ve Anakreon gibi lirik şairleri Atina'ya getirtmişti (bkz. Platon, *Hipparkhos* 228 C). Bu adamların eserlerini hükümdarlara ithaf etmiş olabileceklerini neden varsaymayalım?

Şiir ve destanın yalnızca dinlenmediği, kitaplardan da okunduğu hemen hemen aynı döneme ait vazo resimlerinde de görülür.[5] Tiran ailesi kentten sürüldükten sonra Peisistratos'un kütüphanesinin nasıl genişletildiği konusunda, halk şenliklerinde söylenen şarkıların ve oynanan dramaların tutanaklarını akla getirmek gerekir.[6] Atina'daki bu kütüphaneye gerçekten de her isteyen vatandaşın girebilmesi, tersi kanıtlanamamış olsa da, pek olası değil. Fakat kütüphanenin Persler tarafından kaçırılmasının ve Seleukos tarafından geri verilmesinin antik kaynaklarda başka paralelleri de vardır: Sanat eserlerinin (heykeltıraş Antenor'un Harmodios ile Aristogeiton'u tasvir ettiği tiran katilleri heykel grubu) çalındığı arkeolojik olarak da kanıtlanmıştır.

Daha önce de saptadığımız gibi, kitapçılık, en azından Atina'da İÖ 5. yüzyılda yerleşik bir kurumdu. Kitapçılık kurumunun olması, kitapların satın alındığı anlamına gelir elbette. Dolayısıyla, Atina'daki bazı evlerde küçük bir kitap koleksiyonu olduğu rahatlıkla varsayılabilir; hatta bazı kişilerin koleksiyon çılgınlığı daha ileri boyutlarda olduğundan, özel kütüphane ifadesini hak edecek birtakım koleksiyonlar da vardı mutlaka. Burada Sokrates'in öğrencisi Euthydemos akla gelir; hocası ona sorar: "Söylesene Euthydemos, bilge sayılan bütün adamların eserlerini topladın mı gerçekten de?" Euthydemos şöyle yanıt verir: "Zeus adına, evet, Sokrates; mümkün olabildiğince çok esere sahip olabilmek için daha da toplamaya devam edeceğim." (Ksenophon, *Sokrates'ten Anılar* 4, 2.8). İÖ 403/2'de Atina'ya İon alfabesini sokan –muhtemelen *arkhon* olan– Atinalı Eukleides'in büyük bir kitap koleksiyonuna sahip olduğu söylenir. Athenaios'un daha önce de adı geçen metninde (1, 3a) Eukleides'in yanı sıra, Aristophanes tarafından, komedyaları fazla malumatfuruş diye alaya alınan Euripides'in adı da geçer (*Kurbağalar* 943). Athenaios'un Platon'u da anmaması şaşırtıcıdır, zira filozofun çok kapsamlı bir kütüphaneye sahip olduğu, onun nadir ve çok zor bulunan kitapları, gerekirse yüksek paralar ödeyerek edinmeye çalıştığı çok sayıda kaynakta belirtilir. Platon'un, Pythagorasçı Philolaos'un tüm eserlerini satın aldığını daha önce de okumuştuk; öğrencisi Herakleides aracılığıyla İon kenti Kolophon'dan Antimakhos'un şiirlerini temin etmiş (Proclus, *in Platonis Timaeum comm.* A 28 C) ve mim karakterlerini incelemek amacıyla, Atina'da o zamana kadar kale alın-

mayan Sophron'un tiyatro oyunlarını Sicilya'dan getirtmişti. Platon Sophron'un bu mimlerine o kadar değer verirdi ki, bu kitapları ölüm döşeğinde bile yastığının altında tuttuğu söylenir (Diogenes Laertios 3, 18; Quintilianus 1, 10.17).

Aristoteles'in kapsamlı bir kütüphaneye sahip olduğu, bunu teyit eden antik kaynaklar olmasaydı bile kesindir, zira çalışma biçimi ve bilimsel üretimi, özellikle de Lykeion'da kurduğu okulda uyguladığı eğitim ve araştırma yöntemleri zengin bir kütüphaneyi gerekli kılıyordu. Nitekim Athenaios'un daha önce de sık sık alıntılanan eserinde Aristoteles'in büyük bir kitap koleksiyoncusu olduğu söylenir, Theophrastos ve Neleus da onunla birlikte anılır – bunun nedenini birazdan öğreneceğiz. Aristoteles'in kütüphanesi ve bu kütüphanenin romanlara taş çıkartacak kadar ilginç yazgısına dair en ayrıntılı bilgiye coğrafyacı Strabon'da (13, 1.54-55) rastlarız. Diogenes Laertios (5, 52) ve Plutarkhos'un (*Sulla* 26, 1-2) da onayladığı ve tamamladığı bilgilere göre Aristoteles'in kütüphanesinin öyküsü şöyledir:[7] Aristoteles'in ölümünden sonra (İÖ 322) öğrencisi Theophrastos Lykeion'un başına geçti ve kütüphanenin de varisi oldu. Theophrastos bir vasiyetname hazırlayarak, ölümünden sonra okul binasının ve bahçesinin, aralarında Lampsakoslu Straton ve Skepsisli Neleus'un da bulunduğu bir grup öğrenciye miras kalacağını, ancak Aristoteles'in kütüphanesinin –bu arada kütüphaneye daha başka kitaplar ve Theophrastos'un eserleri de eklenmişti– Neleus'a verileceğini belirtti. Okulun başına geçme ümidinin boşa çıktığını gören Neleus –başa Straton getirilmişti– kendisine miras kalan kütüphaneyle birlikte Küçük Asya'daki Troas'a göç etti. Böylece, Atina'daki Lykeion çalışmaları için onca önemli olan kaynaklardan ve de Aristoteles'in özgün eserlerinden mahrum kaldı. Neleus'un ölümünden sonra kütüphane Skepsis'teki varislerine kaldı; varisler entelektüel ilgileri olmayan basit insanlardı, kitapları kilit altında tuttular, o kadar. Fakat Pergamon krallarının –yani efendilerinin– kendilerine bir kütüphane kurmak amacıyla her yerde kitap aradığını duyunca, ruloları bir yeraltı dehlizine sakladılar. Kütüphane orada uzun süre gizli kaldıktan sonra, bir sonraki varis kuşağı, Aristoteles ve Theophrastos'un, nem ve güveler yüzünden hayli yıpranmış olan kütüphanesini yüksek bir fiyat karşılığında Teoslu Apellikon'a sattılar. Strabon'un dediğine göre, *philosophos* [bilgiye düşkün] ol-

maktan ziyade *bibliophilos* [kitaba düşkün] olan Apellikon kitapları Atina'ya geri götürdü. Atina'da kitapların kopyalarını çıkarttı ama özgün ruloların hasar gören yerlerini tamamlarken biraz fazla keyfi davrandı. Gerçi Aristoteles'in sonraki öğrencileri olan Peripatosçular ustalarının pek az metninden yararlanabilmişlerdi ve işte daha sonraki öğrenciler Apellikon sayesinde "Aritoteles'lerinin" yine tüm eserlerini inceleme imkânına kavuşmuşlardı ama eserler ilk biçimlerinden çok farklıydı. Apellikon'un ölümünden kısa bir süre sonra –Apellikon'a kitap dostu da denemezdi, o tam bir kitap manyağıydı, zira Atina'daki Metroon arşivinden halk kararlarının eski özgün el yazmalarını çalmıştı (Athenaios 5, 214d-e)– Romalı devlet adamı ve komutan Sulla Atina'yı fethetti. Şimdi İÖ 86 yılına gelmiş bulunuyoruz. Sulla'nın savaş ganimetlerinden biri de Apellikon'un kütüphanesiydi, böylece Aristoteles'in kitapları Roma'ya getirildi. Burada kütüphane çok geçmeden gramerci Tyrannion'un eline geçti; Strabon'un öğretmeni olan ve Cicero, Atticus ve Caesar gibi adamlarla dostluk eden bu zat, Sulla'nın kütüphanecisini kandırmayı başarmıştı. Plutarkhos'tan (*Sulla* 26, 1) öğrendiğimize göre, Tyrannion Peripatosçulardan Rodoslu Andronikos'a eserlerin düzeltilmiş kopyalarını vermiş, Aristoteles'in eserlerinin envanteri bunlardan çıkartılmıştır.

Strabon'un verdiği bu bilgiler, Athenaios'un (1, 3a) verdiği bilgiyle, yani Neleus'tan Aristoteles'in ve Theophrastos'un kitaplarını Mısır kralı II. Ptolemaios Philadelphos'un satın alıp İskenderiye'ye getirmesiyle çelişir. Ancak Neleus'un hayli zor bir durumda olduğu düşünüldüğünde, bu çelişkiye şöyle bir açıklama bulunabilir: Neleus bir yandan Aristoteles'in eserlerinden ayrılmak istemezken, bir yandan da güçlü Mısır kralının kendisine gönderdiği elçileri reddetmeye cesaret edemiyordu; dolayısıyla, "Aristoteles'in kitaplarının" tümünü ya da en azından büyük bir kısmını Ptolemaios'a satmaktan başka çaresi yoktu. Ancak Neleus "Aristoteles'in kitaplarını" satmışsa da, Aristoteles'in kendi eserlerini değil, Aristoteles'in kütüphanesine ait olan kitapları satmıştır: Neleus çift anlamlı "Aristoteles'in kitapları" kavramından yola çıkarak zekice bir oyun oynamıştır.[8]

Her halükârda antik literatür, Aristoteles'in bizzat kendisinin yayımladığı ilk eserlerinin son derece tanınmış ve saygın olduğunu, fakat Aristoteles ve öğrencileri tarafından Lykeion'daki çalışmalar

için yazılan ve piyasada dağıtımı yapılmayan eserlerin ancak Cicero döneminden itibaren değerlendirilip alıntılandığını, yani ancak Tyrannion nüshasından ve Andronikos'un yaptığı çalışmalardan sonra okuyucuya ulaştığını ortaya koyar.

Neleus'un Aristoteles ve Theophrastos'un kütüphanesiyle birlikte çekip gitmesinden sonra Lykeion kitapsız kalmadı. Straton'un okulun yönetimini eline almasından kısa süre sonra yeni bir kütüphane kuruldu. Bu kütüphane Straton'dan sonra başa geçen Lykon'a kaldı; ancak Straton'un vasiyetnamesini aktaran Diogenes Laertios'tan (5, 62) öğrendiğimize göre, bu miras kitapların tümünü içermiyordu: "Ona (Lykon'a) benim yazdığım eserler hariç, tüm kitapları miras bırakıyorum." Diogenes Laertios'un kaleme aldığı çok sayıda filozof biyografisinde kelimesi kelimesine alıntıladığı bu tür vasiyetnameler antikçağdaki kitapçılık ve kütüphanecilik hakkında önemli bir kaynak oluşturur. Nitekim, evinin ünlü bahçesinde –*kepos*– Platon'un Akademia'sı ve Aristoteles'in Lykeion'uyla rekabet eden bir okul kuran Epikuros'un dostu ve okul yönetiminde halefi Hermarkhos'a miras bıraktığı bir kütüphanesi olduğunu da bu sayede öğreniriz (Diogenes Laertios 10, 21). Yeri gelmişken, Diogenes Laertios Epikuros hakkında şöyle der (10, 26): "Birinci sınıf bir 'çokyazar'dır, kitaplarının sayısıyla herkesi gölgede bırakır, zira sayıları üç yüze varan rulo kitaba sahiptir."

Atina'daki bu okulların kütüphaneleri elbette sırf bu öğrenim kurumlarının hizmetinde olup bilgiye olan susamışlığı dindiren ve kamusal bir karaktere sahip olmayan kitap koleksiyonlarıydı. Nitekim ne Akademia, ne Lykeion ne de Epikuros'un "bahçesi" devlet kurumlarıydı. Bu kurumların üyeleri özel kişilerdi ve okulun yöneticisi hem mülkün hem de kütüphanenin sahibiydi (tek istisna: Bir *metoikos*, yani Atina'da yaşayan bir yabancı olan Aristoteles Atina'da mülk edinme hakkına sahip değildi). Dersler ve burada giderek daha fazla önem atfedilen bilimsel sohbetler bahçede, gezinti yollarında ya da sütunlu avlularda gerçekleştiriliyordu. Dolayısıyla, kütüphaneler depo görevi gören ve gereken eserin gidilip alındığı odalardan ibaretti. Fakat okul yöneticilerinin vasiyetnamelerinde, Theophrastos'un vasiyetnamesinde de (Diogenes Laertios 5, 51 vd.) olduğu gibi, binalardan söz edilse bile, kütüphane odalarından asla söz edilmez.

Şimdi bu noktada, I. Ptolemaios Soter tarafından İskenderiye'de kurulan ve Yunan eskiçağının en önemli kütüphanesine sahip olan bilim yuvası Museion'a[9] geçmemizin nedeni, Mısır tahtındaki ilk Yunanlının kültür danışmanının Aristoteles ve Theophrastos'un öğrencisi ve dostu olmasıdır. Bu kişi, Makedonya kralı Kassandros'un sağ kolu olarak Atina'nın devlet işlerini on yıl boyunca yöneten ve siyaset rüzgârlarının yön değiştirmesi sonucu oradan sürülerek Thebai üzerinden İskenderiye'ye gelen Phaleronlu Demetrios idi. Demetrios İskenderiye'ye gelince, yalnızca edebiyat meraklısı değil, bir yazar da olan Ptolemaios'u, Museion'un tüm tasarımından da açıkça belli olduğu üzere, Peripatos Okulu'nun fikirleriyle tanıştırdı. Araştırma enstitüsü Museion'da zamanın tüm bilim dalları mevcuttu: Matematik ve doğabilim (zooloji ve botanik), astronomi, fizik, tıp, özellikle de filoloji, ki bu nedenle daha sonra Strabon (17, 1.8) Museion üyelerine toptan *philologoi andres*, yani edebiyat uzmanı adamlar diyebilmiştir. Museion adı bile Atina kökenlidir, zira gerek Platon'un Akademia'sının gerekse Aristoteles'in Peripatos okulu Lykeion'un odak noktasında Musa kültü yer alıyordu. İÖ 25/24 yılında bir Mısır ziyareti esnasında İskenderiye'yi de ziyaret eden Strabon'a göre (17, 1.8), krallık sarayının bulunduğu bölgede yer alan Museion'da, Lykeion'un öğrencilerine de adını veren *peripatos* benzeri bir gezinti yolu vardı, ayrıca âlimlerin tartışmak ve fikir alışverişinde bulunmak için buluştuğu bir *exedra*'ya, yani üç tarafı sütunlarla kaplı açık bir salona (bkz. Vitruvius 5, 11.2), bir de üyelerin yemek yediği büyük bir salona (*oikos*) sahipti. Museion'un üyeleri ilk başlarda kral tarafından belirlenirken, daha sonra Roma imparatorları tarafından seçilmeye başlandı. Atina'daki özgür filozof okullarından farklı olarak, Hellen monarşilerinde hüküm süren dönem ruhu kendini burada belli eder. Böyle bir kurumun üyesi olmanın, mükemmel koşullar altında bilimsel çalışmalarda bulunabilme imkânının yanı sıra, hiç de azımsanmayacak maddi avantajları da vardı: Vergi muafiyeti, konut ve beslenme, üstüne üstlük de sabit bir maaş.[10] Âlimlerin bu kadar iç içe yaşaması arada sırada bazı sürtüşmelere de yol açıyordu elbette; nitekim alaycı şair Timon (Athenaios'ta 1, 22d) bir kafeste tutulan ve önlerine yem atıldığında birbirleriyle kıran kırana dövüşen kuşlara benzettiği bu kişilere "kitap insanları" der. Bilginler cemiyetinin başında, yine kral tarafın-

dan atanan ve Musa'lar kültünün rahipliğini de yapan *epistates* vardı, bir *tamias* Museion'un bütçesini tutup muhasebeciliğini yapıyordu. Daha sonra göreceğimiz gibi, kütüphanecinin makamı çok önemli bir makamdı.

Bazı antik yazarlar, Museion kütüphanesinin Ptolemaios soyundan gelen ikinci kral Ptolemaios Philadelphos zamanında kurulduğunu söylerler. Oysa Museion'u kuran kişi hiç kuşkusuz Ptolemaios Philadelphos'un babası Ptolemaios Soter'dir (Plutarkhos, *Non posse suaviter vivi* 13), dolayısıyla Mısır siyaseti ve krallık propangandasında sık sık gözlemlenen bir durumla, yani bir kralın selefinin yaptığı işleri kendisi yapmış gibi göstermesiyle karşı karşıyayız burada. Yine de, ikinci Ptolemaios kütüphanenin genişletilmesine gerçekten de çok önem vermiştir. Amaç, tüm dönemlerin ve tüm halkların eserlerini bir araya toplamak ve yabancı dildeki eserleri Yunancaya çevirmekti. Bu çeviri faaliyetlerinin bir örneği, İbranice Eski Ahit'in Yunanca çevirisi *Septuaginta*'dır. *Aristeas'ın Mektubu*'na göre, Ptolemaios Philadelphos bu çeviri projesinde 72 kişilik bir ekip çalıştırmıştır.

Kütüphane envanterinin çoğaltılmasına ilişkin çabaların bir kanıtı da, daha önce de belirtildiği gibi, Neleus'tan satın alınan "Aristoteles kitapları"dır. Ancak bugün bize çok sert gelen bir başka yöntem daha uygulanıyordu: İskenderiye limanına demir atan gemiler sistematik bir kitap taramasından geçiriliyorlardı. Bulunan kitaplar yeterince ilgi çekiciyse, bu kitaplara anında el konuyor ve kitabın sahibi hızlıca hazırlanmış bir kopyayla teselli ediliyordu (Galenos, *Comm. in Hipp. Epidem.* III. CMG V, 10.2.1 p. 78 vd.). Bu şekilde kütüphanelere ulaşan kitaplara ayrılan özel bir bölüm vardı: "Gemilerden". Atina'da 4. yüzyılın 30'lu yıllarında, hatip ve devlet adamı Lykurgos eserlerin özgün metinlerini korumak amacıyla Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'in tragedyalarının resmi kopyalarını çıkarttırmıştı. Galenos'un anlattığına göre, Ptolemaios Philadelphos (ya da oğlu Ptolemaios Euergetes) bu devlet nüshalarını, kopyalarını çıkartmak amacıyla 15 *talanton*'luk bir kapora karşılığında Atina'dan ödünç alır. Ancak kitaplar İskenderiye'ye ulaştığında, ödediği yüksek kaporayı yakar ve Atina'ya özgün kitaplar yerine en iyi papirüse yazılmış çok güzel kopyalar gönderir. Bu öykü gerçek midir, yoksa rakip Pergamon kütüphanesindeki haset dillerin uydurduğu bir hi-

kâye midir bilinmez ama İskenderiyelilerin neredeyse biraz abarttığı koleksiyon çılgınlığının bir kanıtıdır; üstelik İskenderiyeliler için bir kitabın salt içerdiği metin değil, ünlü bir kökene sahip olması da önemliydi. Sahtekârların bu durumu kullanmamaları düşünülemez tabii; hatta Galenos (*Comm. in Hipp. De Nat. Homin.* 1, 44) kitap sahtekârlığının buradan çıktığını söyler: "Zira İskenderiye ve Pergamon'daki krallar eski kitaplara sahip olmak konusunda bir rekabete girmeden önce, bir kitapta asla sahte bir yazar ismine rastlanmazdı."

Eski Hellen kaynaklarından beslenen Bizanslı âlim Tzetzes'ten, Ptolemaios Philadelphos zamanında Museion kütüphanesinde kaç kitap rulosu olduğunu da öğreniriz (*Prolegomena De Comoedia*, yay. haz. Koster p. 32): Kütüphanede 400 000 *bibloi symmigeis* ve 90 000 *bibloi amigeis*, yani toplam 490 000 kitap rulosu vardı. Ancak burada kullanılan Yunanca ifadeler, şimdiye dek en iyi L. Canfora tarafından açıklanmıştır.[11] Buna göre, *biblos amiges* başlı başına bir eser olan bir kitap rulosuydu, *bibloi symmigeis* ise her biri büyük bir eserin bir kitabını, yani bir cildini oluşturan rulolardı. Yani, Herodotos'un tarih kitabının dokuz kitabı, dokuz *bibloi symmigeis* idi. Bu oyun daha da ileri götürülebilir ve İskenderiye kütüphanesindeki 490 000 rulonun modern kitaplarda neye tekabül ettiği hesaplanabilir. Herodotos'un 9 kitabı (= 9 rulo) bugün iki Teubner cildine tekabül eder. Bu oran kütüphanedeki 490 000 ruloya uygulandığında, ortaya 109 000 cilt çıkar. Fakat şiir ruloları genellikle nesirden daha kısa olduğu için[12] –*İlyada*'nın 24 şarkısı tek bir Teubner cildine sığar– kurgusal rakamımız daha da düşer ve 80 000 cilt gibi bir rakam ortaya çıkar. (Karşılaştırma için: Münih'teki Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde 5 400 000'in üzerinde kitap vardır).

Museion kütüphanesinde yer alan 490 000 rulo kitap o dönem için rekor bir sayıdır elbette. Maalesef bu bilgiden kaç ayrı eser olduğu çıkmıyor, zira "kitapların" (= ruloların) sayısı eserden esere çok farklı olabiliyordu. Nitekim, Herodotos'un tarih eseri dokuz rulo kitaptan oluşuyor, Polybios'un tarih eseri ise tam kırk rulo kitabı kapsıyordu. Ayrıca, İskenderiye kütüphanesinde çok sayıda kopya olduğunu da hesaba katmak gerek. (Elbette bu kopyalar modern anlamda kopyalar değildi, zira aynı eserin el yazmaları birbirini tutmuyordu). Amaç, o zamana kadar üretilen tüm yazını İskende-

riye'de bir araya toplamak olsa da, böyle bir idealin, bugün olduğu gibi o dönemde de gerçekleşmesi olanaksızdı. Kütüphane kuruluncaya kadar bazı eserlerin izi bile kalmamış, bazen de kopyaları bulunamamış olsa gerek. Athenaios, bir başka güvenilir kaynağa başvurarak Aleksis'in komedyası *Asotodidaskalos*'tan (Ahlaksızlık Üstadı) bir alıntı yapar ama Orta Komedya'nın tam 800 (!) eserini okuyup incelediği halde, bu dramaya hiç rastlamadığını söyler. Bu eserin adına ne Kallimakhos'un ve Aristophanes'in listelerinde –bunlar İskenderiye kütüphanesini referans alır– ne de Pergamon kütüphanesinin envanterinde rastlanmıştır (8, 336d).

Bu kadar çok eserin dışarıya da açık olabilmesi için herhangi bir biçimde kataloglanması gerekiyordu. Maalesef kataloglama ve kütüphanenin yönetimi hakkında çok az bilgiye sahibiz. Kütüphaneye ilk geldiklerinde kitaplara menşeini belirten bir not iliştirilirdi,[13] burada çeşitli kategoriler vardı. Bunlardan biri olan "Gemilerden" kategorisini Galenos'tan öğrendik. Diğer bir kategori de yer idi (ruloların satın alındığı yer?, ruloların yazıldığı yer?). Bu ayrım, örneğin antik Homeros şerhlerinde de görülür, zira aynı eserin farklı el yazmaları bulundukları yerlere göre adlandırılır (Khios el yazması, Argos ya da Marsilya el yazması vs.). Bir diğer kategori, belirli bir metnin sahibine ya da gözden geçiren kişiye göre yapılırdı. Eserler yazarın adına ve kökenine göre kataloglandığında ise, birçok (farklı) nüsha olması durumunda ruloların menşei de belirtilirdi. Yine Galenos'tan (*Comm. in Hipp. Epidem.* III. CMG V, 10.2.1, 78 vd.) öğrendiğimize göre, yeni gelen kitaplar kayıt işlemleri bitene kadar depolarda tutulur, daha sonra kütüphanedeki yerlerini alırlardı. Yeni kitapların kaydının yapılıp kataloglandığı bölümlerin dışında kütüphanede kopyaların yazıldığı bir *scriptorium*, bir de restorasyon atölyesi vardı mutlaka.

Kütüphane müdürü –bu makamdaki kişinin prenslere hocalık ettiği sık sık görülür– bu tür rutin işleri bizzat kendisi yapmıyordu elbette. Bizans'ın *Suidas Sözlüğü* ve bir papirüs rulosu (*Pap. Oxy.* 1241) sayesinde kütüphanede *epistates* [başkan] ya da *prostates* [yönetici] olarak görev yapan adamları biliyoruz: Önce Zenodotos (yakl. 285-270), sonra Apollonios Rhodios (yakl. 270-245), Eratosthenes (245-204/1), Bizanslı Aristophanes (204/1-189/186), Apollonios Eidographos (yakl. 189/186-175), Aristarkhos (yakl. 175-145). Ön-

celeri yalnızca saygın bilgin, yazar ve şairler kütüphane müdürü olurken, Aristarkhos'un halefi "mızrakçılardan" Kydas diye biridir. Kral II. Ptolemaios Euergetes'in Yunan düşmanı önlemler alması üzerine Aristarkhos ve başka âlimler İskenderiye'yi terk etmiş, kütüphanenin başına adı sanı duyulmamış bir subay getirilmişti. Papirüste, İÖ 120-80 yılına dek görev yapan bir dizi gramercinin adı da anılır. Ancak bunların kütüphane müdürü olarak görev yaptığı belirtilmez. Nihayet, Delos adasında bulunan bir yazıtta Onesandros adında bir kütüphaneciden söz edilir.[14] Bunun dışında hiç tanınmayan bu adama böyle bir unvan verilmesinin nedeni, Mısır'dan sürülen Kral II. Ptolemaios Soter'in bir süre hükümdarlık ettiği Kıbrıs'taki Paphos'un idarecisi ve krallık kültünün rahibi olmasıydı belki de. Kütüphane müdürlerinin adlarının sıralandığı papirüs listede adının geçmemesi böyle açıklanabilir en azından. Her halükârda, Aristarkhos'un İskenderiye'yi terk etmesinden sonra kütüphane müdürlerinin seviyesinde bir düşüş olduğu çok açıktır.

Museion kütüphanesinin görevi mümkün mertebe tüm eserleri toplamaktan ibaret değildi. Kütüphane, bir yazın tarihi oluşturmak amacıyla tüm eserleri sınıflandırmayı hedeflemişti, dolayısıyla papirüs rulolarından oluşan dev yığınların yalnızca kökenine göre sınıflandırılması yeterli değildi. Kütüphane müdürünün ve diğer âlimlerin görevi işte bu noktada başlıyordu. Yazarların yazın kategorilerine göre ayrılması, yazarın ve eserin adının alfabetik olarak sınıflandırılması, eserlerin kopya edilmesi ve daha derli toplu pratik kitaplara (=tek tek rulolara) bölümlenmesi gerekiyordu. Bu çalışmalarda Zenodotos epik şiirle, Aleksandros Aitoleus tragedya ve satir dramlarıyla,* Lykophron komedyalarla ilgileniyordu. "Berenike'nin Lülesi" gibi şiirleriyle bugün bile bizi cezbeden Kallimakhos, bu çalışmalara dayanarak yazdığı 120 rulodan oluşan dev eseri *Pinakes*'inde** [Tablolar] (tam çevirisi: levhalar, panolar), tüm Yunan yazınını kapsayan bir tablo hazırlamıştı. *Pinakes*'in bir kısmı kaybolmuş olsa da, daha sonraki yazarların yaptığı alıntılar

* Hicivlerle karıştırılmamalıdır. Adını koroyu oluşturan Satirlerden (*Satyroi*), konusunu ise Dionysos efsanesinden alan satir dramı hem tragedyanın hem de komedyanın bazı özelliklerini taşımaktaydı. (F.D.)

** İskenderiye kütüphanesindeki eserleri sınıflandırıp açıklayan bibliyografik ansiklopedi. (F.D.)

bu eser hakkında bir fikir edinmemizi sağlar.[15] Önce tüm eserler destan, şiir, hitabet, drama vs. gibi kategorilere ayrılmıştı. Bu gruplar yazarların isimlerine göre alfabetik olarak sıralanıyordu. Her yazarın kısa bir biyografisine yer veriliyordu. Daha sonra, muhtemelen yine alfabeye göre düzenlenmiş eserler art arda sıralanıyor, eserin adı, başlangıç sözcükleri ve satır sayısı kaydediliyordu. Böyle bir çalışma için hem eser hem de yazar hakkında kesin kronolojik bilgilere sahip olmak çok önemliydi. Burada, Atina'daki dramaların resmi gösterim listeleri olan *didaskaliai** ve Olympia, İsthmos ve Pythia oyunlarında galip gelenlerin listeleri temel alınıyordu. Bu listeler, örneğin ödül almış şiirlerin tarihlendirilmesinde kullanılıyordu, bilindiği gibi –burada Pindaros'u anımsayalım– bu şiirler genellikle spordaki galibiyetler vesilesiyle yazılıyordu. Yalnızca coğrafyacı ve matematikçi sandığımız Eratosthenes yeni bir Olympia galipleri listesi çıkarmıştı. Aristophanes'in düzelti ve yazılarla büyük katkılarda bulunduğu Kallimakhos'un *Pinakes*'i İskenderiye kütüphanesinde yer alan kitapların kolayca bulunmasını sağlamaya yönelik bir katalog değil, tüm Yunanca eserleri kapsaması öngörülen topyekün bir bibliyografyaydı.

Bundan sonraki adımı bir sonraki kuşağın âlimleri attılar. Önceki dönemlerde edebi metinlerin kopyasının çıkartılması ve aktarımı sırasında metne tam sadık kalınmadığı, hatta bazı eklemeler ve çıkarmalar da yapıldığı için aynı eserin farklı versiyonları vardı. Daha sonraki dönemde ise yazarın özgün metnine geri dönme çabası içerisine girildi. Metinler birbiriyle karşılaştırıldı, klasik eserlerin yeni nüshalarının yanı sıra, uzman okuyucuya yönelik şerhli nüshalar da hazırlandı. Bunu, kitap dağıtımını anlattığımız kısımda Homeros'un eserlerinin örneğinde görmüş, İÖ 2. yüzyıldan sonraki papirüslerde yer alan Homeros metinlerinin birbiriyle örtüştüğünü saptamanın mümkün olduğunu belirtmiştik; bunun nedeni İskenderiye kütüphanesindeki filolojik çalışmalar olsa gerek. Roma imparatorluk dönemine kadar antik filolojinin başlıca işi gramer sorunlarını ele almak ve *hypomnemata*, yani şerh yazmaktı; Mısır'da bulunan papirüsler bu konuda da ilk elden belgeler niteliğindedir.

* Oyunların adlarını, yazarlarını, tarihlerini ve ödüllerini bildiren listeler. (F.D.)

Başka hiçbir antik kütüphane İskenderiye'deki Museion kadar büyülemez bizi. Antik yazının hemen tüm eserlerini içeren bu devasa, muhteşem koleksiyon antikçağın en önemli şahsiyetlerinden biri olan Iulius Caesar yüzünden çıkan bir yangına kurban gitmiştir. Ancak bu tür antik bilgileri titiz bir incelemeye tabi tutan L. Canfora, Iulius Caesar'ı aklayan bir başka sonuca varmıştır.[16] Canfora'nın vurguladığı gibi, İÖ 48/7 kışında İskenderiye'deki çatışma esnasında alev alev yanan binalar liman bölgesindeki depolardı ve bu depolarda tahılın yanı sıra, muhtemelen ihraç edilmeyi bekleyen 40 000 papirüs rulosu da vardı. Krallık sarayı gibi Museion –aynı bölgede yer alıyorlardı– ve büyük kütüphanesi de yangından zarar görmemişti. Strabon İskenderiye savaşından sonra Mısır'a seyahat etmiş, Museion'u da kısaca tasvir etmiştir. Bu tesisin herhangi bir zarar gördüğünden söz etmez. Ancak tasvirde kütüphanenin adının hiç anılmaması, binanın tasvir etmeyi gerektirmeyecek kadar sade olmasından kaynaklanıyor olabilir. Strabon'un Mısır'ın coğrafyasına dair verdiği alıntı ve bilgileri (17, 1.5) Museion kütüphanesindeki kitaplardan edindiği düşünülebilir belki. Çok bilgili bir adam olan Roma imparatoru Claudius, başka eserlerin yanı sıra yirmi ciltlik bir Etrüsk tarihi ve sekiz ciltlik bir Kartaca tarihi de yazmıştı. "Bu nedenle onun onuruna İskenderiye'deki eski Museion'un yanına yenisi yapılmış, binaya Claudius'un adı verilmişti. Ayrıca, her yılın belirli günlerinde onun Etrüsk tarihinin ve Kartaca tarihinin, birbirlerinin kaldığı yerden devam eden okuyucularla dolu bir konferans salonunda yüksek sesle okunması öngörülmüştü," (Suetonius, *Claudius* 42). Eski Ptolemaios Museion'unun belli ki ek binası olan bu Claudius Museion'u hakkında başka bir şey öğrenemeyiz. Fakat Suetonius'un verdiği bu bilgiden, Museion'un imparatorluk döneminde bile hükümdarın eserlerinin muhafaza edilip okunduğu çok saygın bir yer olduğu anlaşılır. Kütüphanenin adı Caesar döneminden sonra hiçbir yerde geçmese de, Museion ve üyeleri antik kaynaklarda, papirüs ve yazıtlarda sık sık anılır. İmparator Hadrianus örneğin, hocası Lucius Iulius Vestinus'u hem İskenderiye Museion'unun hem de Roma'daki Yunanca ve Latince kütüphanelerinin başına getirmişti (*IG* XIV 1085). Canfora'ya göre, İmparator Aurelianus (270-275) ile Palmyra kraliçesi Zenobia arasındaki savaş sırasında İskenderiye'de eski krallık sarayının da bulunduğu Brukheion sem-

tinin yıkılması kütüphanenin felaketi oldu (Ammianus Marcellinus 22, 16.15). Ancak Museion bu tahribatın da üstesinden gelmiştir. *Suidas*'ta adı geçen son Museion üyesi, 415 yılında kentin Hıristiyan ayaktakımı tarafından katledilen kadın filozof Hypatia'nın babası olan ünlü matematikçi İskenderiyeli Theon'dur.

Asıl Museion kütüphanesinin İmparator Aurelianus'un hüküm sürdüğü dönemde tahrip olmasından sonra İskenderiyeli âlimler özellikle de Serapeion'un, yani Serapis tapınağının[17] kütüphanesinden yararlanmış olsa gerek. Tzetzes'in diğerinden farklı olarak "saray dışında" dediği bu kütüphanenin II. mi yoksa III. Ptolemaios döneminde mi kurulduğu açıklığa kavuşamamıştır. Eskiden Serapis tapınağının bulunduğu yerde bu tanrıya ait küçük bir tapınma yeri olsa da, yapılan kazılarda tapınağın ancak III. Ptolemaios Euergetes döneminde inşa edildiği anlaşılmıştır. Buradaki küçük odalı, stoa benzeri yapıların –haklı olarak– kütüphane olduğu düşünülmüştür. Fakat Roma döneminde bu stoaların yerine başka amaçlara hizmet eden binalar yapılmış, kütüphane ise asıl tapınağa taşınmıştır. İÖ 4. yüzyılın sonunda yaşamış bir hatip olan Aphthonios (*Progymn.* 12. Rabe, *Rhet. Gr.* X, p. 40) tapınak sütunlarının yanındaki küçük odaların *tameia*, yani kitapların konduğu depolar olduğunu ve buraların *philoponousin philosophein*, yani felsefe çalışmayı sevenlere açık olduğunu söyler. Bu ifadeden yola çıkarak, Museion'un kütüphanesinden farklı olarak Serapeion'unkinin halka açık olduğu sonucuna varılmıştır. Fakat Aphthonios'un yazdığı dönemde Museion ve kütüphanesi çoktan yanıp kül olmuştur.

Büyük Museion kütüphanesinin yalnızca üyelere açık olması diye bir kural olsa da, bu kuralın Strabon ya da başka bilginler, hatta Sideli hekim Mnemon (Galenos, *Comm. in Hipp. Epidem.* III. CMG V, 10.2.1, p. 78) oradaki kitapları inceleyebilsinler diye zaman zaman çiğnendiği oluyordu. Tzetzes'e göre, Serapeion'un kütüphanesinde 42 800 kitap rulosu vardı, yani Museion'un kütüphanesiyle karşılaştırıldığında hayli mütevazı sayılırdı ve kitaplar muhtemelen Museion kütüphanesindeki kitapların kopyalarından ya da ıskartaya çıkarılan kitaplardan oluşuyordu. Geç döneme ait bir kaynağa göre (Epiphanios, *De Mens. et Pond.* 11. PG 43, col. 255), bu kütüphaneye asıl kütüphanenin "kızı" da deniyordu. İskenderiye'deki ikinci kütüphane hakkında bildiklerimiz bu kadardır işte. 391'de

piskopos Theophilos önderliğindeki fanatik güruh, Ptolemaios sülalesinden beri ülkedeki Mısırlı ve Yunanlıları kültünde birleştirmiş olan zenginlik tanrısı Serapis'in tapınağına saldırıp yerle bir ettiğinde, kütüphane de yok olmuştur. Edward Gibbon *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*[18] [Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi] adlı ünlü eserinde bu acı olayı etkileyici bir dille anlatır.

Böylece "kızı" "ana"sından 120 yıl daha uzun ömürlü olmuştur. Geç dönemde bu kütüphanelerin envanterinden geriye ne kalmıştı ve ne kadarı kullanılabilir haldeydi acaba? Ne de olsa kuruluşlarının üzerinden beş yüz yıldan fazla zaman geçmişti. Antik literatürde zaman zaman çok eski kitap rulolarından söz edilse de, bu kütüphanelerde yer alan bazı eserler, eğer sistematik olarak yeni kopyaları çıkartılmamışsa, zamanın çarklarında yok olup gitmişlerdi.

İskenderiye'deki Museion kütüphanesi Ptolemaioslara öyle saygınlık kazandırmıştı ki, kimi Hellen hükümdarlarını da teşvik etmişti. Birazdan ele alacağımız Pergamon kütüphanesi de Museion kütüphanesini örnek almıştı. Seleukos imparatorluğunun başkenti Antiokheia'da da bir kütüphane kuruldu, hatta *Suidas Sözlüğü*'ne göre bu kütüphane halka açıktı (*demosia*). Kral Büyük Antiokhos (İÖ 223-187) Khalkisli şair Euphorion'u bu kütüphanenin başına getirmişti. Ancak kütüphaneyi Antiokhos'un mu kurduğu, yoksa bu hizmeti selefinin mi gerçekleştirdiği kaynakta belirtilmez.

Başka Hellen kütüphanelerinin olduğunu da biliyoruz: Romalı kumandan Aemilius Paullus İÖ 168 yılında Makedonya kralı Perseus'u yendiğinde, Perseus'un kütüphanesini savaş ganimeti olarak Roma'ya getirmiş ve edebiyat meraklısı oğullarına hediye etmişti. Bu bilgiyi veren Plutarkhos (*Aemilius* 28), "kralın kitaplarından" söz eder, dolayısıyla bu kitap koleksiyonu belki de Perseus'un özel kütüphanesiydi. Modern literatürde bu kütüphanenin kökenlerinin Kral Antigonos Gonatas'a (İÖ 276-239) kadar uzandığını –gerçekten de bu hükümdar sarayına şair ve bilginlerden oluşan bir grup toplamıştı– okusak da, bu bir varsayımdan öteye gitmez.

Romalı Lucullus, zorba olduğu kadar da kültürlü olan Kral VI. Mithridates'e karşı düzenlediği Pontos seferinden Roma'ya *e Pontica praeda* [Pontos talanından] ganimet olarak aldığı bir kütüphane getirmişti (Isidorus, *Etymol.* 6, 5.1). Kısıtlı kaynaklarımız, bu kitap-

ların kralın özel koleksiyonu mu olduğu, yoksa Pontos kentlerinden mi talan edildiği konusunda bir bilgi vermezler. Fakat kesin olan bir şey varsa, o da Pompeius'un savaş galibi olarak el koyduğu hatta Latinceye çevirttiği tıbbi eserlerin bulunduğu rulo kabının Mithridates'e ait olduğudur (Plinius, *Nat. Hist.* 25, 3. 6-7).

Antik literatürde anılan bu kütüphanelerden başka "krallık" kütüphaneleri de vardı mutlaka. Böyle bir varsayımda bulunmakta haklıyız, zira Hellen dünyasının en uzak bölgelerinden biri olan Ai Khanoum'daki –Afganistan'ın kuzeydoğusundaki Yunan kolonisi– krallık sarayında yapılan kazılarda, bu sarayın bir de kütüphanesi olduğu tespit edilmiştir. Binanın bu kısmının İÖ 2. yüzyılda Yunanlı Baktriane kralı Eukratides döneminde inşa edildiği, ancak kısa süre sonra tahrip edildiği sanılmaktadır. Yıkımın gerçekleştiği katmanda bulunan papirüs ve parşömen rulo parçaları zemine o kadar iyi yapışmışlardır ki, bu sayede bunların bir kısmını deşifre etmek mümkün olabilmiştir.[19] Bu rulolar, harflerinin üslubu İÖ 3.-2. yüzyıla ait olup Mısır'da bulunan papirüslere çok benzeyen bir tiyatro oyununun fragmanlarından ve Yunan filozoflarının diyaloglarından ibarettir. Romalı mimar-yazar Vitruvius (6, 7.1-5) Yunan evinde kütüphanenin de yer almasını öngörür. Ancak bundan kısa süre önce de tespit edildiği gibi,[20] Vitruvius'un tasarladığı bu evin mimari ve kapsam itibarıyla sıradan bir Yunanlı vatandaşın evi olamayacağı ortadadır, nitekim evin planında Hellen döneminin krallık sarayları temel alınmıştır; demek ki bu tür malikânelerde kütüphanelere de yer veriliyordu.

İskenderiye kütüphanesinden sonraki en önemli Hellen kütüphanesi hiç kuşkusuz Pergamon kütüphanesidir. İlk *diadokh*'lar [İskender'in halefleri] kuşağının iktidar kavgalarında akıllıca manevralarda bulunan, ama özellikle de Kral Lysimakhos'un 9000 *talanton*'luk (= 180 000 kg) gümüşten oluşan devlet hazinesine el koyan Pergamon'un ilk hükümdarı Philetairos (İÖ 281-263) krallığının servetinin temelini bu sayede atmıştı. Böylece, Philetairos ve halefleri, tek rakipleri aynı oranda zengin Mısırlı Ptolemaioslar olan canlı bir kültür politikası yürütme imkânına sahip oldular. Attalosların[21] kültür politikası hükümdarlık bölgelerinin içinde ve dışında kapsamlı bir inşaat programıyla –burada büyük Zeus sunağını ya da Atina'daki Attalos stoasını anmak yeterli– ifadesini bulmakla kalmadı, sanat

koleksiyonlarıyla ve kütüphanenin kurulmasıyla da kendini gösterdi.

Antik kaynaklar, tıpkı İskenderiye kütüphanesinde olduğu gibi, Pergamon kütüphanesini kimin kurduğundan söz etmezler. Ancak kütüphane binası, Kral II. Eumenes'in (İÖ 197-159) Tanrıça Athena Polias adına yaptırdığı kutsal alanın bir parçasıydı. Fakat kitap koleksiyonuna babası ve selefi I. Attalos (İÖ 241-197) zamanında başlanmış olabilir. Genel bir ifade kullanarak kurucuların Attalos kralları olduğunu söyleyen antik kaynaklar, kütüphanenin tek bir kişinin değil, birçok hükümdarın eseri olması bakımından haklıdırlar. Nitekim Vitruvius (7, prooem. 4) şöyle der: "Yazının o büyük cazibesine kapılan Attalos kralları herkesin kullanımına açık olan muhteşem Pergamon kütüphanesini kurdular." Sonda yer alan *ad communem delectationem* [ortak zevk için] ifadesini sözcüğü sözcüğüne alırsak, İskenderiye kütüphanesinin aksine, Pergamon kütüphanesinden geniş bir bilim ve edebiyat çevresinin yararlanması öngörülmüştü diyebiliriz. Gerçekten de, Pergamon'daki âlimlerin Museion benzeri özel bir kuruma bağlı olarak yaşayıp çalıştıklarına dair herhangi bir veri yoktur. Ancak kütüphanenin de yer aldığı Athena kült alanı, tıpkı İskenderiye'de de olduğu gibi, Pergamon krallarının kaledeki sarayının hemen yanındadır.

Pergamon hükümdarlarının kütüphanenin stoğunu genişletmek konusundaki gayreti ve hırsı Mısırlı "rakipleri"nden geri kalmıyordu. Pergamon ve İskenderiye arasında gerçekten de çetin bir rekabet yaşandığı, antik literatürde sık sık belirtilmiştir. Galenos'a göre (*Comm. in Hipp. Epidem.* III), sahte kitap üretilmesinin ve Mısır'ın Pergamon'a papirüs satmamasının nedeni bu rekabettir; gerçekte bu sonuncusunun daha başka, Mısır'ın iç siyasetiyle ilgili nedenleri olsa da, Varro (bkz. Plinius, *Nat. Hist.* 13, 70) da Pergamon'un papirüsten mahrum bırakılmasını II. Eumenes ile VI. Ptolemaios arasında yaşanan kütüphane rekabetiyle açıklar. Bu iki krallık sülalesinin kütüphanelerine Aristoteles'in kitaplarını katmaya yönelik çabalarını daha önce anlatmıştık. Fakat Pergamon kütüphanesinin envanteri İskenderiye'ninkini asla geçememişe benziyor. Ayrıca, Pergamon III. Attalos'un (138-133) ölümünden sonra Roma İmparatorluğu'na kalınca, kütüphaneye aynı özen gösterilmemiş olabilir. Plutarkhos (*Antonius* 58, 5) Caesar'ın dostu C. Calvisius

Sabinus'un sağda solda Marcus Antonius aleyhinde anlattığı bazı öykülere işaret eder. Buna göre, Marcus Antonius Roma İmparatorluğu'nun doğusunda savaştığı sırada Kraliçe Kleopatra'ya Pergamon kütüphanesinden aldığı 200 000 rulo kitap hediye etmiş. Fakat Plutarkhos bile Calvisius'un kötü niyetli bir dedikoducu olduğunu söylüyorsa, en iyisi bu hikâyeyi asılsız bir rivayet gibi görmek ve belirtilen rakamı da dikkate almamak.

İskenderiye'de olduğu gibi, Pergamon'da da kütüphane yöneticileri vardı. Ancak bize nakledilen tek bir isim vardır: Athenodoros. Diogenes Laertios (7, 34) "aşk" teması üzerine yazmış olan adamlardan söz ettikten sonra şöyle devam eder: "Bu türden şeylere hem Cassius'ta hem de Pergamonlu hatip İsodoros'ta rastlanır. İsodoros, Stoacıların kütüphanede yer alan eserlerindeki uygunsuz bölümlerin Stoacı kütüphane yöneticisi Athenodoros tarafından kesilip çıkarıldığını, ama Athenodoros'un suçüstü yakalanıp mahkemeye verilmesi üzerine bu kısımların tekrar yerlerine konduğunu da söyler." İffet düşkünü kütüphaneci daha sonra, İÖ 70'te, Genç Cato'nun daveti üzerine Roma'ya gitmiştir.

Zengin kitap hazinesi Pergamon'da da hummalı bir filolojik çalışma içine girilmesine yol açtı. Kallimakhos'un İskenderiye'de yaptığı gibi, Pergamon kütüphanesinin de *Pinakes* tarzında ayrıntılı bir bibliyografyası oluşturuldu. Pergamon *Pinakes*'inin yapı ve biçim itibarıyla Kallimakhos'unkine benzediği varsayılabilir. Bu filolojik çalışmaları yürüten yazarların adlarını, antik kaynaklarda hep anonim oldukları için maalesef kesin olarak bilmiyoruz.[22] Ayrıca Pergamon'da sahte eserler ayıklanmaya ve klasik edip ve hatiplerin özgün "bütün eserleri" bir araya getirilmeye çalışılıyor, metin eleştirisi de yapılıyordu. İskenderiyeli filologlar Aristoteles'in düşünce sistemine dayalı rasyonalist bir yöntem uyguladıkları için, yazarın eserlerinde analojisi olmayan ya da *ethos*'una uygun olmadığını düşündükleri yerleri ve sözcükleri sahte olarak nitelemeye yatkındılar; Stoacı bir düşünce yapısına sahip olan Pergamonlu filologlar ise özellikle de karanlık ve sıradışı pasajlarda gizli, alegorik bir anlam arıyor ve bunların sahici olduğuna karar veriyorlardı. İskenderiye ve Pergamon arasında bir filoloji polemiği yaşanması kaçınılmazdı elbette; antik derkenarlarda ve şerhlerde bu polemiğin şiddetini görmek bugün bile mümkündür.

Pergamon ve kütüphanesi tinsel bir merkez haline geldi ve çok sayıda âlime kendini geliştirebileceği ve gösterebileceği zengin bir ortam sundu. Birkaç örnek vermek gerekirse: II. Attalos'un Roma'ya elçi olarak gönderdiği Malloslu Krates Homeros uzmanı olarak büyük ün kazandı; Karystoslu Antigonos filozof ve sanatçı biyografileri yazdı; İlionlu Polemon ülke tasvirleriyle önplana çıktı; Pergeli Apollonios önemli bir matematikçi ve astronomdu; Biton savaş teknikleri konusunda uzman bir yazardı. Athenaios'un söylediğine göre (12, 515e; 15, 694a), Kassandreialı Artemon adında biri kütüphanecilik ve kitap koleksiyonculuğu üzerine bir kitap yazdı; türünün muhtemelen ilk örneği olan bu eser maalesef günümüze ulaşamamıştır. Bu Artemon haklı olarak, Pergamonlu bir başka Artemon'la özdeşleştirilmiştir.[23] Büyük Pergamon kütüphanesinin –Roma imparatorluk döneminde Asklepieion'un [Asklepios tapınağı] bulunduğu bölgede yer alan bir binada daha küçük bir kütüphane kurulmuştu– 530'da İmparator Iustinianos döneminden itibaren pagan kültürüne yönelik saldırılar esnasında mı yok edildiği, yoksa tüm envanterinin II. Constantinus'un Konstantinopolis'te kurduğu kütüphaneye mi taşındığı açıklığa kavuşamamıştır.

Hellen hükümdarlarının saraylarının bulunduğu alana kurdukları bu büyük kütüphanelerden sonra, bir başka kategoriyi teşkil eden *gymnasion* kütüphanelerini ele alacağız. İÖ 4. yüzyılda yaşamış olan komedya şairi Aleksis'in (Athenaios, 4,164b-d) bir fragmanında bir eğitim ya da okul kütüphanesinden söz edilse de, *gymnasion* kütüphaneleri, devlete bağlı eğitim kurumları olan *gymnasion*'lar gibi ancak Hellenistik dönemde ortaya çıkmış kurumlardır.[24]

Bu *gymnasion*'lardan biri de, Cicero (*De Finibus* 5,1.1) ve özellikle de Pausanias (1, 17.2) tarafından belgelenmiş olan Atina'daki Ptolemaion'dur. Pausanias'ın yazdıklarına bakılırsa, Ptolemaion Mısır kralının bir bağışıydı ve bu nedenle buraya VI. Ptolemaios Philometor'un (181-145) adının verilmesi önerilmişti. İÖ 2.-1. yüzyıldan kalma çok sayıda yazıt (IG II^2 1009; 1029; 1030; 1040-43) da Ptolemaion ve kütüphanesinden söz eder. Bu yazıtlardan, halkın aldığı karar uyarınca *ephebos*'ların, yani delikanlılık çağına giren çocukların mezun olurken okula 100 rulo kitap bağışlamak zorunda olduklarını öğreniriz. Bu fragmanlarda zar zor okunan bir yazıya bakılırsa, kütüphaneye bu şekilde giren kitaplar arasında Euripides'in oyunları ve

Homeros'un *İlyada*'sı da vardı. Akropolis'in kuzeyinde yer aldığı varsayılan[25] Ptolemaion'la özdeşleştirilebilecek bir kalıntı bulunamamıştır.

Atina'nın liman kenti olan Piraeus'ta İÖ 100'e ait olan bir kitap kataloğuna ilişkin bir yazıt parçası bulunmuştur (*IG* II² 2362). Elbette burada söz konusu olan, modern anlamda bir kitap kataloğundan ziyade, kütüphane binasının üzerinde yer aldığı varsayılan bir bağış yazıtıdır. Atina'daki Ptolemaion gibi bu Piraeus yazıtı da bir *gymnasion*'a ait olabilir. Yazıtta Homeros'un, Attika tragedyacılarının, komedya şairi Amphis'in, Nikomakhos, Diphilos ve Menandros'un eserlerinin yanı sıra, filozof ve hatiplerin eserleri de belirtilir. Piraeus yazıtının Atina'daki Ptolemaion kütüphanesine ait olduğu zaman zaman savunulsa da, bu iddianın hiçbir temeli yoktur.

Yazıt fragmanları halinde elimize geçen benzer bir kitap kataloğu da Rodos adasında bulunmuştur. İÖ 2. yüzyıla tarihlenen bu liste bir başka yazıt parçasıyla bağlantılıdır. Bu fragmanda kütüphaneye bağış yapılmasına ilişkin bir halk kararı yer alır. Bağışları teslim alan ve kaydını tutan kişiler *gymnasiarkhos*'lar, yani okul yöneticileri olduğu için, bu yazıt *gymnasion* kütüphanesine ait bir belgedir.[26]

Rodos'un komşu adası Kos'ta ise İÖ 2. yüzyıla tarihlenen ve bir kütüphanenin kurulmasından söz eden bir yazıt bulunmuştur: Diokles adında biri oğlu Apollodoros'la birlikte 100 kitap ve bir kütüphane odası bağışlamış, yazıtta isimleri anılan diğer kişiler de para ve kitap bağışında bulunmuşlardır.[27] Bağışlanan eserlerin adı yazıtta maalesef belirtilmemiştir ve kütüphanenin kamuya ait mi, yoksa bir *gymnasion* kütüphanesi mi olduğu belli değildir.

Yunanistan'ın batısındaki Sicilya'da yer alan Tauromenion'da, yani bugünkü Taormina'da bulunan bir başka yazıt kendi türünün eşsiz bir örneğidir.[28] Bu yazıt sütunlu bir galerinin duvarına kırmızı boyayla yazılmıştı (Resim 83). Elimizdeki parçalarda bir dizi Yunan vakanüvisinin adı, eserleri ve kısa biyografileri yer almaktadır. Bu isimler arasında –ki bu, yazıt bulunduğunda büyük bir sürpriz yaşanmasına neden olmuştur– eski Romalı tarihçi Quintus Fabius Pictor'un (*Kointos Phabios ho piktorinos* diye yazılmıştır) ve Roma'nın ilk tarihini anlatan eserinin adına da rastlanır. İÖ 130 civarına tarihlenen bu yazıtın yer aldığı sütunlu galeri muhtemelen, epigrafik olarak da kanıtlanmış olan Tauromenion *gymnasion*'una aitti (*IG*

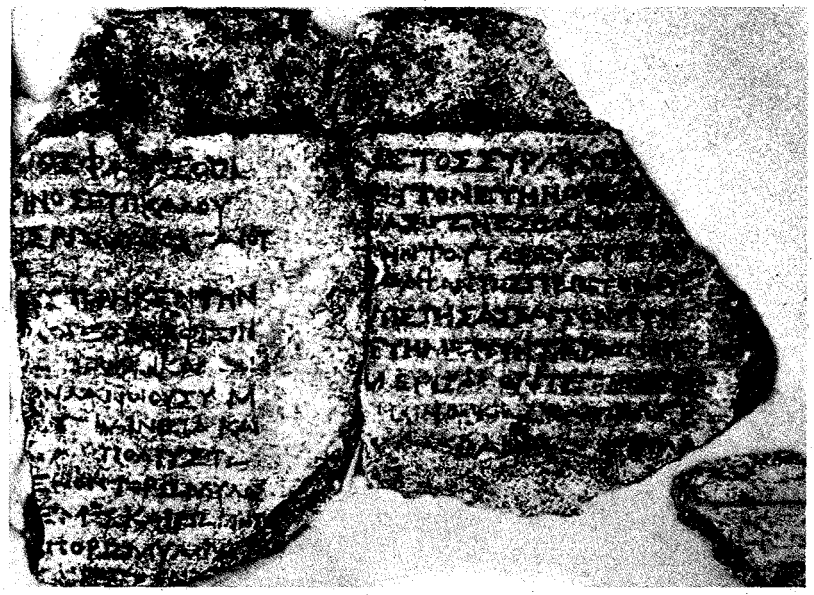

83. Tauromenion (Taormina) *gymnasion*'unun bibliyografyası. Syrakusai, Eski Eserler Müsteşarlığı.

XIV 422; 430) ve kitap koleksiyonundan yararlanmak isteyenler bu yazıtı okuduklarında, en önemli yazar ve eserler hakkında çabucak bilgi edinebiliyorlardı.

Sicilya'da çok özel bir yapıya sahip bir kütüphane daha vardı. Athenaios'un (5, 206e vd.) Moskhion'dan yaptığı uzun bir alıntı sayesinde, Syrakusai kralı Hieron'un (İÖ 269-215) inşa ettirdiği olağanüstü bir geminin ayrıntılı tasvirine sahibiz. Antik koşullara göre dev bir yük gemisi olan "Syrakosia"nın yolculara ayrılmış üst güvertesi çok lüks bir biçimde döşenmişti. Kabinlerin yanı sıra, gerçek bitkilerin gölgelediği bir gezinti yeri, bir *gymnasion*, bir Aphrodite tapınağı, hatta bir *skholasterion*, yani içinde bir kütüphanesi olan ve kitapların keyifle okunup ilham perilerinin kovalandığı büyük bir salon vardı. Fakat Batı Akdeniz bölgesindeki hiçbir liman bu kadar büyük bir gemiyi alamayacağı için Hieron gemiyi Kral III. Ptolemaios Euergetes'e bir armağan olarak Mısır'a gönderdi. "Syrakosia"ya binebilecek kadar maddi güce sahip "sosyetenin" seyahatte okuyacağı kitabı, Brundisium'da bir sahafa giden Gellius (9, 4) gibi bir liman sahafından satın alması gerekmiyordu.

Burada bir kısmını ele aldığımız antik kaynak ve yazıtlar ne de olsa tesadüfen elimize geçen belgelerdir ama yine de, Hellenistik dönem Yunanistan'ının hem doğusundaki hem de batısındaki büyük kentlerin çoğunda kütüphane vardı. Bu kütüphaneler genellikle *ephebos gymnasion*'larının bünyesinde yer almış olsa gerek. Nysalı Aristodemos gibi bir adamın iki kürsüye birden –sabahları hitabet, ikindi vakti gramer öğretiyordu– sahip olduğu Rodos gibi "üniversite kentleri"nde (Strabon, 14,1.48) bazı *gymnasion* kütüphaneleri, akademik taleplere cevap verecek kadar zengindi. Nitekim Rodos bibliyografyasında, klasik *ephebos* eğitim repertuvarının ötesinde olan eserlerin de bulunduğu görülür. Ancak Hellenistik dönemde bazı kentlerde bu okul kütüphanelerinin yanı sıra, âlimlere ve edebiyatla ilgilenen geniş çevrelere de açık olan kütüphaneler –belki de Strabon'un (14, 1.37) andığı Smyrna kütüphanesi böyle bir kütüphaneydi– kurulmuş olsa gerek, aksi takdirde tarihçi Polybios'un İÖ 2. yüzyılda yazdığı şu cümleler bir anlam ifade etmezdi: "Kitaplarla beslenen kişinin büyük zahmetlere girmesine, kendini tehlikeye atmasına gerek yoktur. Çok sayıda eserin bulunduğu ya da bir kütüphanenin yer aldığı bir kent seçmek yeterlidir. Sonra orada rahatça oturup öğrenmek istediğimiz şeyleri kitaplara sorabilir, bizden öncekilerin hatalarını sakin sakin tespit edebiliriz."

3. *Romalıların özel kütüphaneleri*

Roma'da yazınsal üretime Yunanistan'dan asırlarca sonra başlandı. Böyle bir tespitte bulunurken, külte ilişkin talimat ve kurallarla ilgili metinler ya da devletin ve bazı soylu ailelerin önemli olayları gelecek kuşaklara aktarmak amacıyla tuttuğu kayıtlar bir yana bırakılmıştır elbette. Fakat İÖ 3. yüzyılın sonuna doğru gerçek bir Latince yazın ortaya çıktığında, kimileri bu eserlerin kopyalarını edinmişti mutlaka. Özellikle de Yunanlı yazarları örnek alan, hatta onları Latinceye çeviren şair ve yazarlarda –örneğin, *Odusia*'sıyla Livius Andronicus ya da Naevius– bu eserlerin Yunanca kopyaları vardı mutlaka, dolayısıyla bu yazın adamlarının çok mütevazı da olsa özel kütüphanelere[29] sahip olduğunu varsayabiliriz. Roma'nın Yunanlılarla, önce Sicilya ve Aşağı İtalya'da –İÖ 211'de Syrakusai, İÖ 209'da

Tarentum fethedilir– daha sonra anakarada ve Küçük Asya'da yürüttüğü savaşlar, askeri açıdan çoğu zaman daha zayıf olan hasımla düşünsel bir etkileşim içine girmesine neden oldu. Roma'ya getirilen savaş esirleri arasında, Yunan kültürünün birer elçisi olarak sanat eserlerinden daha değersiz olmayan çok kültürlü adamlar da vardı. Yaşlı Cato gibi adamlar bunun eski töreler açısından tehlikeli olduğunu düşünse de, belli aristokratik çevreler yeni fikirlerden iştahla beslenmiş, bunları Romalılıkla bağdaştırmayı bilmişlerdir. Roma'da esir olarak yaşayan Polybios'la dostluk kuran Scipio Aemilianus'un Yunan eserlerinden oluşan bir kütüphanesi olsa gerek, zira bizzat Polybios'un (31, 23.4) dediğine göre, Scipio ile dostluğu kitapları birlikte okumalarıyla başlamıştır.

İÖ 168 yılında Perseus'u yenen Aemilius Paullus'un Makedonya kralının kütüphanesine savaş ganimeti olarak el koyduğunu ve edebiyat meraklısı oğullarına hediye ettiğini okumuştuk. Scipio'nun kafasından olan bu genç adamlar bu sayede o dönemde Roma'da eşi benzeri bulunmayan bir özel kütüphaneye sahip olmuşlardı. Isidorus'un (*Etymol.* 6, 5.1) aradan asırlar geçtikten sonra bile vurguladığına göre, bu kütüphane Romalıların eline geçen ilk özel kütüphaneydi.

Yirmi iki yıl sonra, İÖ 146'da Kartaca fethedildiğinde de aynı şey yaşandı. Bu Pön metropolünde, son kertede bir Yunan-Hellen fikri olan büyük bir kütüphane kurma düşüncesi aslında hayli önemli bir olgudur. Bu kütüphanenin yazgısı Makedonya kralının kitaplarının başına gelenlerden çok farklıdır: Kütüphanedeki eserler arasından yalnızca 28 kitap –Mago diye birinin tarım üzerine yazdığı kapsamlı eserler– seçilmiş, Roma'ya getirilmiş ve senatonun aldığı karar uyarınca Kartaca dilinden Latinceye çevrilmiştir. Maalesef kaynaklarımız (Columella 1, 1.13; Plinius, *Nat. Hist.* 18, 22) Romalılar için bunca önemli olan bu eserin nerede muhafaza edildiğini belirtmezler. Bunun dışında Kartaca kütüphanesinin tamamı parçalara ayrılmış ve Afrika'daki müttefik küçük krallıklara hediye edilmişti. Belli ki bu kitaplar Romalılar için bir değer taşımıyordu, çünkü Kartaca dilini bilen çok azdı ve bunları çevirtmek çok pahalıya patlardı.

Antik kaynaklar Aemilius Paullus'un evindeki kütüphanenin akıbetinin ne olduğu konusunda tek laf etmeseler de, Sulla ve Lucullus'un savaş ganimeti olarak Roma'ya getirdikleri kütüphane-

lerin daha sonra iyice zenginleştiklerini öğreniriz. Sulla Atina'da Apellikon'un kütüphanesine el koymuştu; bu kütüphanenin bu kadar değerli olmasının nedeni, Aristoteles'in ve Theophrastos'un eserlerini de içermesiydi. Sulla'nın Napoli Körfezi'nin kuzeyindeki Cumae'de bir villası vardı ve kitapları muhtemelen oraya kaçırmıştı. Diktatörün oğlu Faustus Sulla'ya babasının tüm mülküyle birlikte bu villa da miras kaldı, kütüphanenin o sırada villada olduğu kesindir. Faustus kıskançlık edip kitap hazinesini gözlerden uzak tutmamıştır; zira Cicero Cumae kentinin çok yakınındaki villası Cumanum'dan Faustus'u ziyarete gittiğinde, kütüphaneyi de rahatlıkla inceleme fırsatı bulmuştur. İÖ 55'te dostu Atticus'a, "Burada Faustus'un kütüphanesinin tadını çıkarıyorum," diye yazar (*Ad Att.* 4,10). Hatta, büyük bir israf içinde yaşayan Faustus daha sonra kitaplarını açık artırmayla satmak zorunda kaldığında, Cicero bu kütüphanedeki kimi nadide kitaplara sahip olur (Cicero, *Sulla* 54; Plutarkhos, *Cicero* 27, 3).

Lucullus da Pontos kralı Mithridates'e karşı yürüttüğü savaşta ganimet olarak el koyduğu kitaplarla villalarından birinde bir kütüphane kurmuştur. Roma'nın en zengin adamlarından biri olan Lucullus yalnızca damak zevkine düşkün değildi; "eski Roma" geleneklerine uymaya zorlayan Roma'nın keşmekeşinden uzaktaki taşra malikânelerinde Yunan ideallerinin damgasını vurduğu bir hayat tarzı gerçekleştirmeye çalışan, maddi ve siyasi açıdan üst tabakaya mensup *grand seigneur* tiplemesini Faustus Sulla'dan çok daha fazla temsil ediyordu. Bu beyler, başkentteki devlet işlerinden fırsat buldukça, *palaestra*'sı [spor salonu], *porticus*'u [revak], bahçesi ve sanat koleksiyonlarına ayrılmış odaları olan villalarında *en miniature* Hellen hükümdarları gibi keyif çatıyorlardı. Günün önemli bir kısmında yazınla meşgul oluyorlar, ya kitap okuyorlar ya da bir *servus litteratus*'a [eğitimli köle] okutuyorlar, şiir ya da yazı yazıyorlar ve konuklarla entelektüel sohbetlerde bulunuyorlardı. Dolayısıyla, kütüphane bu villaların ayrılmaz bir parçasıydı. Lucullus'un zengin kütüphanesini Alba dağlarında, bugünkü Frascati'nin yakınındaki Tusculum'da yer alan villasına kurduğunu, komşu villanın sahibi Cicero'dan öğreniriz. Plutarkhos'un Lucullus'un hayatı üzerine yazdığı eserde (42) şunları okuruz: "Buna karşın, kitap toplamak konusundaki çabaları takdire şayandır. Güzel yazılı nüshaların koleksi-

yoncusuydu ve bunlardan nasıl yararlandığı, bunları nasıl elde ettiğinden bile daha fazla saygıyı hak eder, zira kütüphanesi herkese açıktı; kütüphaneyi çevreleyen sütunlu galerilere ve oturma mekânlarına Yunanlılar rahatça girip çıkabiliyorlardı, adeta Musa'lara konuk olunan bu villada toplanıyor, diğer işlerden kaçmış olmaktan memnun, bütün günü birlikte geçiriyorlardı. Lucullus da sık sık sütunlu galerilere gelerek âlimlerin tartışmalarına katılıyordu." Burada akla hemen İskenderiye'deki Museion gelir, bildiğimiz gibi orada da krallar âlimlerin tartışma ve konuşmalarını izliyorlardı.

Cicero, iyinin ve kötünün ölçütlerini ele aldığı *De Finibus Bonorum et Malorum* [İyilik ve Kötülüğün Sınırları Üstüne] adlı felsefi eserinin üçüncü cildinde (7 vd.), Lucullus'un ölümünden sonra büyük kütüphanesiyle birlikte oğluna kalan Tusculum'daki villasına yapılan kurgusal bir ziyareti anlatır: Cicero Lucullus'un villasının kütüphanesinde tesadüfen ünlü *censor*'un torununun torunu Marcus Cato Uticensis'le karşılaşır, Marcus Cato çok sayıda felsefi yazıyı incelemektedir. Cato ziyaretinin nedenini sorduğunda Cicero, birkaç kitap ödünç almak istediğini ve genç Lucullus'un yeni kütüphanesiyle içli dışlı olma fırsatı bulduğunu ümit ettiğini söyler. "Senin zaten o kadar çok kitabın var ki," der Cato, "burada hangi kitabı arıyorsun?" Bunun üzerine Cicero şöyle cevap verir: "Aristoteles'in, burada olduğunu bildiğim bazı eserlerini almaya geldim. Tatil yapmaya pek fırsatım olmuyor ve hazır tatildeyken bunları okumak istedim." Bu konuşmadan sonra Stoacı felsefenin temel ilkelerinin ele alındığı uzun bir diyalog başlar. Demek ki, Lucullus'un özel kütüphanesi dostlarına açık olmakla kalmıyor, buradan kitap da ödünç alınabiliyordu. Yunan felsefesi konusundaki zengin kaynaklar, Cicero ve Cato gibi uzmanların taleplerini bile karşılıyordu.

Cicero'nun hayattaki en önemli derdi kütüphaneleriydi.[30] Özellikle de Atticus'a yazdığı mektuplarda kütüphanelerinden sık sık söz ettiği için bu konuda hayli bilgi sahibiyiz. Elbette Cicero'nun zenginliği bir Sulla ya da Lucullus'unkiyle boy ölçüşemezdi ve zengin bir kütüphanenin temellerini bu adamlar gibi savaş ganimetleriyle de atmamıştı. Kitap koleksiyonunu kendi imkânlarıyla oluşturmak zorundaydı ki, bu zaman zaman maddi fedakârlıklarda bulunmasını gerektiriyordu. Yine de, Cicero'nun Roma'daki Palatium'daki evinden başka yedi villası (Arpinum'da, Antium'da, Cumae,

Formiae, Pompeii, Puteoli ve Tusculum'da) daha vardı[31] ve tüm kitaplarını bu villalara dağıtmıştı. İÖ 68'de Tusculanum'unu [Tusculum'daki villası] satın aldığında, yıllardan beri Atina'da yaşayan Atticus'tan bu villayı döşemek için kendisi adına oradan sanat eserleri satın almasını rica etmiş (*Ad Att.* 1, 3.2; 1, 8.2; 1, 10.3), Atticus'un ona bir kütüphane oluşturacağına dair verdiği sözü kendisine hatırlatmıştı (*Ad Att.* 1, 7). Belli ki, Atticus bu konuda çabucak başarılı olmuş, Yunanca eserlerden oluşan bir kitap hazinesi saptamıştı. Ancak eserlerin toplam fiyatı çok yüksekti ve Cicero bu parayı hemen ödeyememişti; Cicero arkadaşına, bu kitapların başkasının eline geçmesine izin vermemesi için defalarca yalvarmış, bir yandan da tüm nakit parasını bir araya getirmeye çalışmıştı (*Ad. Att.* 1, 4.3; 1, 10.4; 1, 11.3). İÖ 60 yılında, Cicero'nun bir dostu ve hayranı olan Lucius Papirius Paetus, edebiyat alanında faaliyet gösteren müteveffa üvey kardeşi Servius Claudius'un kütüphanesini Cicero'ya hediye ederek, onun kütüphanesine hem maddi hem de manevi açıdan değerli bir katkıda bulunmuş oldu. Yunanca ve Latince eserlerden oluşan bu kitaplar miras işlemleri sırasında Atina'daydı; Cicero Atticus'tan, "tek bir yaprağın bile kaybolmaması" için bunlara gözü gibi bakmasını rica eder (*Ad Att.* 1, 20.7; 2, 1.12).

Cicero İÖ 60 yılının Aralık ayında Antium'daki villasında kalırken, Aristoteles'in öğrencisi Dikaiarkhos'un Yunan kentleri üzerine yazdığı eseri inceler ve Atticus'a şunları yazar: "Elimde Pellene tüzüğünü tutuyorum, ayaklarımın dibinde Dikaiarkhos'un kitaplarından oluşan koca bir yığın duruyor." Ama Korinthos ve Atina tüzüklerinin muhtemelen Roma'da olduğunu sözlerine ekler (*Ad Att.* 2, 2.2). Bu pasaj, Cicero'nun Dikaiarkhos'un eserlerine sahip olduğunu göstermesinin yanı sıra, kitapları villalarına dağıtırken konuları birbiriyle ilgili olan kitapları aynı yerde tutmaya özen göstermesi bakımından da ilginçtir.

İÖ 58'de halk *tribunus*'u* seçilen Clodius Pulcher Cicero'nun sürgün edilmesini sağladığında, Cicero'nun malı mülkü silahlı bir halk güruhunun yıkıcı öfkesine kurban gitti. Cicero ancak bir yıl

* *Tribunus: Patricii* (toprak sahibi soylular) memurların keyfi davranışlarına karşı *plebes*'in (halkın) çıkarlarını gözetmesi için seçilen görevli. (E.D.)

sonra Roma'ya dönebilmiş, hatta senato kendisine tazminat ödemişti. Cicero da bu parayı her şeyi yeniden kurmak için kullanmış, dostu Atticus yine bu konuda da imdadına yetişmişti: Bu alanda uzman iki kölesini Cicero'nun hizmetine vermişti. İsimlerinden –Dionysios ve Menophilos– de anlaşılacağı üzere bu iki köle hemen hemen tüm *servi litterati* gibi Yunanlıydı. Cicero Atticus'a yazdığı birçok mektupta (4, 4a,1; 4, 5.4; 4, 8.2) bu yardımcıların kitaplıklıkları (*pegmata*) kurma ve ruloları etiketlendirme (*sillyboi*) konusundaki maharetlerini överek minnettarlığını dile getirir. Cicero özellikle de bir katalog ve dizin oluşturmak için, Aristoteles'i yayına hazırladığını daha önce belirtmiş olduğumuz gramerci Tyrannion'un yardımlarından faydalanmıştı. Cicero'nun kütüphane işlerini devrettiği Dionysios adında bir kölesi vardı. Fakat bu Dionysios efendisinin güvenini kötüye kullanmış, bir sürü değerli eseri çalarak kaçmıştı. Sonunda, kendini Cicero'nun azatlısı olarak tanıttığı Dalmaçya'da ortaya çıkmıştı (Cicero, *Ad Fam.* 13, 77.3; 5, 10a.1).

Atticus gibi yüksek kültürlü, ayrıca yayıncı olarak da faaliyet gösteren bir adamın zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu varsayabiliriz. Quirinus tepesindeki evinde yazın konusunda bilgili, kitapçılıkta deneyimli bir sürü kölesi vardı; evinde verdiği her ziyafet sırasında mutlaka kitap okuttuğu söylenir (Cornelius Nepos, *Att.* 13, 3; 14, 1). Atticus'un kitap hazinesinden ya yerinde inceleyerek (*Ad Att.* 4, 14,1) ya da ödünç alarak (*Ad. Att.* 13, 31.2; 13, 32.2) Cicero da yararlanıyordu elbette.

Cicero'nun kardeşi Quintus'la olan mektuplaşmasından kardeşinin de bir kütüphanesi olduğunu öğreniriz. Quintus ağabeyinin de yardımıyla, Yunanca kitap koleksiyonunu değiş-tokuş yoluyla çoğaltmak, Latince eserleri ise satın almak ister. Cicero Tyrannion'la birlikte kendisine yardım edebileceğini söyler ama istenen eserleri elde etmenin zorluğuna da dikkat çeker (*Ad Q. fr.* 3,4.5; 3,5.6).

O dönemin Roma'sının her konuda bilgili âlimi Varro da, yine Cicero'nun sık sık konuk olduğu (*Ad Fam.* 9, 4) büyük bir kütüphaneye sahipti elbette. Varro İÖ 43'te ölüme mahkûm edilenler listesine alınınca, kütüphanesi talan edildi (Gellius 3, 10.17).

İmparatorluk döneminin sürdüğü yüzyıllar boyunca, edebiyat ve bilimle ilgilenen ve yeterli maddi güce sahip herkes kentteki evinde

ya da taşradaki villasında özel kütüphanesini kurdu. Şairler Vergilius (Donatus, *Vita Verg.* p. 66 Reiff.), Persius (Probus, *Vita A. Persii*), Silius Italicus (Plinius, *Epist.* 3, 7.8), 3. yüzyılda yaşamış olan ve adı başkaca anılmayan şair Sammonicus (*Script. Hist. Aug.*, Gordianus 18, 2), Martialis'in dostu ve velinimeti Iulius Martialis (Martialis 7, 17) ve Stertinius Avitus (9 prooem.), Genç Plinius (*Epist.* 2, 17.8), onun âlim çağdaşı Herennius Severus (Plinius, *Epist.* 4, 28) ve Athenaios'un ziyafet sofrasının konuklarından olan Publius Livius Larensis (Athenaios 1, 3a) antik literatürde kütüphane sahibi olarak zikredilen kişilerden bazılarıdır. Bizim için, aslında yalnızca tesadüf eseri öğrendiğimiz bu bilgilerden çok daha önemli bir veri, İmparator Augustus döneminde faaliyet göstermiş olan mimar ve yazar Vitruvius'un, lüks bir Roma evi tasarlarken (6, 4.1; bkz. 1, 2.7) mutlaka kütüphaneyi de göz önünde bulundurmasıdır.

Kimi zenginin, sırf entelektüel olduğu izlenimini uyandırmak için evine hatırı sayılır bir kütüphane kurması, ama bu kitapların bir tanesini bile eline almamış olması, yazarlar için zengin bir alay malzemesi oluşturmuştur. Petronius'un romanında (*Sat.* 48) sonradan görme Trimalchio, biri Yunanca, diğeri Latince eserlerden oluşan kütüphaneleriyle hava atar. Hatta Lukianos "Bol miktarda kitap satın alan görgüsüz üzerine" diye bir yazı yazmıştır. Evet, filozof Seneca (*Dial.* 9, 9.4-7) bile kitapların içeriğinden ziyade değerli rulo kitapların, sedir ağacı ve fildişinden kitaplıkların görüntüsüyle zevklenen çağdaşlarını sivri bir dille eleştirmekten geri durmaz. Yunanca ve Latince eserleri *bibliotheca graeca* ve *bibliotheca latina* diye iki ayrı kütüphanede tutmak âdettendi ve bu sistem Roma'daki kamu kütüphanelerinde de uygulanıyordu; geç antikçağda, yeni inancı kabul etmiş olan ama eski kültürü de korumaya çalışan kimi zengin ve kültürlü kişiler bu iki geleneksel kütüphane dışında *bibliotheca christiana* diye bir üçüncü kütüphaneye daha sahipti (Sidonius Apollinaris 4, 11.6).

Bir kütüphane, kültürlü *grand seigneur*'ler için bile taşradaki villalarının ayrılmaz bir parçasıysa, Romalı imparatorların büyük malikâneleri için kimbilir daha ne kadar önemliydi. Somut veriler yine tesadüfen elimize geçen bilgilerdir elbette. İmparatorun Antium'daki villasındaki kölelerin görev alanı *a bibliotheca* olarak yazıyla sabitlenmişti (*CIL* X 6638); daha sonra göreceğimiz gibi, Tivoli'deki

[esk. Tibur] Hadrianus villasındaki bir odanın mimarisinden burânın kütüphane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Antik kaynaklar Romalıların özel kütüphanelerindeki kitap sayısına ilişkin üç rakam verirler: İS 62'de 28 yaşında ölen şair Persius ardında 700 rulo kitap bırakmıştı (Probus, *Vita A. Persii*). *Suidas*'a göre (bkz. Epaphroditos), filolog Marcus Mettius Epaphroditus –aynı isimli *grammaticus Graecus* [Yunanlı gramerci] onun atasıydı muhtemelen (Resim 17)– 30 000 ruloya sahipti, şair Serenus Sammonicus, babasından miras kalan 62 000 ruloluk bir kütüphaneyi İmparator II. Gordianus'a bırakmıştı (*Script. Hist. Aug.*, Gordianus 18, 2). Birbirinden çok farklı bu rakamlara bakarak genel bir sonuca varmak mümkün değil elbette. Herculaneum'daki Villa dei Papiri'de bulunan kütüphane de bu konuda bize yardımcı olmaz, zira bu kütüphane kendi türünün eşsiz bir örneği, bir istisnadır.

Antik Herculaneum'un hemen dışında yer alan ve lav ve taş yığınlarının altında kalan bu villa (İÖ 1. yüzyıl), 1750'lerde yeraltında açılan dehlizler sayesinde yapılabilen çok zor bir kazıyla incelenmişti. Bu kazılarda villada çok sayıda sanat eseri ve yaklaşık 1800 papirüs (çeşitli boyutlarda rulo ve fragman) bulunmuş, ayrıca villanın temelinin hayli güvenilir bir planı çizilebilmişti.[32] Kime ait olduğu şu ana kadar saptanamayan villanın Caesar'ın kayınpederi Lucius Calpurnius Piso'ya ait olduğu zaman zaman öne sürülse de, bu bir varsayımdan öteye geçmez. Binanın planına göre (Resim 84), uzun bir bahçe *peristylium*'u, yani sütunlarla çevrelenmiş ön avlu ve etrafında yaşam ve hizmet birimlerinin (mutfak, çamaşırhane, ahır, kiler, vb.) yer aldığı sütunlu bir iç avlu bir *exedra*'yla birbirine bağlanır. Bazı papirüsler bahçe *peristylium*'u ve *exedra* civarında, çoğu papirüs ise villanın hizmet birimlerinin olduğu alanda yaklaşık 3 x 3 m boyutlarında küçük bir odada bulunmuştur. Kazı esnasında burada nasıl bir manzarayla karşılaşıldığını, Johann Joachim Winckelmann'dan öğreniriz: "Duvarlar, arşivlerde görülen türden adam boyu dolaplarla çepeçevre kaplıydı ve odanın ortasında, etrafında rahatça dolanılabilen bir başka raf daha duruyordu."[33] Kömürleşmiş olan ve dokunulduğunda kırılıveren ruloları açıp okuma denemeleri çoğunlukla başarısızlığa uğramıştı, sonunda 1969'da Marcello Gigante önderliğinde Napoli'de kurulan "Centro Internazionale per lo Studio dei Papiri Ercolanensi" adlı araştırma merkezi yeni yöntemler

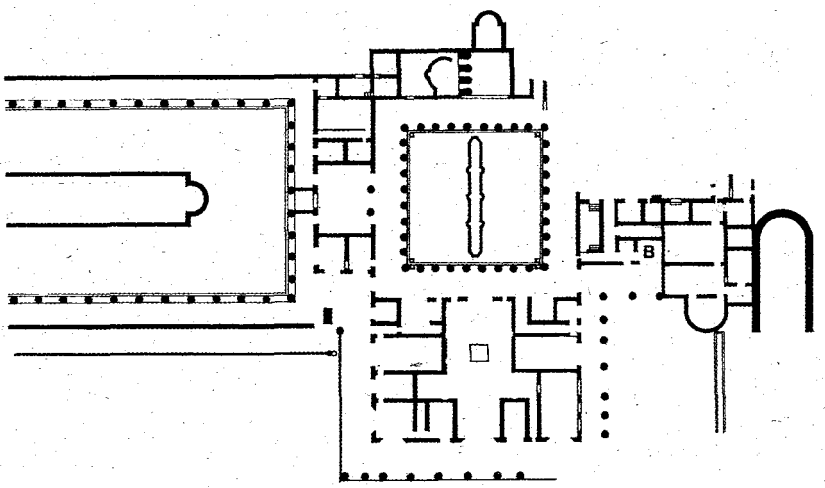

84. Herculaneum. Papirüs villasının planı. B = Kütüphane.

(örneğin, papirüslerin taze papirüs suyuyla işlemden geçirilmesi) kullanarak sorunu çözdü.[34] Bu şekilde, yazıların edisyonunda giderek daha fazla ilerleme kaydedilmektedir.[35] Tüm buluntu kompleksini papirolojik ve paleografik bir açıdan inceleyen başlıca kişi Guglielmo Cavallo'dur.[36]

Küçük depo odasında bulunan papirüslerin tümü Epikurosçu felsefi eserlerdir, bunlar iki gruba ayrılır: Epikuros'un ve öğrencilerinin 3. ve 2. yüzyıldan kalma rulolar üzerine yazdığı eserler ve Gadaralı Philodemos'un çok sayıda yazısı. 1. yüzyılda yaşamış Epikurosçu bir filozof olan ve Campania'da yaşadığı bilinen Philodemos'un yazıları arasında çizimler, taslaklar, ayrıca tamamlanmamış eserler olduğu için, Cavallo bu özel kütüphanenin Philodemos'un çalışmalarını sürdürdüğü yer olduğunu kabul etme eğilimindedir. Philodemos, Epikuros'un ve öğrencilerinin daha eski eserlerini belki de Atina'da toptan satın almış ve sonra da kendisini konuk eden kişinin Vezüv'ün eteklerindeki villasına getirmiş olabilir. Villanın diğer bölümlerinde bulunan papirüsler arasında Philodemos'tan sonraki döneme ait Yunanca eserler ve az sayıda Latince rulo bulunmuştur; bu rulolardan birinde İÖ 31'de Marcus Antonius ile Octavianus arasında Actium'da cereyan eden "Actium deniz savaşı"nı anlatan bir de şiir yer alır (*Pap. Herc.* 817). Dolayısıyla, papirüs villasında

dönemin âdetlerine uygun olarak, *bibliotheca graeca*'dan ayrı bir de *bibliotheca latina* olması olasılığı çok yüksektir. Philodemos'un çalışma kütüphanesinin dışında, tematik açıdan daha zengin bir de *bibliotheca graeca* vardı mutlaka – belki de bu kütüphane hâlâ vardır. Ne olursa olsun, villada kazılara devam edilmesi çok heyecan verici olurdu.

Özel kütüphanesinde bir düzen isteyen kişiler katalog hazırlatıyordu. Böyle bir kataloğa Latince *index* deniyordu. Seneca, cahil kitap koleksiyoncularını yerdiği yazısında (*Dial.* 9, 9.4), kimi zenginin kitapları bırakın, büyük kütüphanesinin *indices*'ini, yani kataloglarını bile hayatında bir kez olsun okumadığını söyler. Bu kataloglar muhtemelen Hellenistik dönemdeki kütüphanelerin *Pinakes*'ine benziyordu, yani basit bir alfabetik yazar dizini değil, yazın türlerine göre hazırlanmış bir katalogdu. Antik kaynaklarda, örneğin tragedyacıların (Cicero, *Phil. frg.* V 48 M) ya da filozofların (Seneca, *Epist.* 39, 2) *indices*'inden söz edildiğini okuruz. Genellikle, bir yazarın eserlerinin kronolojik bir sıralaması yapılıyor olsa gerek. Genç Plinius dayısının eserleriyle ilgili bir soruya, bir *index* rolünü üstlenip eserleri tarih sıralamasına göre belirteceği yanıtını verir (*Epist.* 3, 5). Bunun yanı sıra, yine *indices* olarak nitelenen kısa yazar biyografileri de vardı; Gellius (3, 3.1) örneğin, komedya şairi Plautus'un çeşitli filologlar tarafından hazırlanan eser dizinine de *index* der.

4. Roma'daki kamu kütüphaneleri

Aemilius Paullus'un mağlup Makedonya kralı Perseus'un kütüphanesini savaş ganimeti olarak Roma'ya getirip oğullarına hediye etmesinden 120 yıl sonra Iulius Caesar Roma'da ilk kamu kütüphanesini kurma planları yapmaya başladı. Özel kütüphanelerde olduğu gibi bu kütüphane de *bibliotheca graeca* ve *bibliotheca latina* bölümlerini içerecek, olabildiğince kapsamlı olacaktı (Suetonius, *Caesar* 44: *Bibliothecas Graecas Latinasque quas maximas posset publicare* [halka açık olacak en büyük Yunan ve Latin kütüphaneleri]). Bu kütüphanenin İskenderiye'deki Museion kütüphanesi gibi yalnızca dar bir âlim çevresine değil, halka da açık olmasının tasarlandığı, Suetonius'un kullandığı *publicare* [halka açmak] sözcüğünden açıkça bellidir. Caesar'ın herkese, yani gerçekten ilgili kişilere açık

kütüphane fikrini Hellenistik Yunanistan'daki bazı örneklerden yola çıkarak mı geliştirdiği –*Suidas Sözlüğü*'ne göre, Antiokheia'daki krallık kütüphanesi halka açıktı– yoksa çok sayıda Romalı kütüphane sahibinin kitap hazinesini arkadaşlarıyla paylaşmasındaki cömertlikten mi esinlendiği bilinemez elbette. Diktatör kütüphane envanterini oluşturmak ve düzene sokmakla bir Yunan filoloğunu ya da yazın adamını değil, büyük Romalı âlim Marcus Terentius Varro'yu görevlendirdi (Suetonius, 1.c.); Varro'nun kütüphaneler üzerine yazdığı üç ciltlik incelemesi *De Bibliothecis* maalesef günümüze ulaşamamıştır. Caesar'ın bu görevi *doctissimus Romanorum* [en bilge Romalı] Varro'ya vermesi, Caesar'ın Latin yazınına Yunan yazını kadar önem verdiğinin bir kanıtı olarak görülmüştür. Ancak diktatör öldürülünce bu büyük plan uygulanamamış, Varro ise *triumviri*'nin [yönetimin başındaki üç kişi]* başlattığı kıyımlar yüzünden büyük bir tehlikeye maruz kalmıştır.

Roma'da ilk kamu kütüphanesini kuran kişi olarak tarihe geçen adam Gaius Asinius Pollio'dur (Plinius, *Nat. Hist.* 7, 115; Isidorus, *Etym.* 6, 5.2). Pollio (İÖ 76 – İS 4) siyasi kariyerini Caesar'ın yakın çevresinden olmasına borçluydu. İÖ 40 yılında konsüllüğe yükselmesinden bir yıl sonra Makedonya'da savaşan Pollio Parthların İllyria kabilesini mağlup etti ve zaferini Roma'da büyük bir şölenle kutladı. Kaynaklara göre, savaş ganimetinden elde ettiği parayla İÖ 39'dan hemen sonra bu kütüphaneyi yaptırdı. Kütüphane, Pollio'nun görkemli bir biçimde restore ettirip genişlettiği Traianus forumunun yakınındaki bir kamu kompleksi olan Atrium Libertatis'te yer alıyordu. Bunun dışında, Roma'nın bu ilk kamu kütüphanesi hakkında bildiğimiz tek şey, ünlü yazarların büstleriyle süslenmiş olduğu; henüz hayatta olan Varro hariç bu yazarların tümü geçmişin parlak şahsiyetleriydi.

Roma'da kurulan ikinci kamu kütüphanesi, İmparator Augustus'un Palatium'da gerçekleştirdiği büyük bir inşaat projesinin bir parçasıydı. Palatium tepesine, Augustus'un daha çok gösteriş amaçlı alanlar ve özel mekânlardan oluşan evinden başka, İÖ 28'de açılan görkemli Apollo Palatinus tapınağı ve bir de *porticus* inşa edilmişti.[37]

* Burada sözü edilen kişiler, İ. Ö. 43'te 2. *Triumvir*'liği (üç kişilik siyasi birlik) kurmuş olan Antonius, Octavianus ve Lepidus'tur. (F.D.)

Bu *porticus*'un doğusunda kütüphanenin iki salonu yer alıyordu, zira bu kütüphane de biri Latince, diğeri Yunanca eserlere ayrılmış iki bölümden oluşuyordu (Suetonius, *Augustus* 29, 3). Kütüphanenin bir tapınağa ve imparatorun ikametgâhına bu kadar yakın olması, İskenderiye'deki Museion'dan ziyade Pergamon'u akla getirir, ancak buradaki koruyucu tanrı Athena değil, Augustus'un çok sevdiği Apollon'dur. Augustus bu kütüphanenin donanımı için imparatorluk idaresinde eyalet temsilcisi olan Cn. Pompeius Macer adında Yunan kökenli bir şairi görevlendirmişti (ve ona büyük Caesar'ın bazı gençlik eserlerini kamuya duyurmasını yasaklamıştı: Suetonius, *Caesar* 56). Daha sonra Palatium kütüphanesinin [*Bibliotheca Palatina*] yönetimi imparatorun bir azatlısı olan filolog Gaius Iulius Hyginus'a devredilmişti (Suetonius, *De Gramm.* 20). Suetonius'un bize anlattığına göre, Hyginus böyle bir makamda olmasına rağmen, çok sayıda öğrenciye ders vermiş, hayatı boyunca bir dostu tarafından maddi olarak desteklenmiş ve yoksulluk içinde ölmüştür. Bu nedenle, imparatorluk kütüphane müdürünün yüksek bir geliri olmadığı varsayılabilir. Kütüphanedeki daha basit işleri imparatorun köleleri yapıyordu. Bazı mezar yazıtlarında yalnızca bu kölelerin değil, Palatium kütüphanesinin, daha doğrusu çifte kütüphanenin resmi adı da yer alır: *Bybliotheca latina (templi) Apollinis* ve *bybliotheca graeca (templi) Apollinis* (*CIL* VI 5188; 5189; 5191). Demek ki, bu iki bölümün personeli de ayrıydı. *Bibliotheca latina*'nın yoğunlaştığı uzmanlık alanı hukuk literatürüydü (Schol. Iuv. 1, 128). Çağdaş edebiyat da eksik değildi elbette (Horatius, *Epist.* 2, 1.214-218). Gözden düşen Ovidius kütüphane "bekçisinin" –bununla Hyginus'u mu kastediyordu?– eserlerini kütüphaneye koymamasından yakınırken (*Trist.* 3, 1.59 vd.), Horatius'un eserlerinin kütüphanede yer aldığını öğreniriz (Horatius, *Epist.* 2, 1.214-218).

Kütüphaneye gelenler arasında, başkalarının eserlerini sanki kendileri yazmış gibi caka satmak amacıyla kopya edenler de vardı (Horatius, *Epist.* 1, 3.15 vd.). Asinius Pollio'nun kütüphanesi gibi ünlü yazar ve hatiplerin portreleriyle süslü olan, ayrıca bir de Apollon heykeli yer alan Palatium kütüphanesi, senatonun konferans salonu olarak da hizmet veriyordu (Suetonius, *Augustus* 29; Tacitus, *Ann.* 2, 37).[38] Tüm *porticus* alanıyla birlikte kütüphane de Nero ya da Titus zamanında büyük bir yangına kurban gitti ve İmparator

Domitianus tarafından yeniden kuruldu. Domitianus kütüphaneye yeni kitaplar sağlamak için kitap kopya etmekle görevlendirdiği adamları Mısır'a gönderdi (Suetonius, *Domitianus* 20). 191 yılında Commodus döneminde yine bir yangında zarar gören kütüphane (Galenos, *De Comp. Med.* I,1.XIII, p. 362 Kuehn), İS 363'te Apollon tapınağı yandığında alevler altında kalmış ve bu kez tamamen yok olmuştur (Ammianus Marcellinus 23, 3.3).

Augustus döneminde Porticus Octaviae'de bir kütüphane daha kuruldu. Iuno Regina ve Iuppiter Stator'un tapınaklarının yanı sıra ünlü sanat eserlerini barındıran kare binaya imparatorun kızkardeşinin adı verildi.[39] Octavia, Dalmaçya seferinden elde edilen ganimet paralarıyla kurulan (Cassius Dio 49, 43.8) bu kütüphaneyi İÖ 23'te ölen oğlu Marcellus'un anısına açtı (Plutarkhos, *Marcellus* 30). İmparator "kuruluş müdürlüğüne" ünlü Maecenas'ın bir azatlısı ve sırdaşı olan gramerci Gaius Melissus'u atadı (Suetonius, *De Gramm.* 21). Kütüphanenin kölelerden oluşan personeline ait bazı mezar yazıtlarından anlaşıldığı üzere, yine bu kütüphane de Yunanca ve Latince diye iki bölüme ayrılmıştı (*CIL* VI 2347; 2349; 4431; 4433; 4435; 5192). İS 80'de Titus döneminde çıkan büyük yangında bina ve kitaplar yandı (Cassius Dio 66, 24), kütüphane Domitianus döneminde onarımdan geçti. Bugün Porticus Octaviae'den arta kalanlar Septimius Severus ve Caracalla (İS 203) döneminde yapılmış ek binanın parçalarıdır. Ancak kütüphanenin iki salonundan geriye hiçbir şey kalmamıştır.

Roma'da kurulan bir kütüphane de İmparator Caracalla'nın eseridir. Bina, İmparator Tiberius'un tanrısallaştırılmış Augustus onuruna yaptırdığı tapınağa yakın olduğu için kaynaklarda *bibliotheca templi Augusti* (Plinius, *Nat. Hist.* 34, 43) ya da *bibliotheca templi novi* (Suetonius, *Tiberius* 74) diye geçer. Ancak Caligula tarafından açılan bu tapınak (Suetonius, *Caligula* 21) Basilica Iulia'nın kuzeyindeki Forum Romanum'un henüz kazı yapılmayan bir bölgesinde yer alıyordu; tapınak İS 79'da yandı (Plinius, *Nat. Hist.* 12, 94), Domitianus döneminde yeniden kuruldu. Bu onarımdan söz eden şair Martialis (4, 53; 12, 3), şiirsel bir dille kütüphaneyi de tasvir eder. Augustus tapınağının doğusunda yer alan ve erken ortaçağda Santa Maria Antiqua kilisesine dönüştürülen binanın kütüphane olabileceği söylenmişse de,[40] kazı sonuçları bu varsayımı doğrulamaz.

Adının *Bibliotheca domus Tiberianae* olması nedeniyle Tiberius'un Palatium'daki sarayının yakınında yer almış olması gereken kütüphanenin Tiberius tarafından kurulup kurulmadığı belli değildir, zira bu kütüphaneden ancak geç imparatorluk döneminde Gellius (13, 20) söz eder. Gellius dostlarıyla kütüphanede otururken, ona Marcus Cato Nepos diye bir yazarın kitabı getirilir, bunun üzerine ünlü *censor* Cato'nun torunu olan kişinin aslında kim olduğu hakkında bir tartışma başlar (hem de okuma salonunda!). Geç antikçağda *Historia Augusta*'yı yazan kişi de (Probus 2,1) burada bazı belgeleri incelediğini iddia eder. Roma'nın ilk kamu kütüphanelerine alınan kitapların seçiminde imparatorun kişisel yazın zevkinin de belirleyici olabileceği, Suetonius'un Tiberius'un hayatı üzerine yazdığı eserden (70) anlaşılır: "O (Tiberius) Yunanca şiirler de yazardı, örnek aldığı şairler Euphorion, Rhianos ve Parthenios'tu. Bu şairleri çok beğendiği için bunların eser ve portrelerini kamu kütüphanelerinin eski klasik yazarlar bölümüne koydurdu. Bu nedenle, çok sayıda âlim bu şairler hakkında şerh yazmak ve bu şerhleri Tiberius'a ithaf etmek için birbiriyle yarışırdı."

Flaviuslar imparatorluk hanedanının ilk hükümdarı Vespasianus Templum Pacis'i [Pax tapınağı] İS 75'te halka açtı. Faustina tapınağı ve Basilica Aemilia'nın doğusunda yer alan sütunlarla çevrili büyük meydanın güney tarafı, barış tanrıçasının kült yerine ve kamu kütüphanesinin iki salonuna bakıyordu. Sık sık kütüphaneye giden Gellius'a (5, 21.9; 16, 8:2) göre, orada eski gramercilerin ender eserleri de bulunuyordu. 191 yılında Templum Pacis ve kütüphanede çıkan bir yangında Galenos'un tıp kitapları yandı (Galenos, *De Comp. Med.* I, 1. XIII, p. 362 Kuehn). Kütüphane Septimius Severus döneminde yeniden kuruldu. 4. yüzyılda tarihçi Ammianus Marcellinus (16, 10.14) Templum Pacis'i Roma'nın en görkemli yapısı olarak göklere çıkarır ve hemen hemen aynı dönemde yazılmış *Historia Augusta*'da özellikle de oradaki kütüphaneden söz edilir (Tyranni Trig. 31, 10). Bildiğimiz gibi, Templum Pacis'in etrafındaki sokak ve caddelerde çok sayıda kitapçı vardı, dolayısıyla kütüphanede incelediği bir eseri edinmeye karar veren kişi hemen kitapçılara gidebilir ve bir kopyasını satın alabilirdi.

İmparator Traianus büyük Traianus forumunda Roma'nın en önemli kütüphanelerinden birini kurdu; bu kütüphane onun saray

mimarı Damaskoslu Apollodoros'un bir şaheseriydi. Traianus forumu gibi büyük bir projeyi gerçekleştirebilmek için Capitolium ile Quirinus tepesini birbirine bağlayan bir tümseğin düzlenmesi gerekiyordu. Bu çalışmalar sırasında, kentin Asinius Pollio tarafından kurulan ilk kütüphanesinin bulunduğu Atrium Libertatis de tahrip oldu. Roma'nın mermer şehir planı Forma Urbis'te de görüldüğü gibi, forum meydanının kuzeyinde yer alan Basilica Ulpia'nın doğu apsisinin resmi adı "(Atrium) Libertatis" idi. Demek ki, Traianus mahkeme ve ticaret binası olarak hizmet veren bazilikanın bu kısmını, eskiden Atrium Libertatis'te yapılan işlere, örneğin kölelerin azat edilmesiyle ilgili işlere ayırmıştı. Dolayısıyla, Asinius Pollio'nun yıkılan kütüphanesindeki kitapların Traianus'un yeni kütüphanesinin temelini oluşturduğu düşünülebilir. Eski Atrium Libertatis'in yıkımı ve Traianus kütüphanesinin inşası arasında geçen süre zarfında kitapların bir yerde depolanması gerekiyordu elbette. Traianus kütüphanesi için, forumun kuzey tarafındaki büyük Basilica Ulpia'nın arkasında iki dikdörtgen salon inşa edilmişti, bu ikisinin arasında da, imparatorun Dakya savaşını tasvir eden rölyeflerle bezeli Traianus sütunu yükseliyordu. Bu iki salonun birbirinden ayrı olması, burada da bir *bibliotheca graeca* ve *bibliotheca latina* ayrımı yapıldığını gösterir. Hiç kuşkusuz Traianus forumunun inşaat projesi içinde yer alan çifte kütüphanenin "anahtar teslimi" muhtemelen ancak Hadrianus döneminde yapılabildi, zira binanın içinde İS 123 tarihli bir damgası olan bir tuğla bulunmuştur.[41] Kütüphanenin resmi adı "Bibliothecae Divi Traiani" idi – Tanrısal Traianus'un kütüphaneleri; bu bilgiyi *procurator bibliothecarum Divi Traiani* unvanına sahip kütüphane yöneticisi [*procurator*] Annius Postum'un (*CIL* XIV, 5352) onuruna yazılmış olan ve Ostia'da bulunan yazıta borçluyuz.

Gellius yine bu kütüphanenin de daimi ziyaretçilerindendi; orada başka eserler ararken, *praetoria*, yani eski dönemlere ait yasa tüzükleri bulmuştu (9, 17.1). Hadrianus kütüphanenin ve sütunun hemen arkasına tanrısal Traianus'un tapınağını yaptırmış olduğu için, Gellius bu kütüphaneye *bibliotheca templi Traiani* der. *Historia Augusta*'nın geç antikçağdaki yazarı, Traianus'un soyadından ve Basilica Ulpia'dan yola çıkarak kütüphaneye *bibliotheca Ulpia* der;[42] yazar burada 3. yüzyılda yaşamış imparatorlara dair kaynakları, örneğin Aurelianus'un *libri lintei*'si (Aur. 1, 7; 1, 10; 8, 1) ve Tacitus'un

libri elephantini'sini incelemiştir (Tac. 8, 1); hatta bir kitabın bulunduğu dolabın numarasını bile belirtir (*Tac.* 8, 1). Kütüphanede İmparator Numerianus'un (283-284) hatip özelliğini vurgulayan bir heykelin bulunduğunu da ondan öğreniriz (Num. 11, 3). *Historia Augusta*'nın yazarı Bibliotheca Ulpia'yı ziyaret ettiğinde, kütüphane geçici olarak Diocletianus kaplıcalarına taşınmıştı (Probus 2,1); Sidonius Apollinaris (*Epist.* 9, 16.3) kütüphanenin 5. yüzyılda yine eski yerine taşındığını ve oraya kendisinin bir heykelinin dikildiğini söyler.

Kilise babası Hieronymus, Capitolium'da bulunan ve İmparator Commodus zamanında bir yangında tahrip olan bir kütüphaneden söz eder (*Chron. a Abr.* 2204). Pantheon yakınlarında da bir kütüphane vardı, Hıristiyan yazar Sextus Iulius Africanus'un söylediğine göre (*Pap. Oxy.* 412), bu kütüphaneyi İmparator Alexander Severus (222-235) için bizzat kendisi kurmuştu.

Roma'daki kamu kütüphanelerinin sayısı antik kaynaklardaki bilgilere göre tahmin edilenden daha fazlaydı elbette. Kentin Constantinus döneminden kalma bir tasvirinde (*Reg. Urb.* p. 37 Richter[2], 1901) tam 28 kütüphane sayılır. Muhtemelen bu kütüphanelerin bir kısmı kaplıca kütüphanesiydi; kütüphane mimarisini ele alacağımız bölümde bunları daha yakından inceleyeceğiz.

4. yüzyılın sonunda vakanüvis Ammianus Marcellinus törelerin ve kültürün yozlaşmasını ağdalı bir dille eleştirir. "Eskiden ciddi bilim yuvaları olarak ün yapmış yerlerde şimdi sıkıcı bir eylemsizlikten kaynaklanan şaklabanlıklar yapılıyor, salonlarda şarkılar ve telli çalgıların yavan tıngırtıları yankılanıyor. Âlim yerine şarkıcı, hatip yerine maskara çağırılıyor hocalık etsin diye. Kütüphaneler tıpkı mezarlar gibi ebediyen kapatılmış; insanlar sahne gösterileri için su orgları, araba büyüklüğünde dev lirler ya da devasa çalgılar yaptırıyorlar," (14, 6.18).

Ammianus'un bu pasajı antik kütüphaneciliği ele alan çoğu eserde, o dönemde Roma'daki kütüphanelerin bir daha hiç açılmamak üzere kapatıldıklarına kanıt gösterilir. Fakat bu görüş doğru değildir. Öncelikle, Ammianus kamu kütüphanelerinden değil, zengin senatörlerin evlerindeki özel kütüphanelerden söz eder, üstelik çizdiği tablo abartılı bir biçimde karanlıktır, zira yüksek tabakaya mensup bazı kişiler eski kültürü bilinçli bir biçimde korumayı sürdürüyordu;

burada Quintus Aurelius Symmachus gibi bir adamı ve yandaşlarını anımsamakta yarar var. Giderek Hıristiyanlaşan halkla pek iletişimi kalmayan bu seçkin çevrelerde pagan kültürü yeniden çiçek açıyordu. Eski klasiklerin korunması çabası, elimize ulaşan bazı muhteşem kodekslerde, örneğin Homeros ve Vergilius'unkilerde bugün bile açıkça belli olur. Roma'daki kamu kütüphanelerinin en azından bir tanesinin –belki daha başkaları da vardı– Traianus forumundaki kütüphanenin 5. yüzyılda bile işletildiği kesindir; zira 450 civarında, oradaki yazar portrelerinin arasına Sidonius Apollinaris'in (*Epist.* 9, 16, 3.25-28) bir heykeli dikilmiştir. Fakat o tarihten kısa bir süre sonra Roma kentinin her alanda yoksullaşması eski kamu kütüphanelerinin de sonunu hazırlamış olmalı.

Roma'daki eski imparatorluk kütüphaneleri 5. yüzyıla kadar kullanılmış olsa da, o tarihten sonra yeni kütüphaneler kurulmadı. Geç dönemde kütüphaneler için yalnızca kilisenin maddi ve manevi olanakları vardı. Hıristiyan kütüphanelerindeki kitaplar elbette yeni din tarafından belirleniyordu. Henüz fazla eserden oluşmayan ve genellikle İncil metinleriyle sınırlı olan kitap koleksiyonları, Nolalı Paulinus'un Campania'daki piskoposluk kilisesi Felix bazilikasında kurduğu kütüphane gibi doğrudan kiliselerde muhafaza ediliyor olsa gerek. Fakat eski bir papalık biyografisi olan *Liber Pontificalis*'e göre, Papa Hilarus'un (461-468) Laterano bazilikasındaki vaftizhanenin yanına inşa ettirdiği kütüphane çok farklıydı. Hatta bu kaynakta iki kütüphaneden söz edilir (*fecit autem et bibliothecas II in eodem loco*) [aynı yerde iki kütüphane kurdu], dolayısıyla bu kütüphane kentteki eski imparatorluk kütüphaneleri geleneğine göre Latince ve Yunanca bölümlerden oluşan bir çifte kütüphane olsa gerek.

6. yüzyılda bugünkü Sancta Sanctorum kapellasının altında yeni bir kütüphane kurulmuştu; yapılan kazılarda bazı kalıntıların yanı sıra kitap okuyan Aziz Augustinus'un tasvir edildiği bir fresk parçası da açığa çıkarıldı (Resim 85). Geç antikçağda ve ortaçağda papaların resmi makamları ve malikâneleri Laterano bölgesinde yer alıyordu; bu nedenle, Hilarus kütüphanesi ve Sancta Sanctorum'un altındaki kütüphane sonraki Bibliotheca Vaticana'nın temelinin atıldığı yerler olsa gerek. Bir diğer büyük kütüphane Papa Agapetus döneminde (535-536) SS. Giovanni e Paolo kilisesinin yanındaki Caelius'ta kuruldu. Bu binanın da kalıntıları mevcuttur.[43]

85. Kitap okuyan Augustinus tasviri. Roma'daki Laterano'da yer alan Sancta Sanctorum kapellasının altındaki kütüphanenin duvar freski.

5. *Roma İmparatorluğu'nun kütüphaneleri*

İmparatorluk döneminde kamu kütüphanelerinin kurulduğu tek yer Roma değildi.[44] İtalya'da örneğin, Tibur'daki Hercules Victor tapınağında bir kütüphane vardı. Bu tapınak Cumhuriyet döneminde inşa edilmiş olsa da, kütüphane çok sonraları kurulmuştur. Kütüphanenin varlığını, burayı tarihçi Quintus Claudius Quadrigarius'un bir eserini incelemek amacıyla ziyaret eden Gellius'tan

öğreniriz (9, 14.3); Gellius'ta bir başka bölümde de (19, 5.4) kütüphaneden Aristoteles'in bir eserinin ödünç alındığını okuruz.

Genç Plinius doğduğu kent Comum'a henüz Domitianus döneminde bir kamu kütüphanesi bağışlamış ve kütüphanenin açılışında vatandaşlara hitaben bir konuşma yapmıştır (*Epist.* 1, 8). Plinius onuruna yazılan bir yazıtta (*CIL* V 5262) Plinius'un kütüphanenin işletimine sunduğu paranın miktarı bile yer alır: Tam 100 000 *sestertius*; binanın inşası ve içinin döşenmesi için harcanan para ise 1 milyon *sestertius*'tur.[45] Bu yüksek rakamlara bakılırsa hayli görkemli olmuş olması gereken binadan geriye tek bir taş kalmamıştır.

Özel kişilerin cömert bağışları sayesinde daha küçük yerlerde bile kütüphanelerin açıldığı, Volsinii'den (bugünkü Bolsena civarında) çıkan bir yazıtla –yazıtta binadan başka, özellikle de kitaplar ve heykel süslemeleri üzerinde durulur (*CIL* XI 2704b)– da belgelenmiştir. Dertona, yani bugünkü Piemonte'deki Tortona daha İÖ 22 yılında bir kütüphaneye sahipti (*CIL* V 7376); Suessa Aurunca'daki Bibliotheca Matidiana'nın (*CIL* X 4760) adına bakılırsa, bu kütüphane muhtemelen İmparator Traianus'un kızkardeşi Matidia'nın bir bağışıydı. Yazıtta okuduğumuza göre, kütüphane salonunda belediye kurulu da toplanıyordu.

Bize parça parça ve tesadüfen ulaşmış olan bu epigrafik ve antik bilgiler İtalya'nın kentlerindeki kamu kütüphanelerinin gerçek sayıları hakkında pek fikir vermez elbette.

Roma İmparatorluğu'nun Latince konuşulan batı bölgelerindeki kütüphanelere dair yazılı kaynakların sayısı daha da azdır. Yine de, yüksek bir kültür düzeyine sahip zengin Galya ve Kuzey Afrika eyaletlerindeki büyük kentlerde bir kütüphane olduğunu kesinlikle varsayabiliriz. Roma'dan sonra Latince konuşulan en büyük kent olan Kartaca'daki bir kütüphanenin varlığı *Altın Eşek*'in yazarı olan, Numidia'nın Madaura kentinden Apuleius tarafından belgelenmiştir (Apuleius, *Flor.* 18. 85).[46] Tripolitana'daki Sabrata mahkemesinde büyücülükle suçlanan bu yazar savunma konuşmasında büyücülükle ilgili kitaplar bulduğu bir *bybliothecae publicae*'den söz ettiğine göre, ziyaret ettiği bu kamu kütüphanelerinin bir kısmının Kuzey Afrika'da olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz (Apuleius, *Apol.* 90). Antik Thamugadi'deki (bugünkü Cezayir'deki Timgad kenti) Thamugadi'deki bir kütüphanenin varlığına dair yazıtlar bulunmasının –Marcus Iulius Quintianus

Flavius Rogatianus adında bir vatandaş memleketinde bir kütüphane binası yapılması için 400 000 *sestertius* bağışlamıştır– yanı sıra, yapılan kazılarda kütüphane binasının da ayrıntılarıyla incelenebilmesi büyük şanstır.[47] Bu kütüphanenin mimarisini daha sonra ele alacağız. Buna karşın, Bulla Regia'da –bugünkü Tunus– kütüphane olduğu söylenen[48] bir yapının gerçekten de bu amaca hizmet edip etmediği anlaşılamamıştır. Elbette daha mütevazı da olsa, *gymnasion*'ların da kütüphanesi vardı; bunların hayırsever vatandaşlar tarafından bağışlandığı, aralarında Kuzey Afrika kökenli olanların da bulunduğu imparatorluk yazıtlarında sık sık görülür.[49]

Pax Romana [Roma barışı]* yoksulluk ve sefalet döneminin artık Roma İmparatorluğu'na kesin dahil olan Yunanistan'ın doğusunda da sona ermesini sağladı. İmparatorluğun bu bölgeleri 3. yüzyılda yeniden ekonomik ve askeri bir krizin kucağına düşene dek imparator ve zengin yurttaşlar yaşam kalitesini kültürel alanda da artırmak için birbirleriyle yarıştılar.[50] İmparatorluk döneminde tiyatro, *gymnasion* ve daha yüksek eğitim kurumlarının yanı sıra bir dizi yeni kütüphane de kuruldu.

Değerli kutsal armağanları ve bir kütüphaneyi barındıran İmparator Augustus tapınağının yer aldığı kutsal bir alan olan İskenderiye Sebasteion'unu (Philon, *Leg. ad Gaium* 131) bir yana bırakırsak, erken imparatorluk döneminde Yunan bölgesinde kütüphanelerin kurulduğuna bir kanıt da Kos adasında bulunan bir yazıttır. Buna göre, kütüphaneyi Gaius Stertinius Ksenophon adında biri bağışlamıştır. Bu adam İmparator Claudius'un özel hekimiydi ve bir rivayete göre, imparatorun öldürülmesinde onun da parmağı vardı. Nero döneminde, ünlü Asklepios tapınağının yer aldığı memleketi Kos adasına döndü. Burada şifa tanrısının rahibi ve hayırsever olarak "imparatorlara ve halka kendi imkânlarıyla bir kütüphane" bağışladı.[51] Ancak yapılan kazılarda binanın kalıntılarına rastlanamadı.

Aynı şey, L. Flavius Aemilianus'un 170 000 *sestertius* bağışlamış olduğu Dyrrhakhion –bugünkü Arnavutluk'taki Durazzo– kütüphanesi için de geçerlidir (*CIL* III 607). İmparator Traianus'un bir subayı olan bu hayırsever kişinin "Musa tapınağı" dediği kütüphane-

* Augustus'un başlattığı ve imparatorluğun ilk iki yüzyılında Akdeniz dünyasında süren barış dönemi. (F.D.)

nin inşaatının bitmesini özellikle de gladyatör dövüşleriyle kutlamış olmasını bugün biraz yersiz buluruz.

Traianus döneminde kurulan bir başka kütüphane hatip Dion Khrysostomos'un Bithynia'daki memleketi Prusa'da –bugünkü Bursa– kurduğu kütüphanedir. Bu kütüphanenin varlığını, Genç Plinius'un (*Epist.* 10, 81) Küçük Asya'daki bu eyaletin valiliğini yaptığı dönemde İmparator Traianus'a yazdığı bir mektupta öğreniriz. Zira Dion'un, İmparator Traianus'un bir heykelinin de bulunduğu kütüphanenin sütunlu avlusuna karısı ve oğlu için bir mezar yazıtı koydurması fazla cüretkâr bulunmuş ve hakkında bir dava açılmasına neden olmuştu. Eyalet valisi olan Plinius ihtilaflı mekânda bizzat incelemelerde bulunmuş, durumu imparatora rapor etmişti.

Arelateli Favorinus'un bir hitabetinden öğrendiğimize göre, önemli bir Yunan kenti olan Korinthos'ta da bir kütüphane kurulmuştur, ancak bu kütüphanenin kuruluş tarihi bilinmemektedir. Dion Khrysostomos'un bir öğrencisi olan Favorinus'un hatipliği Hadrianus dönemine rastlar. Favorinus kenti ziyaret ettiğinde Korinthoslular kütüphanelerine hatibin bir büstünü koyarak ona olan saygılarını dile getirmişlerdi; ancak Favorinus kenti on yıl sonra yeniden ziyaret ettiğinde kütüphanedeki büstünün kaldırıldığını üzülerek fark etmiş, onur payelerinin gelip geçiciliğinden yakınmıştı (Dion Khrysostomos 37). Korinthos'taki bu kütüphanenin –kentteki tek kütüphane bu olmasa gerek– bir *gymnasion*'un bünyesinde yer aldığı varsayılır, zira Favorinus büstünün gençleri kendisi gibi çalışmalarda bulunmaya teşvik ettiğini iddia eder. Hatip, büstünün kütüphanenin *prohedria*'sında durduğunu bile belirtir. Antik tiyatrolarda *prohedria* özel yurttaşlık hakkına sahip kişilere, yani protokole ayrılmış olan ilk sıradır. Demek ki Korinthos kütüphanesinde konferans salonlarındaki gibi oturma basamakları vardı. Mimariyi ele alan bölümde, oturma basamaklarının hâlâ saptanabildiği iki kütüphaneyi inceleyeceğiz.

Amerikalıların Atina'da agora civarında yaptığı kazılarda ortaya çıkarılan bir kütüphane ise kesinlikle Traianus döneminden kalmadır. Attalos stoasının güneyinde yer alan ve geç antikçağda inşa edilmiş olan kale surunda yeniden kullanılan bir eşik yazıtı bulunmuştur. Yazıtta, kendisini Musa rahibi olarak niteleyen Titus Flavius Pantainos adındaki birinin kızı ve oğluyla birlikte Athena Polias'a, İmparator Traianus'a ve Atina kentine "*peristylium*'un dışındaki sü-

tunlu galerileri, kitaplar ve iç donanımıyla birlikte kütüphaneyi" bağışladığı belirtilir.[52] İmparatorun adından, kütüphanenin 102'den önce kurulmuş olması gerektiği anlaşılmaktadır. Kütüphanenin yer aldığı alanda ilginç bir yazıt bulunmuştur; kütüphanenin mimarisine ve yazıta daha sonra değineceğiz. Antik "gezi rehberi" Pausanias Atina'yı inceden inceye tasvir ettiği halde,* bu Pantainos kütüphanesinden tek söz etmez, zaten yukarıda anılan yazıtlar olmasaydı, binanın mütevazı kalıntılarından ne binası olduğu pek anlaşılmazdı. Antik kütüphaneler hakkında sahip olduğumuz bilgilerin ne kadar tesadüfi olduğunu gösteren bir örnek daha.

Pausanias boyutları itibarıyla çok da dikkat çekici olmayan Pantainos kütüphanesini tasvir etmemişse de, Roma imparatorluk tahtında oturan gelmiş geçmiş en büyük Hellen hayranı olan Hadrianus'un anıtsal kütüphanesini özel bir önemle vurgular (1, 18.9). Kalıntıları önemli ölçüde korunmuş olan bu kütüphane, Olympieion, Hadrianus kapısı, Zeus ve Hera tapınakları ve Panhellion'un yanı sıra kentin Hadrianus'a borçlu olduğu en büyük yapılardan biridir.[53] Akropolis'in kuzeyinde yer alan kütüphane imparatorun Atina'da bulunduğu 132 yılında kurulmuş olsa gerek. Bina münferit bir bina değildir, birbirine bitişik konferans salonları ve *exedra*'lı, sütunlu galerili büyük bir avluyla birlikte, "üniversite" olduğu tahmin edilen bir bina kompleksine aittir. Hadrianus kütüphanesinin zengin kitap stoğu, Aelius Aristides'in kenti övdüğü bir hitabetinde (*Panath.* 13, 188 Dinndorf) şu sözleri söylemesine neden olmuştur: "Orada başka hiçbir yerde göremeyeceğiniz kütüphaneler vardır ve bunlar Atina'nın en güzel süslerindendir."

Fakat Yunan anakarasında başka kütüphanelerin de olduğuna dair belgeler vardır. Gellius liman kenti Patrai'deki (Patras) bir kütüphaneyi ziyaret etmiş ve orada eski Latin şairi Livius Andronicus'un *Odusia*'sının eski bir kopyasını bulmuştu (18, 9.5). Eski Roma yazınının böyle değerli bir hazinesinin Patrai'de bulunabilmiş olması, Patrai'nin Akhaia eyaletinden sorumlu Roma valisinin ikametgâhı ve Roma vatandaşlarının bir kolonisi olduğu düşünülürse pek şaşırtıcı gelmeyebilir. Yunanistan'ın kuzeyindeki Philippi de bir Roma

* *Perihegesis tes Hellados* [Yunanistan'ın Tasviri] adlı on kitaplık bir gezi rehberi yazmıştır. (F.D.)

kolonisiydi. 2. yüzyıldan kalma bir yazıta göre, hayırsever biri kente *opus bybliothecae*, yani bir kütüphane binası bağışlamıştı – bu binanın kalıntıları halen mevcuttur.[54]

2. yüzyılda kentlerin yanı sıra büyük Yunan tapınakları da yeni bir altın dönem yaşadılar. O dönemde yeniden entelektüel dünyanın buluşma yeri haline gelen Delphoi'de[55] muhtemelen *gymnasion* civarında bir kütüphane kuruldu (*Syll.*[3] Nr. 823 B). Rufus adındaki birinin bağışı sayesinde Epidauros'taki ünlü Asklepion tapınağı da bir kütüphaneye sahip olabildi (*IG* IV I² 456). Epidauros ve Kos adasındakinin dışında, 2. yüzyılda bir kütüphanesi olan bir Asklepios tapınağı daha vardı: Pergamon Asklepios tapınağı. Bu kütüphaneyi Flavia Melitine adında zengin ve cömert bir kadın bağışlamıştı (Resim 86); Pergamon kentinin meclisi ve halkı minnettarlığını göstermek amacıyla Flavia Melitine'nin bir heykelini dikmişti (A. v. P. VIII.3 s. 84 vd.). Almanların yaptığı kazılar sonucu incelenebilen kütüphane salonunda, yine Flavia Melitine'nin armağan ettiği bir "Tanrı Hadrianus" heykeli yükseliyordu. Asklepios tapınaklarında tıp eğitimi veren yüksek okullar kurulmuş olsa da –hatta yüksek imparatorluk döneminde Pergamon'da canlı bir entelektüel yaşam hüküm sürüyordu[56]– günümüzdeki sanatoryumlarla karşılaştırılabilecek bu yerler öncelikle hastaların ya da hastalık hastalarının şifa aradığı yerlerdi. Asklepios tapınaklarının kütüphanelerindeki kitaplar tıbbi ya da bilimsel literatürden ziyade kür ziyaretçilerine hitap edecek "tatil kitapları"ydı muhtemelen.

Ephesos'ta bulunan ve en iyi korunmuş antik kütüphanelerden biri sayılan Celsus kütüphanesi, Roma'nın Asya eyaletinin başkenti Ephesos 2. yüzyılda parlak dönemini yaşarken özel bir bağış sonucu kurulmuştu. Bir dizi yazıt,[57] özellikle de zengin süslemelerle bezeli görkemli cephenin orta arşitravındaki büyük bina yazıtı ve cephedeki heykel nişlerinden birinin üzerindeki ayrıntılı yazıt (Resim 87) sayesinde "Celsus kütüphanesinin tüm süsleme, sunu ve kitaplarını kendi imkânlarıyla finanse eden kişinin" Tiberius Iulius Aquila Polemaeanus olduğunu ve bu kütüphaneyi babası Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus'un anısına yaptırdığını öğreniriz. Belli ki, kütüphane tamamlanmadan vefat eden Aquila, varislerine –yazıtta bu bilgi de yer alır– faize yatırılmasını vasiyet ettiği 25 000 *denarius* bırakmıştır. Bu parayla kitaplar satın alınacak, kütüphane persone-

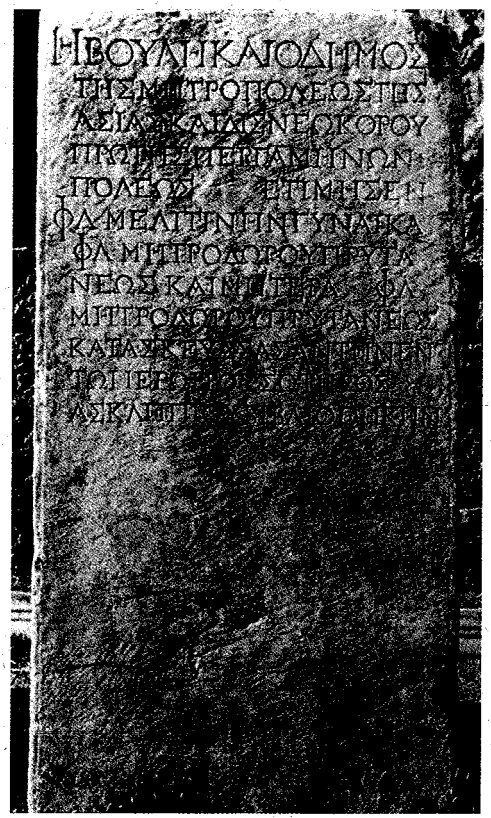

86. Kütüphaneyi bağışlayan Pergamonlu Flavia Melitine onuruna dikilen yazıt. Bergama Müzesi.

linin ücretleri ödenecek ve belirli bayramlarda, herhalde Celsus'un doğum gününde, Celsus'un ve diğer aile üyelerinin kütüphanede yer alan heykellerine çelenk takılacaktı. Yazıtın son kısmı maalesef zarar gördüğü için kütüphane personeline ödenecek ücretin miktarı bilinmemektedir.

Celsus ve ailesi, Roma vatandaşlık haklarına sahip olan ve imparatorluk aristokrasisinin tepesine kadar yükselmeyi başaran Yunanlılardı: Celsus İS 92'de konsül olarak görev yapmış, 106 ya da 107'de Asya eyaletinin valisi olmuş ve muhtemelen 114'te ölmüştü. Oğlu Aquila 110'da konsüllüğe yükselmişti. Bu yüzyılın başında kazılmaya başlanan ve 1970'li yıllarda özgün kalıntılarıyla yeniden kurulan kütüphanede (Resim 88) Celsus'un erdemlerini simgeleyen dört

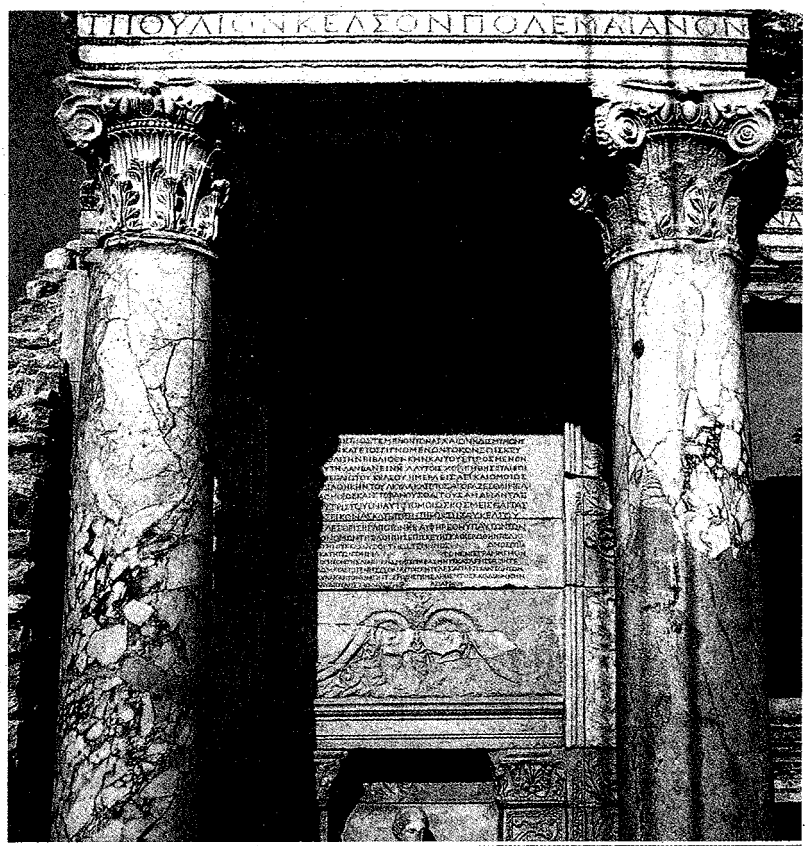

87. Ephesos'taki Celsus kütüphanesinin bağış yazıtı.

kadın heykeli bulunmuştur: Akıl (*sophia*), erdem (*arete*), bilim (*episteme*) ve kavrayış (*ennoia*). Bu heykeller cephedeki nişlerde duruyordu, bugün aynı yerde kopyaları durur. Ayrıca, merdivenin iki yanında Celsus'u at üzerinde gösteren heykeller vardı.

Kütüphanenin içinde, arka duvarın altındaki mezar odasında Celsus'un büyük lahti yer alır. Bu koca kutu boyutları nedeniyle inşaatın henüz başında buraya konmuş olsa gerek. Demek ki kütüphane başından beri Celsus'un anıtmezarı olarak tasarlanmıştı, fakat olağandışı bir anıtmezardı bu, zira kentin meskun mahalline sıradan ölümlülerin defnedilmesi yasaktı. Yine de, benzer durumlar yaşanmıştı: Dion Khrysostomos'un karısı ve oğlu Prusa'daki kütüphanenin

88. Ephesos'taki Celsus kütüphanesinin yeniden kurulan cephesi.

avlusuna gömülmüştü –bildiğimiz gibi, Dion bu yüzden mahkemelik olmuştu– ve Roma'da kütüphanesinin iki binası arasındaki sütunun kaidesine gömülen kişi Traianus'tan başkası değildi. Celsus kütüphanesinin karşısında, kütüphaneyle birlikte bir "kültür merkezi" oluşturan bir *auditorium*, yani bir konferans salonu yer alıyordu.

Korinthos ve Delphoi'deki kütüphanelerin birer *gymnasion* kütüphanesi olduğu tahmin edilir. Bu tahmin Küçük Asya'daki Karya bölgesindeki Halikarnassos kentindeki kütüphane (ya da kütüphaneler) için de geçerlidir. 127 yılında kentin ileri gelenleri, bugün elbette tanınmayan biri olan şair Gaius Iulius Longinianus'u[58] cömertçe onurlandırmışlardı, "zira renkli şiiriyle yaşlıları ihya etmiş, gençlere çok faydalı olmuştu". Halikarnassos'un vatandaşlık hakkına ve yasanın tanıdığı en büyük onurlara sahip olan Longinianus'un kentin en önemli yerlerine, Musa'ların kült alanına ve *ephebos gymnasion*'una, yaşlı Homeros'un heykelinin yanına bronz heykellerinin dikilmesi öngörülmüştü. Ayrıca, "gençlik eski klasik yazarların eserleriyle olduğu gibi onun eserleriyle de eğitilsin diye" kitaplarının kütüphanelerde halka sergilenmesine karar verilmişti.

Hayvanların, bitkilerin ve minerallerin şifalı etkileri üzerine 42 kitaplık bir eser yazan şair ve hekim Sideli Marcellus daha fazla onurlandırıldı: İmparator Hadrianus ve İmparator Antonius Pius bu eserin Roma kentindeki kütüphanelerde sergilenmesini emretti (*Anthol. Gr.* 7, 158). Öte yandan, Marcellus'un zengin bir çağdaşı ve meslektaşı olan ve bir onur yazıtında[59] "tıp yazınının Homeros'u" diye anılan Rhodiapolisli [Likya'da] Herakleitos, yalnızca memleketine değil, İskenderiye, Rodos ve Atina'ya da kendi eserlerinin kopyalarını armağan etmiş, bu kitaplar oralardaki kamu kütüphanelerine konmuştu.

Hellenistik dönemdeki kütüphaneleri ele aldığımız kısımda, Rodos gibi "üniversite kentleri"ndeki *gymnasion*'ların üniversitelerin taleplerine cevap verecek kadar iyi olduğundan söz etmiştik. Roma imparatorluk döneminde geleneksel merkezlerin yanı sıra, örneğin Kilikya'daki Tarsus gramer, hitabet ve felsefe,[60] Beyrut –antik Berytos– hukuk bilimi[61] alanlarında eğitim veren üniversiteleriyle ünlüydü. Açıkça ifade edilmemiş olsa bile, buralarda zengin kütüphanelerin olduğunu varsaymak zorundayız. Lidya'daki Nysa da bir yüksek öğrenim merkeziydi. Burada öğrenim görmüş olan Strabon, kenti tasvir ederken (14, 649) bir kütüphane binasından söz etmese de, Nysa daha sonra bir kütüphaneye sahip olmuştur, zira binanın kalıntıları bugün bile etkileyicidir.[62] Muhtemelen bu kütüphane, Sextus Iulius Africanus'un sözünü ettiği (*Pap. Oxy.* 412) Homeros metninin ender bir nüshasına sahip olan Arkheion'du.[63]

Caesarea Marittima'da çok özel bir kütüphane vardı.[64] Döneminin en önemli Hıristiyan teoloğu olan Origenes, uzun yıllar memleketi İskenderiye'de faaliyet göstermiş, daha sonra oradaki piskoposla yaşadığı görüş ayrılıkları nedeniyle, Filistin'in entelektüel merkezi olarak da tanınan liman kenti Caesarea'ya 231'de göç etmek zorunda kalmıştı. Caesarea'da İncil'i eski pagan felsefesinin yöntemiyle yorumlayarak canlı bir teolojik faaliyet göstermiş, aralarında paganlığın temsilcilerinin de bulunduğu öğrenciler dünyanın dört bir yanından akın akın kendisine gelmişti. Dersinin temelinde, onun son derece zengin eserleri ve İskenderiye'de öğrendiği kılı kırk yaran bir titizlikle yaptığı İncil yorumları yer alıyordu. Origenes'in en büyük hizmetlerinden biri, İbranice metinden ve beş önemli paralel çeviriden oluşan altı sütunlu bir İncil olan *Hexapla*'dır. Zengin yazılı kaynaklara

dayalı böyle bir eğitim faaliyetinde stenograf, kaligraf ve redaktörlerden oluşan bir *scriptorium* şarttı elbette. Origenes İmparator Decius döneminde maruz kaldığı bir işkence sonucu 253 yılında ölene dek genellikle kendi çalışmalarına dayalı zengin bir kütüphane oluşturmuştu. Uzun süren duraklama yıllarından sonra Caesarea okulu ve özellikle de kütüphanesi yüzyıl dönümünde önce Presbiteryen Pamphilos, daha sonra da öğrencisi ve ünlü *Kilise Tarihi*'nin yazarı Eusebios zamanında yeniden canlandı. Eusebios, iyi ilişkiler içinde olduğu Büyük Constantinus tarafından Caesarea *scriptorium*'unda Konstantinopolis'teki kiliseler için elli İncil hazırlamakla görevlendirildi. Eusebios, Pamphilos döneminde en az 30 000 kitaba sahip olan kütüphanenin (Isidorus, *Orig.* 6, 6.1), geleneksel *Pinakes* başlığını taşıyan bir kataloğunu çıkardı. 4. yüzyılın sonuna doğru piskopos Euzoios kütüphanedeki eski papirüslerin modern kitap biçimine, yani parşömen kodekslere aktarılmasını sağladı. Roma'daki ve imparatorluğun diğer kentlerindeki kamu kütüphanelerinden farklı olarak, Origenes'in Caesarea'da kurduğu kütüphane bu teolojik okulun bir parçası olmayı sürdürdü. Az çok "camiadan" olan kişilerin girebildiği bu kütüphane bu haliyle İskenderiye'deki eski Museion'a benziyordu.

Geç antikçağda özellikle de imparatorluğun doğusunda gelişip serpilen keşiş cemaatlerinin çoğunun kütüphanesi vardı; dostlara ve din kardeşlerine kopya etmeleri için kitap ödünç verilse de, bunlar öncelikle bu cemaatlerin taleplerini karşılıyordu. Kitap dağıtımının ele alındığı bölümde bu konuda bilgi edinmiştik. Daha büyük kiliselerin bünyesindeki kütüphaneler mutlaka halka da açıktı. Campania'daki Nola civarındaki Felix bazilikasında böyle bir kütüphane vardı örneğin. Nolalı Paulinus bu kiliseyi 5. yüzyılın başında piskoposken yaptırmış, kendisi aynı zamanda yetenekli bir şair olduğu için kiliseyi dizelerle (*Epist.* 32) tasvir etmişti. Kilisede ibadetle ilgili araç gerecin bulunduğu odanın yanındaki apsisin bitişiğindeki kütüphane odasının girişinde şu epigramın yer aldığı bir yazıt asılıydı:

> *"Si quem sancta tenet meditandi in lege voluntas,*
> *Hic poterit residens sacris intendere libris."*

(Yasa –Tanrı'nın sözleri– üzerinde düşünmek gibi kutsal bir arzusu

olan kişi burada oturup dikkatini kutsal kitaplara verebilecek.) Demek ki, kiliseyi ziyaret eden herkes dini yazıları, özellikle de İncil metinlerini okuma olanağına sahipti.

İmparator Büyük Constantinus İstanbul Boğazı'ndaki Yunan kenti Byzantion'a Konstantinopolis adını vererek kenti Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti yaptığında, bu "yeni Roma"nın bir siyaset ve kültür merkezi olarak eski Roma'nın bir eşi olmakla kalmayıp Roma'yı gölgede bırakmasını hedeflemişti. Yine de, Konstantinopolis'e ilk kez Büyük Constantinus'un oğlu ve halefi II. Constantius zamanında büyük bir kütüphane kurulabildi. Hatip Themistios (*Or.* 4, 59b-61d) imparatorun konsüllük görevini üstlenmesi vesilesiyle 1 Ocak 357'de yaptığı uzun bir övgü hitabetinde, Constantius'un kaligrafların çalıştırıldığı bir *scriptorium*'u devletin imkânlarıyla donattığını, bu kaligrafların özel kütüphanelerde dağınık bir biçimde yer alan Yunan şair, filozof ve gramercilerin eserlerini toplayıp kopyalarını çıkaracaklarını, böylece eserlerin yok olmasının engelleneceğini söyler. Gerçekten de, böyle bir girişimin amacı ancak bir kütüphane kurmak olabilir.[65] Hatibin sözlerinden, bu kütüphaneden özellikle de Konstantinopolis üniversitesinin yararlanmasının düşünüldüğü anlamı çıkar. 361/2 yılında yeni başkentte yaşayan ve çok kültürlü bir adam olan pagan İmparator Iulianus kütüphaneye kitap armağan etmekle kalmamış, yeni bir kütüphane binası da bağışlamıştı. 372 yılında İmparator Valens Yunanca kaligraflarının sayısını dörde, Latince kaligraflarınınkini üçe çıkardı, bu kişilerin ayrıca yardımcıları da vardı. Kütüphanede çalışan bu kölelerin görevi eserleri kopya etmekti; bunun, eski papirüs rulolardaki eserlerin parşömen kodekslere aktarılması anlamına geldiği kesindir. Konstantinopolis'teki imparatorluk kütüphanesi 473 yılında bir yangına kurban gitti, o sırada kütüphanede tam 120 000 kitap vardı (Zonaras, *Epit. Hist.* 14,2). Çok geçmeden yeni bir kütüphane kuruldu, ancak aralarında artık teolojik eserlerin de bulunduğu kitapların sayısı 36 500'ü geçmiyordu (Michael Glycas, *Ann.* 4 p. 281). 726'da İsaurialı Leon döneminde (717-741) yok olan bu kütüphane Konstantinopolis'in ilk, antikçağın –İskenderiye'deki eski Museion kütüphanesi gibi tüm yazın mirasını toplamak ve korumak amacını güden– son kütüphanesiydi.

İmparator Iulianus'un tek hizmeti büyük Konstantinopolis kütüphanesi değildi. 361 yılında İskenderiye piskoposu Georgios öldürül-

düğünde, bu kültürlü adamın zengin kitap koleksiyonunun talan edilmesi tehlikesi baş gösterdi. Coşkulu bir kitap koleksiyoncusu olan Iulianus bunu ne pahasına olursa olsun engellemek istiyordu. Bu çabasını, Mısır valisine yazdığı mektubundan anlarız (*Epist.* 107; bkz. ayrıca *Epist.* 106): "... Bu nedenle benim senden özel ricam, Georgios'un tüm kitaplarını bulman. Georgios çok sayıda felsefe ve hitabet eserinin yanı sıra tanrısız Galililerin* öğretisi hakkındaki kitaplara da sahipti. Bu son kitapların yok olmasını tercih ederdim ama onlarla birlikte diğer eserlerin de ziyan olmasını önlemek için tüm kitapların büyük bir titizlikle peşine düşmek gerek. Bu araştırmaları Georgios'un sekreterinin yürütmesini sağla. Eğer araştırmayı güvenilir ve dürüst bir biçimde yürütürse, şunu bilsin ki, kendisine ödül olarak özgürlüğü verilecek. Fakat tek bir hile yaparsa, işkenceler altında hesap verecek. Bana gelince, Georgios'un kitaplarının hepsini olmasa bile çoğunu biliyorum; çünkü ben Kapadokya'dayken kitaplarının bir kısmını kopya etmem için bana vermiş, ben bunları daha sonra kendisine iade etmiştim." Iulianus Antiokheia'daki Traianus tapınağındaki kütüphaneyi işte bu kitaplarla kurdu. Ancak Iulianus'un, Hıristiyan bir imparator olan halefi Iovianus döneminde Antiokheia'daki ayaktakımının çıkardığı yangında tapınakla birlikte kütüphane de yok oldu (*Suidas*, "İobianos").

* Eskiden Musevilerin Hıristiyanlara verdikleri ad. (F.D.)

9
Kütüphanelerin İç ve Dış Mimarisi

Bir kütüphaneden mimari bir yapı[1] olarak söz etmenin ancak kapsamlı bir kitap stoğuna özel bir bina ayrıldığında ya da başka amaçlara da hizmet eden bir binada, sözgelimi bir evde özel bir oda ayrıldığında bir anlamı vardır.

Yalnızca birkaç kitabı olan biri bunları herhangi bir yere koyabilirdi, örneğin askeri bir hekim eve bir papirüs mektup yollayarak rulo kitapların ıvır zıvırın durduğu köşeden kaldırılıp başka bir yere konmasını rica etmişti.[2] Biraz daha titiz kişiler rulolarını bir kitap kutusunda (Yunanca *kibotos* ya da *kibotion*, Latince *scrinium* ya da *capsa*) muhafaza ederdi. Büyük Pompeius eskiden Kral Mithridates'e ait olan ve içinde tıp kitapları bulunan böylesi bir *scrinium* edinmişti (Plinius, *Nat. Hist.* 25, 3.6-7). 5. yüzyıldan kalma Onesimos vazosunda (Resim 11) tasvir edilen rulo kitap okuyan delikanlının önünde sandık biçiminde bir kutunun durduğunu görmüştük. Bu *kibotion*'ların kitap kutusu olduğu, kutunun üzerinde duran bir ruloyla vurgulanır. Üzerindeki "Khironeia" başlığı rulonun bir ders

kitabı olduğunu gösterir, zira Khiron (Kheiron)* çeşitli kahramanların hocasıydı.

Kitap kutuları Roma döneminde daha çok silindir biçiminde olduğu için bugünkü literatürde de genellikle *capsa* [silindirik kutu] sözcüğüyle nitelenirler. *Capsa*'lar yalnızca kitapların muhafaza edilmesine değil, bir yerden bir yere taşınmasına da yarıyordu; örneğin şair Catullus (68, 36) Verona'ya giderken yanına kitap dolu bir *capsa* almıştı. Bu *capsa*'ların ve de basit rulo kitapların, özellikle de hatip, filozof gibi kişilerin heykellerinde sevilen birer aksesuvar olması anlaşılır bir şey. Bizim örneğimizde (Resim 89) kutunun kilidi ve kutuyu taşımaya yarayan sapları açıkça görülür; kutunun üzerinde dört tane de rulo durur. Ruloların ve *capsa*'nın üzerindeki "*constitutiones corporis monumenta*" (imparatorluk kararnameleri heyetin [teminat] belgeleri[dir]) yazısı, *togatus*'un, yani Romalı vatandaşın imparatorluk gözetiminde bulunan bir heyetin temsilcisi ya da avukatı olduğu anlamına gelir.[3]

Daha kapsamlı kitap koleksiyonları evlerde bile özel bir kütüphane odasını gerektiriyordu. Bu durum, klasik ve Hellenistik dönemdeki kitap koleksiyoncuları için de geçerliydi elbette, ancak özel kütüphanelere ilişkin verilere ancak Roma Cumhuriyet dönemine ait kaynaklarda rastlarız.

Cicero'nun kendi villaları ve dostlarınınkiler hakkında söylediklerini biliyoruz. Ne ilginçtir ki, Cicero kitaplardan başka bir de insanların düşüncelere daldığı ya da tartıştığı salonlardan ve sütunlu galerilerden söz eder. Kitapların bulunduğu esas kütüphane odaları onu ilgilendirmiyor gibidir. Yalnızca bir yerde, sürgünden Antium'daki villasına döndüğünde ve kütüphanesini Atticus'un iki kölesinin yardımıyla yeniden düzenlediğinde, kitap dolaplarının ve isim etiketleriyle kitapların artık ne kadar güzel göründüğünü dostuna memnun memnun anlatır (*Ad Att.* 4, 4a.1; 4, 5.4; 4, 8.2).

Cicero'nun kullandığı *pegmata* [bir yere tutturulmuş kitap rafları] ve *structio* [kurma] ifadelerine bakılırsa, bu kitap dolaplarının açık raf biçiminde olmuş olması gerekir. Bunun dışında başka bir özellikleri belirtilmez, zaten her şey kulağa pek mütevazı gelir. Böyle

* Bir Kentauros (at adam) olan Kheiron Akhilleus, Asklepios, İason ve hatta Apollon'u avcılık ve hekimlik konusunda yetiştirmişti. (F.D.)

89. Togalı ve *capsa*'lı heykel. Roma, kaplıca müzesi (Museo Nazionale Romano).

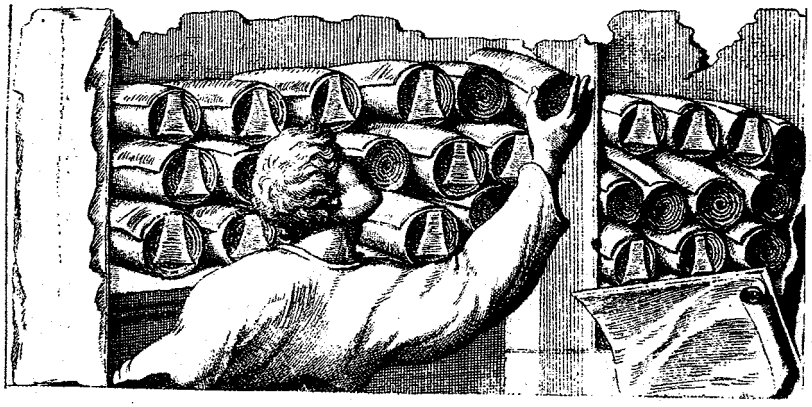

90. Kitap rafları. Mosel'deki Neumagen'da bulunan rölyef (kaybolmuştur).

bir raftaki kitaplar ve etiketler hakkında Mosel'daki Neumagen'da bulunan ve Cicero'dan 200 yıl sonrasına tarihlenen bir rölyef fikir verir (Resim 90). Bir kütüphaneden ziyade bir kitapçıyı tasvir eden bu rölyefte raflar hem enlemesine hem de boylamasına bölümlere ayrılmıştır. Bunlar, şair Martialis'in (1, 117.15; 7, 17.5) sözünü ettiği *nidi*, yani kitap "yuvaları" olsa gerek

Arkeolojinin Cicero ve sınıfdaşlarının villalarındaki kütüphaneler hakkında somut bir bilgi verememesinin nedeni, geç Cumhuriyet dönemine ait az sayıdaki villada yapılan kazılarda kütüphane olduğu kesinlikle belli olan bir mekâna rastlanamamış olmasıdır; bu binalardaki kütüphanelerin diğer odalardan ayrılmalarını sağlayan özellikleri yoktu belli ki. Bildiğimiz gibi, Herculaneum'daki papirüs villasında yapılan kazılarda, villanın hizmet birimlerine ayrılmış bir bölümünde, raflarla dolu bir odada Epikuros'un eserleri bulunmuştu. Yine de, Philodemos'un çalışma odası olan bu yerin zengin villanın asıl kütüphanesi olmadığı, asıl kütüphanenin bahçe *peristylium*'unun önündeki *exedra*'nın yakınlarında bir yerde olduğuna dair bazı veriler vardır.

Vitruvius zengin Roma evini tasvir ederken kütüphane hakkında da birkaç cümle sarf eder; bu, yüksek tabakaya mensup birinin evinde mutlaka bir kütüphane olması gerektiğini gösterir. Mimar öncelikle kütüphanenin konumu hakkında bazı tavsiyelerde bulunur; ona göre kütüphanenin doğuya bakması gerekir, böylece hem ışık alır hem de kitaplar nemden korunmuş olur (1, 2.7; 6, 4.1).

Vitruvius yüksek tabakaya mensup kişilerin ve yüksek memurların evlerinde "onların konumuna uygun geniş bir *atrium* [sofa] ve *peristylium*'lar, büyük bahçe ve geniş gezinti yolları, ayrıca kütüphaneler, resim galerileri ve bazilika benzeri toplantı salonları..." olması gerektiğini özellikle vurgular (6, 5.2). Pompeii'deki evlerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ana mekânlar dışında küçük odaların ne amaçla kullanıldığı belirlenememiştir, zira bu odalarda mobilya kalıntılarına da rastlanamamıştır. Bu nedenle, Pompeii'deki çok sayıda özel kütüphane gözümüzden kaçıyor olsa gerek. Ancak, zengin birinin evi olan Casa del Menandro'da bir kütüphanenin izlerine rastlarız.[4] Büyük bir *peristylium*'un* (Resim 91) güney tarafındaki sütunlu galerilere bakan bir dizi *exedra*'da Nero dönemine ait iki şair freski vardır; bunlardan biri rulo kitap okuyan Menandros'tur –freskin altında ismi yazar– (Resim 92), maalesef daha fazla zarar görmüş olan diğer freskte muhtemelen Euripides tasvir edilmiştir. Freskte gülen ve ağlayan maskelerin yanı sıra, Dionysos olduğu tahmin edilen biri daha vardır. Bu freskin teması bir okuma salonuna iyi giderdi doğrusu, ayrıca bir *peristylium*'a bakıyor olması, Cicero'nun ve dostlarının kütüphaneleri bağlamında anılan *exedrae*'ye [konferans salonları] ya da *scholae*'ye [okullar] de uyardı. Casa del Menandro'da *exedra* sırasına bitişik bir oda vardır; önce yatak odası yapılan bu odanın daha sonra raflarla donatılmış olduğu, duvarlardaki deliklerden bellidir. Bu odanın "Menandros *exedra*'sına" çok yakın olması, odanın evin kütüphanesi olduğunu tahmin eden A. Maiuri'nin haklı olduğu ihtimalini kuvvetlendirir.

Eğer bu oda düşündüğümüz gibi gerçekten de bir kütüphane idiyse, evsahibinin yeni modaya ayak uyduramadığı ortadadır. Zira Seneca (*Dial.* 9, 9.4-7) kütüphanelerinin görkemli dekoruyla, fildişi ve sedir ağacından kitap dolaplarıyla insanları etkilemeye çalışan çağdaşlarını sivri bir dille yerer. O dönemin kamu kütüphanelerinde kapaklı kitap dolapları[5] (*armaria*) (Resim 64) vardı; özel kütüphanelerde de bunlar örnek alınmış olabilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Roma imparatorluk döneminde hukuk âlimleri miras meselelerinde kitaplar gibi kitap dolaplarının da taşınır mal mı, yoksa taşınmaz mal, yani

* Etrafı revaklarla (*porticii*) çevrili ve *atrium*'dan daha geniş olan bu sütunlu avlu resimde bahçe şeklinde düzenlenmiş olduğu için *viridarium* (bahçe) diye belirtilmiş. (F.D.)

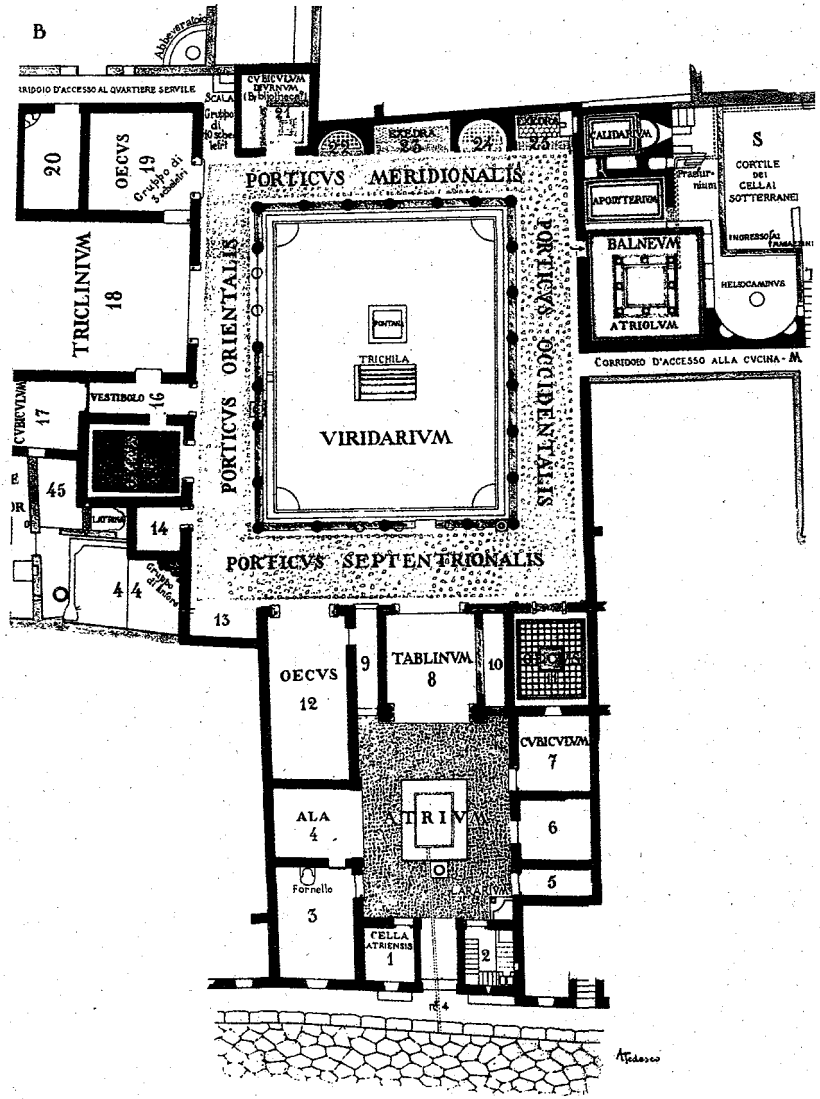

91. Pompeii'deki Casa del Menandro'nun planı (No. 21 = Kütüphane).

evin demirbaşlarından mı sayılacağını defalarca tartışmışlardır.[6] Fakat kütüphane odasının dekorasyonuna giderek daha fazla önem verildiği Seneca'nın sözlerinden de anlaşılır; bir zamanlar çok sade bir oda olan kitap deposu, prestij odası haline gelmiştir. Kütüphanesinin deko-

92. Kitap okuyan Menandros. Casa del Menandro'daki duvar freski, Pompeii.

rasyonuna önem verenler, odayı şair ve yazarların portreleriyle süslüyordu. Herennius Severus örneğin, Genç Plinius'tan, kütüphanesi için biyograf Cornelius Nepos'un ve (filozof?) Titus Catius'un bir portresini edinmesini rica eder, Plinius ise bu ricayı sanat konularında çok güvendiği dostu Vibius Severus'a ileterek, portrelerin gerçekçi olmasına mutlaka dikkat etmesini söyler (Plinius, *Epist.* 4, 28). Şair ve yazarların tasvirleri kütüphane odalarını süslemekle kalmıyor, tüm kütüphane alanını, yani insanların okuyup tartıştığı *exedra* ve sütunlu koridorları da –hem de imparatorluk döneminden beri– süslüyordu.

Özel olmayan, yani geniş bir okuyucu kitlesine yönelik eski Yunan kütüphanelerinin iç donanımı hakkında somut verilere sahip değiliz.

Geç klasik çağda ve erken Hellenistik dönemde faaliyet gösteren filozof okullarının derslere önemli bir malzeme sağlayan zengin kü-

tüphanelere sahip olduğunu biliyoruz. Antik kaynaklar bu okullardaki sütunlu galerileri, avlu ve bahçeleri anlatsalar da, kitapların muhafaza edildiği bir mekândan söz etmezler, bu nedenle kitapların kayda değer bir özelliği bulunmayan küçük depolarda muhafaza edildiğini ve okunacak kitabın gereğinde gidip buradan alındığını düşünebiliriz.

İskenderiye'deki büyük Museion kütüphanesi bile bu ilkeye bağlı kalmışa benziyor, zira Strabon pek kısa tuttuğu bir tasvirde (17, 1.8) bir *peripatos* [gezinti yeri], bir *exedra* ve Museion üyelerinin yemek yediği bir salondan (*oikos*) söz eder de, kütüphane binasını hiç anmaz. Muhtemelen buradaki kitaplar da mimari açıdan son derece mütevazı depolarda muhafaza ediliyordu ve bunların yanında kütüphanenin idari birimleri, *scriptoria*, atölye ve papirüs depoları vardı.

Arkeolojik incelemeye tabi tutulmayan Museion'dan farklı olarak, Pergamon'daki Attalos kütüphanesinde yapılan kazılarda bazı kalıntılara rastlanmıştır.[7] Burada, Kral II. Eumenes (İÖ 197-159) döneminde son şekline kavuşan Athena Polias kült alanının kuzeyindeki bir stoanın üst katının arkasındaki kale yamacında bir dizi salon bulunmuştur (Resim 93). Doğu uçtaki en büyük salona –bu salon da diğerleri gibi yaklaşık 13,5 metre genişliğinde, 16 metre yüksekliğindeydi– stoa tarafından girilebiliyordu (Resim 94). Salonun yan duvarları ve girişin karşısındaki duvar boyunca, duvardan 50 cm açıkta bir *podium*, yani yüksekçe ve aralıksız devam eden bir kaide uzanıyordu, podyumun girişin tam karşısına gelen orta kısmı biraz daha genişti. Buradaki heykel kaidesinin üzerinde, Pheidias'ın ünlü Athena Parthenos'unun örnek alındığı insanüstü boyutlarda bir Athena heykeli yükseliyordu; salonun önündeki stoada bulunan bu mermer heykel hayli iyi korunmuştur (Resim 95). Uzun podyumun üzerine şair ve yazar heykelleri yerleştirilmiş olsa gerek, zira podyumun yakınında Alkaios, Herodotos ve Miletoslu Timotheos gibi isimlerin yer aldığı yazıt parçaları bulunmuştur. Duvarlardaki delikler buralara rölyef ve tabloların tutturulmuş olduğunu gösterir. Podyumun üzerine kitap raflarının ya da dolaplarının konmuş olmasına teknik nedenlerden ötürü ihtimal verilmez. Demek ki bu büyük salon, tıpkı Museion'daki *oikos* gibi bir kutlama ve toplantı salonuydu.

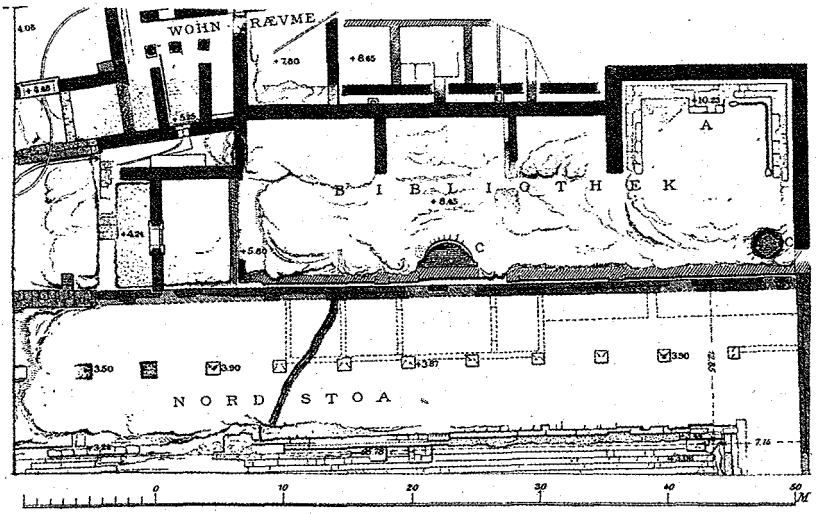

93. Pergamon'daki Attalos kütüphanesinin planı.

Pergamon kütüphanesinin diğer mekânları, kitap deposu olarak kullanılan ve kütüphanecilerin ihtiyaçlarına cevap veren, belli ki son derece sade, farklı büyüklüklerde odalardı. Muhtemelen kitaplar, soğuğun ve rüzgârın elverdiği ölçüde kışın bile stoanın üst katında inceleniyordu. Kim bilir, belki de çok soğuk günlerde okuma salonu olarak büyük *oikos* kullanılıyordu. Pergamon kütüphanesinin doğusunda krallık sarayları uzanıyor, kütüphanenin batısında ise bugün bizim müzelerimiz gibi sanat koleksiyonlarının muhafaza edildiği bir bina yer alıyordu. Kütüphane ve sanat galerisinden oluşan bu kültür merkezinin hükümdarlık saraylarına bu kadar yakın olması yine İskenderiye'deki Museion'u akla getirir.

Hellen *gymnasion*'larında şimdiye dek yapılan arkeolojik araştırmalarda şu ya da bu özelliklerden ötürü kütüphane diye tanımlanabilecek bir mekâna rastlanmadığı için bu kurumlardaki kitap stoğunun yine basit depolarda tutulduğunu varsaymak durumundayız.[8]

Yunan-Baktriane kralı Eukratides'in İÖ 2. yüzyılda Ai Khanoum'da yaptırdığı sarayındaki kütüphane de Hellenistik kütüphanelerin şemasına tıpatıp uyar.[9] Saraydaki geniş *peristylium*'un bir yüzü bir avluya bakar. Bu avluya depo görevi gören bir dizi küçük oda açılır, Fransız arkeologlar çeşitli lüks malların da muhafaza edilmiş olduğu bu odalara "trésorerie", yani hazine odası derler. *Peristylium* ile *trésorerie*'yi

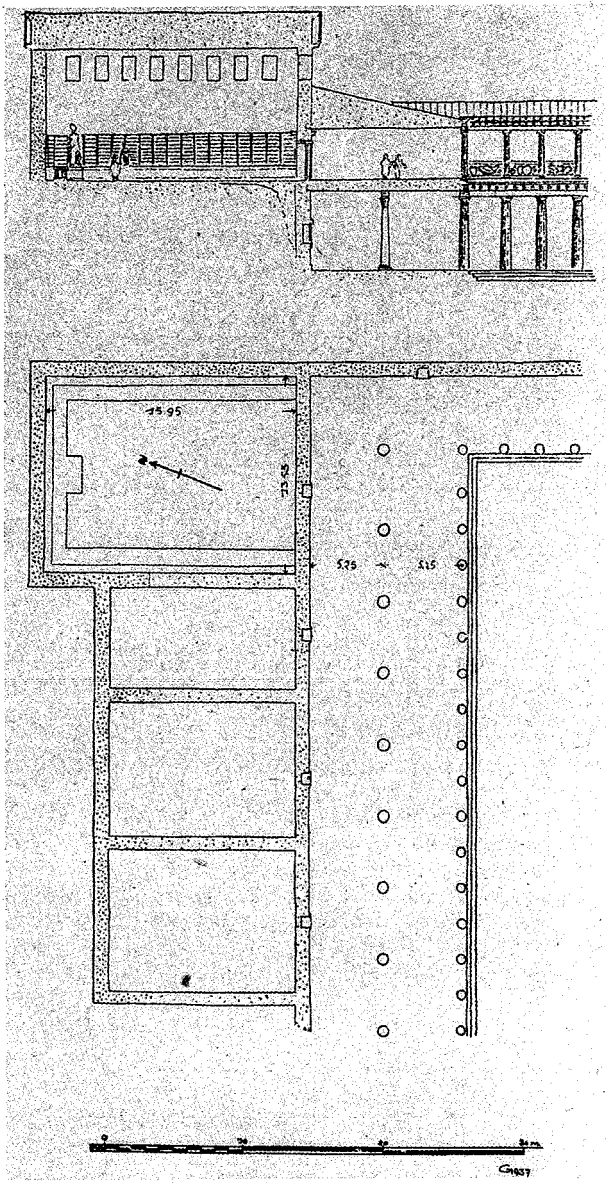

94. Pergamon'daki Attalos kütüphanesinin planı ve kesiti (kitap rafları yok sayılmalıdır).

95. Pergamon kütüphanesine ait Athena heykeli. Berlin, Pergamon Müzesi.

birbirine bağlayan küçük bir oda uzun, büyük bir salona (18,40 x 4,55 m) açılır; burası papirüs ve parşömen kitapların depolandığı yerdir (Resim 96). Bu odada toprak kap parçalarına da rastlandığı için, rulo kitapların bunların içinde muhafaza edildiği düşünülmüştür, zira Şark'ta kitapların bu şekilde korunduğu sık sık görülmüştür. Bu hükümdarlık sarayının kütüphanesi –şunu da belirtmek gerekir ki, bu kütüphane yapılan kazılar sonucunda, içinde özgün kitaplar bulunan tek Hellenistik kütüphanedir– büyük bir *peristylium*'un hemen yanında yer alan basit bir depodan ibaretti.

Cumhuriyet dönemindeki Romalı beyler, ilk kez Atina'daki felsefe okullarında gördüğümüz –*exedra* ve *peristylium*'a bitişik mütevazı bir kitap deposundan oluşan– Yunana özgü bu kütüphane tipini kendi villalarına uyarladılar. Roma'nın bulduğu bir başka mimari çözüm imparatorluğun eyaletlerinde yaygınlık kazanmaya başlamış olsa da, bazı Yunan bölgelerinde geleneksel kütüphane mimarisine sadık kalınmaya devam edildi. Atina'da, İS 100 civarında bağışlanan Pantainos kütüphanesinde (Resim 97) –1970'li yıllarda yapılan kazılarda binanın mimarisine ilişkin başka bilgiler de edinilmiştir[10]– kare denebilecek mermer zeminli bir salon (*oikos*) ve iki küçük oda sütunlu bir iç avluya açılır. Binanın Panathenaia sokağına bakan batı ve kuzey tarafında, bağış yazıtında "dış stoalar" denen sütunlu galeriler uzanır. Kütüphanenin ana girişi stoanın ortasında yer alır ve Panathenaia sokağına bakar, yan giriş muhtemelen binanın kuzey tarafındadır, sütunlu galerilerin arkasındaki odalarla –muhtemelen dükkânlar– kütüphane arasında bir bağlantı yoktur. Kuzey Yunanistan'ın Philippi kentindeki biraz daha yeni kütüphane[11] bile bir stoanın zemin katında yer alan dört bitişik salondan oluşuyordu. Aynı büyüklükte olan bu mekânların birinde muhtemelen salonu çepeçevre saran bir podyum vardı ve bu mekân, tıpkı Pergamon kütüphanesinde olduğu gibi, bir kutlama salonu görevi görüyordu.

Caesar Roma'da bir kütüphane kurmayı planlarken iki şeyi dikkate almıştı: Kütüphane kapsamlı bir Yunan yazınının yanı sıra Latince yazını da içermeli ve halka açık olmalıydı. Bu plan, yalnızca (ya da çoğu zaman) Yunan yazınıyla ilgilenen, kısıtlı bir okuyucu kitlesine yönelik mevcut Hellenistik Yunan kütüphanelerini aşan bir plandı. İskenderiye'deki Museion yalnızca kentin "akademisyenlerine" açıktı, felsefe okulları ve *gymnasion*'lardaki kütüphanelerden ise

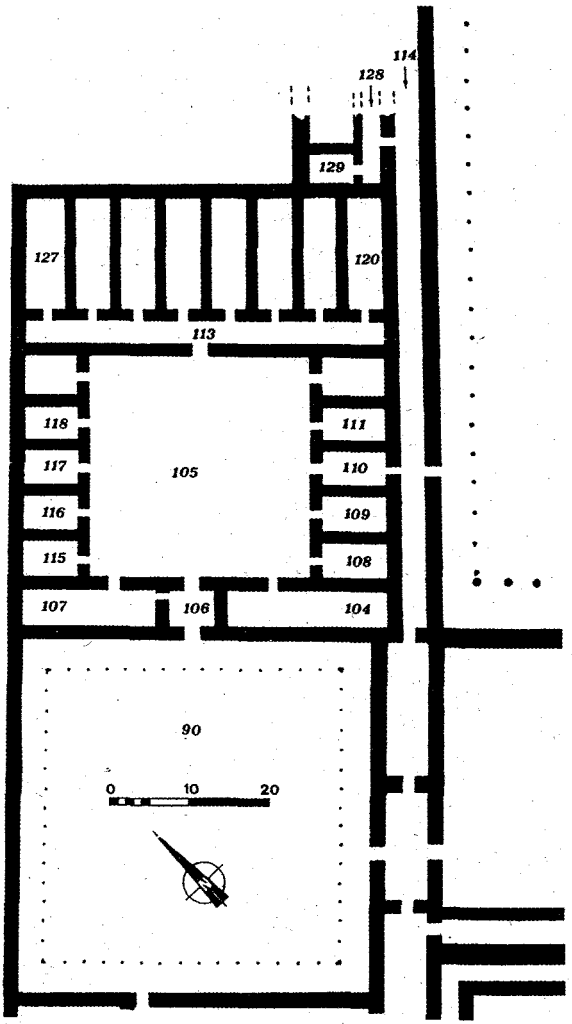

96. Ai Khanoum sarayı, *peristylium* ve "trésorerie" ile birlikte kütüphanenin planı (No. 107).

öğretmen ve öğrenciler yararlanabiliyorlardı. Ancak istisnai durumlar olarak görülebilecek bazı kütüphaneler, örneğin Antiokheia'daki krallık kütüphanesi halka açıktı belki; Caesar'ın bu tür kütüphanelerden etkilenip etkilenmediğini bilemeyiz elbette. Fakat Roma'nın ilk kamu kütüphanesi Caesar tarafından değil, İÖ 39 yılında Asinius Pollio tarafından Atrium Libertatis'te kurulmuştur. Henüz eskiçağda

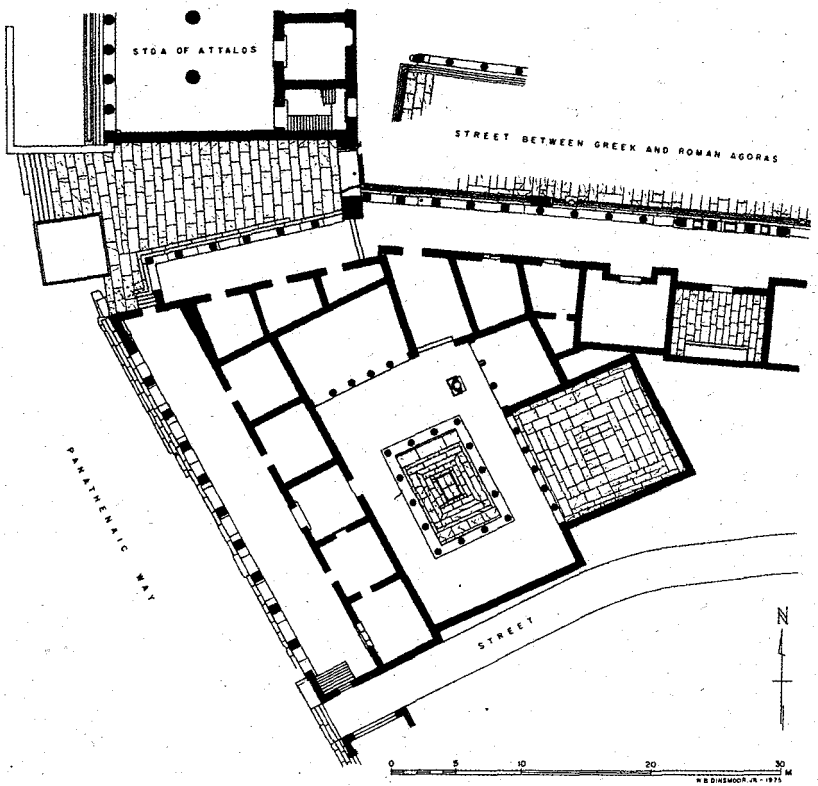

97. Atina'daki Pantainos kütüphanesinin temeli.

büyük Traianus forumuna yer açmak için yıkılan binanın mimarisi hakkında bilgi sahibi olmadığımız için, bu kütüphanenin bildik Hellenistik kütüphanelerin şemasından farklı olup olmadığını hiç öğrenemeyeceğiz.

İmparator Augustus döneminde Roma'da kurulan kamu kütüphaneleri, daha önce de anılan yazıtların da belgelediği gibi, *bybliotheca graeca* ve *bybliotheca latina* diye iki bölüme ayrılmıştı. Porticus Octaviae'deki kütüphanede henüz arkeolojik araştırmalar yapılmamıştır ama Bibliotheca Apollinis Palatini'de bazı kalıntılara rastlanmıştır.[12] Ancak bu kalıntılar, Nero ve Titus döneminde yanan ilk Augustus binasına değil, Domitianus döneminde yenilenen binaya aittirler. Bu bina Augustus kütüphanesinin planını tekrarlıyor gibidir.[13] Bu bina kalıntıları ve Severus döneminden kalma mermer bir Roma planı olan Forma Urbis Romae'nin (artık kaybolmuş olan)

bir fragmanı sayesinde (Resim 98) Palatium kütüphanesi hakkında nispeten açık seçik bir fikre sahip oluruz: Bu kütüphane, birbirine bitişik aynı boyutta iki büyük salondan oluşuyordu (Resim 99). Aşağı yukarı 25 m uzunluğunda, 20 m genişliğinde olan bu salonlar Apollon tapınağına bakan bir *porticus*'a açılıyordu ve girişin tam karşısına gelen apsis benzeri duvarın ortasında dikdörtgen bir niş vardı. Duvarlar –girişin bulunduğu duvarın ve cephenin özellikleri bilinmemektedir– düzenli aralıklarla küçük (yakl. 3,80 m yüksekliğinde, 1,80 m genişliğinde, 0,60 m derinliğinde) nişlere bölünmüştü. Bu nişlerin önünde, duvarlarları boydan boya kateden bir podyum ve podyuma çıkan bir de merdiven vardı. Mermer plana göre, her bir salonda belli ki podyumun önünde sütunlar yer alıyordu ve ortadaki büyük nişin ön kısmında fazladan iki sütunun çerçevelediği birer *aedicula** vardı. Bu kadar çok sütun, bunların üzerinde bir galeri olduğunu varsaymamıza neden olur. Duvarlardaki nişlerde kitap dolaplarının olduğunu, *aedicula* olarak düzenlenmiş olan ortadaki büyük nişte ise bir tanrı heykelinin durduğunu hayal etmek gerekir – tıpkı Pergamon'daki Hellenistik kütüphanede de olduğu gibi. Gerçekten de, salonlardan birinde, yüz hatları Augustus'u andıran bir Apollon heykeli bulunmuştur. Palatium kütüphanesindeki apsis benzeri duvar, tüm dikkatleri kütüphanenin koruyucu tanrısı üzerinde topluyordu.

Duvar nişlerindeki dolapların raf değil, gömme dolap olduğunu Genç Plinius'un bir mektubundan (*Epist.* 2, 17) öğreniriz; Plinius bu mektupta Laurentum'daki villasını tasvir eder ve "tıpkı bir kütüphanedeki gibi gömme dolabı olan" (*pareti eius in bybliothecae speciem armarium insertum est*) apsisli bir odadan söz eder. Geç antikçağda da olsa, *Historia Augusta*'nın yazarı Bibliotheca Ulpia'daki kitap dolaplarından ve numaralarından özellikle söz eder (Tacitus 8, 1). Vitruvius'un (7, prooem, 4 vd.) anlattığı anekdotlardan da öğrendiğimiz kadarıyla, İskenderiye'deki büyük kütüphanede gramerci

* *Aedes* [tapınak] kelimesinin küçültme eki almasıyla oluşan *aedicula* "küçük tapınak" anlamına gelerek çoğu zaman bir evin kutsal bölümünü ifade eder. Birçok anlamının yanı sıra, içine tanrı heykeli ya da *urna* (ölü küllerinin konduğu kap) konmaya yarayan niş anlamına da gelir. Roma mimarisinde genellikle küçük olan bu niş, alınlığın altında, saçaklığı taşıyan iki sütunun arasında bulunur. (F.D.)

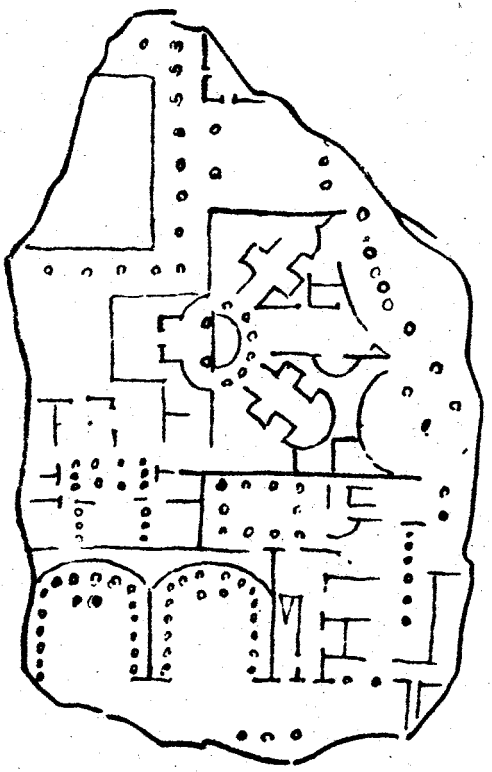

98. Forma Urbis Romae'nin Palatium kütüphanesini gösteren bir fragmanı (kaybolmuştur).

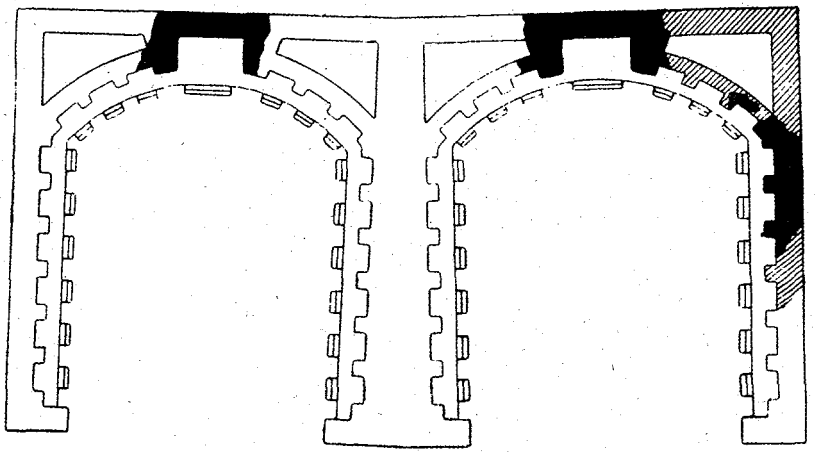

99. Palatium kütüphanesi, binanın planının rekonstrüksiyonu.

Aristophanes zamanında da kitap dolapları vardı ama bunlar muhtemelen kitap depolarına konan basit raflardı. Duvar nişlerinin içindeki gömme dolapları Roma'daki yeni kamu kütüphanelerinin bir özelliği olarak görmek gerekir; bunların tasarımı ilk kez Palatium kütüphanesinde gözler önüne serilmiştir.[14]

Hellenistik kütüphanelerde kitap depolarının ayrı, toplantı ve kutlama salonu olarak kullanılan *oikos*'un ayrı bir işlevi varken, Roma kamu kütüphanesinde görkemli bir salon bu iki görevi de yerine getirir.

Palatium kütüphanesinin çok amaçlı bir yapı olduğu, senatonun toplantılarını burada yapmasından da bellidir; bu âdet kolonilerdeki kurumlarda da uygulanıyor olsa gerek, zira Suessa Aurunca'nın belediye meclisi kentteki Bibliotheca Matidiana'da toplanırdı (*CIL* X 4760). Palatium kütüphanesini Apollon heykelinden başka –Asinius Pollio'nun kütüphanesinde de olduğu gibi– ünlü şair ve hatiplerin portreleri süslüyordu. Müteveffa Germanicus için İS 19/20 yılında yapılan bir onur payesi başvurusundan sonra onun ve babası Drusus'un portrelerinin Apollon heykelinin durduğu *aedicula*'ya ait saçaklığın* altında yer alan arşitravın** üzerinde, diğer büyük düşün adamlarının portreleri arasında yerlerini almasına (*inter imagines virorum inlustris ingeni*) karar verilmişti.[15] Germanicus Latince de yazan bir yazar olarak ünlendiği için, bu başvuru kütüphanenin Latince bölümüyle ilgili olmalı; kütüphanenin Latince bölümünde Apollon'un heykeli yükselirken, Yunanca bölümünde Apollon'un Yunanca karşılığı, belki de Athena, yer alıyordu. Portreler arşitravın üzerine konduğuna göre, bunlar *imagines clipeatae* (madalyon içindeki tasvirler) denen figürler olsa gerek. Plinius'a göre (*Nat. Hist.* 35, 2.9-10), "bu mekânlarda ruhunun ifadesini bulanların" portreleri kütüphane odalarının tipik dekorasyonu haline geldi, zira Plinius'un da dediği gibi, "herkesin birinin yüzünü hep görmek istemesinden daha büyük bir mutluluk yoktur". Kütüphanelerde sandalye vb. eşya da vardı mutlaka. Ancak masa olmasa gerek gerek, zira rulo

* Sütunların üzerinde yer alan saçaklık, aşağıdan yukarıya doğru arşitrav, friz ve kornişten oluşur. (F.D.)

** Saçaklığın sütun başlıklarının hemen üzerine oturan alt kısmı, sütunları birbirine bağlamaya yarar. (F.D.)

kitap okunurken elde tutulurdu. Okuyucu sandalyelerinden, kütüphanede toplanan senatörler de yararlanırdı elbette.

Palatium kütüphanesinin iki bölümü birbirine bitişikti ama yine Yunan ve Latin diye iki bölümden oluşan Templum Pacis'teki kütüphanede farklı bir mimari tarz izlenmişti. Templum Pacis[16] güney tarafında bir dizi binanın yer aldığı sütunlu bir alandı (Resim 100). Bu

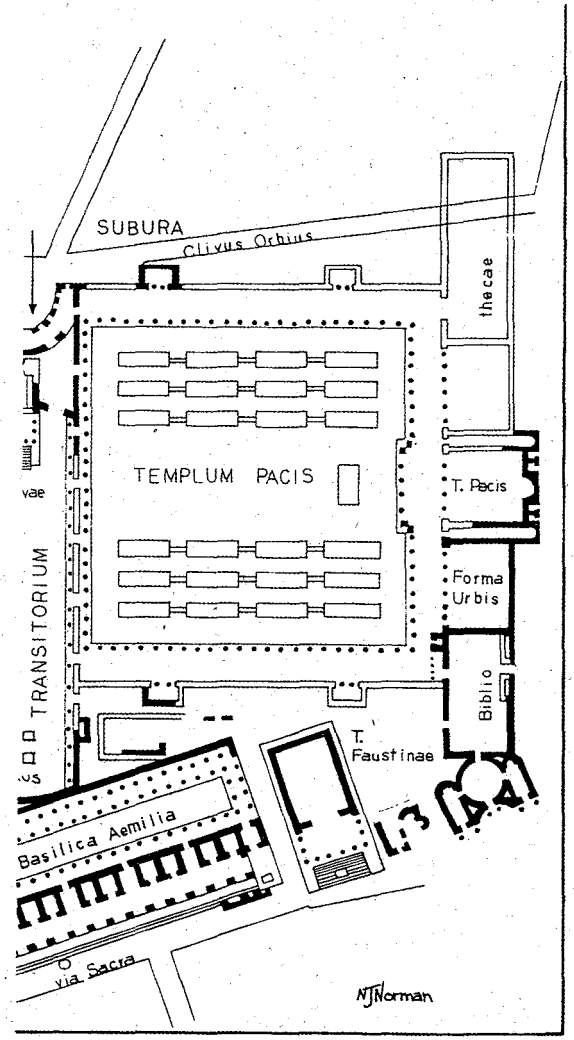

100. Templum Pacis'teki kütüphane salonları, plan rekonstrüksiyonu.

binaların ortasında Pax tapınak odası yer alıyordu, odanın sağında ve solunda ikişer salon uzanıyordu. Fakat Pax tapınak odasının ancak batısındaki salonların kalıntılarına rastlanabilmiş, bu salonlar Forma Urbis Romae'nin fragmanlarıyla da belgelenebilmiştir. Yine de, Templum Pacis'in mimarisinin simetrik olması bakımından tapınak odasının doğu tarafında da iki salon olduğunu varsaymamız gerekir. Batıdaki salonlardan sol tarafta olanının duvarında mermerden büyük bir kent planı, yani daha önce sözü edilen Forma Urbis asılıydı, 6. yüzyılda Papa IV. Felix'in SS. Cosma e Damiano kilisesini kurduğu sağdaki salon ise kütüphaneydi. Bir zamanlar gömme kitap dolaplarının yer aldığı duvarlardaki nişler bunu açıkça kanıtlar. Ancak Templum Pacis İS 91'de yandığı için, mevcut kalıntılar Vespasianus döneminin binasına değil, Severus döneminde yapılan yeni binaya aittir.

Bu yangından söz eden antik kaynaklar arasında özellikle de Galenos (*De Comp. Med.* 1, 1) bize önemli bilgiler verir. Hekim, daha önce yayımlanan tıbbi bir incelemenin iki cildini neden yeniden yazdığını açıklamak durumunda hisseder kendini. Bu kitapların Via Sacra üzerindeki Teplum Pacis'teki kütüphanede olduğunu ve burası bir yangına kurban gittiğinde, çok sayıda eserle birlikte bu kitapların da yanıp kül olduğunu, ancak dostlarında kitapların kopyaları bulunmadığı için (belli ki onda da yoktur) bunları yeniden yazmak durumunda kaldığını söyler. Galenos'un bu sözlerinden, hayli uzmanlık gerektiren spesifik bir konuda yazılmış eserinin kitapçılarda bulunmadığını, sadece Templum Pacis'in Via Sacra üzerindeki, yani daha sonra kiliseye çevrilen batıdaki kütüphane salonundaki *bibliotheca graeca*'da –zira Galenos Yunanca yazıyordu– muhafaza edildiğini çıkarırız. Buna göre, Pax tapınak odasının doğusundaki salonun da *bibliotheca latina* olması gerekir. Demek ki, Vespasianus'un Templum Pacis'inin kütüphanesi farklı bir mimari anlayış nedeniyle hem bitişik hem de birbirinden bağımsız iki salondan oluşuyordu.

Bu prensip Basilica Ulpia'nın kuzey tarafındaki Traianus kütüphanesinde de görülür.[17] Burada, bir zamanlar sütunlarla çevrili küçük bir meydanın tam ortasında, Traianus forumundan geriye kalan tek şey olan kübik kaideli –imparatorun mezar odası– Traianus sütunu yükselir. Bu sütunlu meydanın batısında ve doğusunda tamamen simetrik bir biçimde, 27 m uzunluğunda, 17 m genişliğinde

dikdörtgen iki salon yer alıyordu (Resim 101). Bu iki salonun kütüphaneye ait olduğu, 1920'li ve 30'lu yıllarda yapılan kazılardan sonra kesinleşmiştir. Duvarlarda bir zamanlar gömme dolapların bulunduğu nişler görülür ve Palatium kütüphanesinde de olduğu gibi, ortadaki uzun podyuma nişlerin önündeki küçük merdivenle çıkılır. Podyumun üzerinde, kalıntılara bakılırsa, iki katlı olması gereken bir sütun sırası yükselir. Girişin karşısındaki duvarın önündeki sütun aralığının artmasından ve sütun sayısının iki katına çıkmasından burada bir heykel *aedicula*'sı olduğu sonucuna varırız; bu mimari unsura Palatium kütüphanesinde de rastlamıştık. Kütüphane salonlarının duvarları –en uzun duvar kalıntısı batı tarafındaki salonun kuzey duvarıdır– yaklaşık 2 metre yüksekliğe kadar korunmuştur (Resim 102), dolayısıyla gömme dolapların yüksekliği tam olarak bilinmemektedir. Dolapların 1,40 m genişliğinde olduğu göz önünde bulundurulursa, yükseklikleri yaklaşık 3,10 m olmuş olabilir. Dikdörtgen mekânın uzun duvarlarının her birinde yedişer niş, kısa duvarlarda (kalıntıları yoktur) ise dörder niş vardı. Demek ki, kütüphane salonlarının zemin katında 18 gömme dolap vardı. Mermer çerçeve parçaları nedeniyle üst katta da oldukları düşünülen duvar nişlerinde gömme dolapların olup olmadığı kesin değildir, zira sütun sırasıyla duvar arasındaki mesafe 60 cm'dir ve bu kadar dar bir galeri kullanım için yeterince rahat değildir. Üst kattaki duvar nişleri ya boştu ya da resimlerle süslüydü,[18] nitekim salonun dekorasyonunda bir kısmı renkli çeşit çeşit mermer kullanılmıştır. Gün ışığının, sütunların üzerindeki galeri duvarındaki pencerelerden girdiği varsayılır (Resim 103).

Bir Roma kütüphanesinin en önemli unsurları, duvar nişlerindeki gömme kitap dolapları, bunların önündeki merdivenlerle çıkılan bir podyum, ayrıca girişin karşısındaki duvarın ortasında yer alan bir heykel *aedicula*'sıdır. Bu unsurlardan yola çıkarak, Roma kentlerindeki bazı kaplıcaların belirli odalarının kütüphane olarak kullanıldığı kesin olarak saptanabilir. İmparatorluk döneminde büyük halk kaplıcaları artık yalnızca hamam görevi görmüyor, buralarda spor ve oyun *palaestra*'larının yanı sıra –son kertede Yunan *gymnasion*'larından örnek alınan– entelektüel sohbet ve eğitim için ayrılan mekânlar da yer alıyordu. Bu mekânlar arasında kütüphane de vardı.[19] Bizim inceleme imkânına sahip olduğumuz en eski örnek,

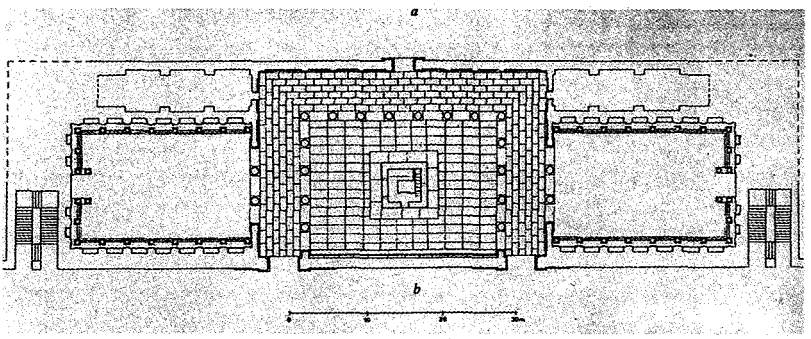

101. Traianus kütüphanesi, plan rekonstrüksiyonu.

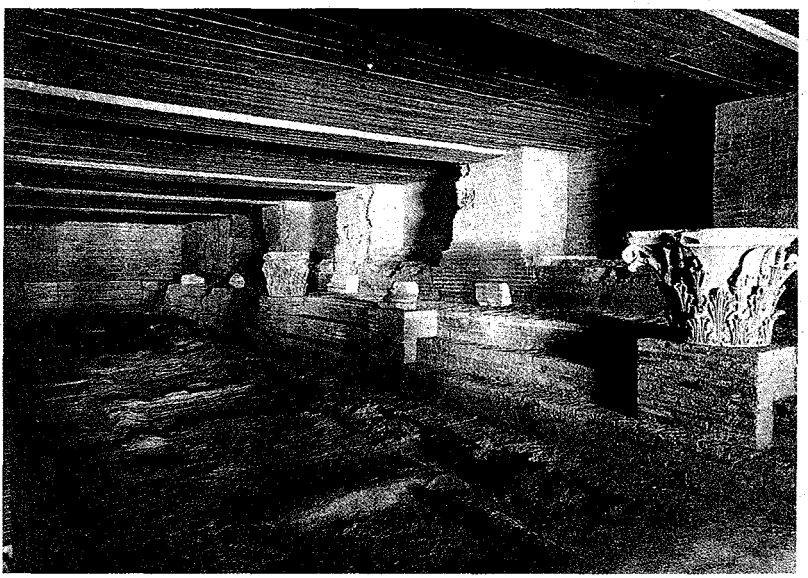

102. Traianus kütüphanesi, batı salonunun bugünkü durumu.

İS 109 yılında açılan Traianus kaplıcalarıdır.[20] Etrafındaki duvarın güneyinde, yani hamam kısmından uzakta, doğu ve batı tarafında yarım daire şeklinde uzanan simetrik birer *exedra* yer alır. Bu *exedra*'lardan batıda olanının tuğla duvarları büyük ölçüde ayakta kalabildiği için duvardaki nişler açıkça görülür (Resim 104): İki katlı binada ortadaki büyük nişlerin sağında ve solunda daha küçük beşer niş sıralanır. Birkaç yıl önce yapılan kazılarda, alt kattaki

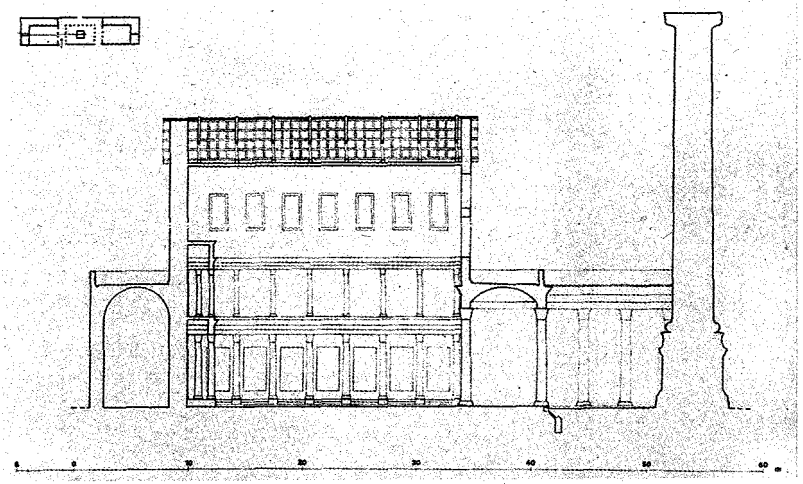

103. Traianus kütüphanesi, batı salonu ve Traianus sütunu, kesit.

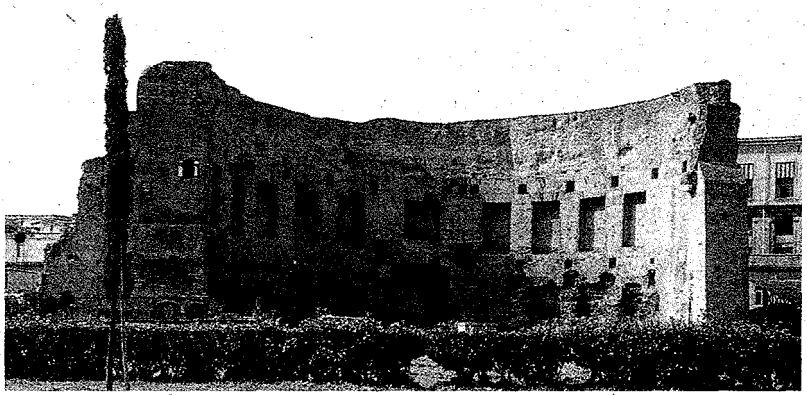

104. Traianus kaplıcalarının batı tarafındaki kütüphane salonunun bugünkü durumu.

nişlerin önünde 0,60 m yüksekliğinde ve 1,40 m genişliğinde bir podyum uzandığı saptanmıştır. Bu podyuma üç basamaklı geniş bir merdivenle çıkılıyordu (Resim 105). Yine iki katlı bir sütun mimarisinin uygulanmış olduğu, podyumdaki kaide izlerinden ve nişlerin üzerindeki deliklerden bellidir. Sütunların üzerindeki galerinin kullanıldığını sanmıyorum, zaten üst kattaki nişlerden birindeki kapı henüz inşaat aşamasında duvarla örülmüştür.

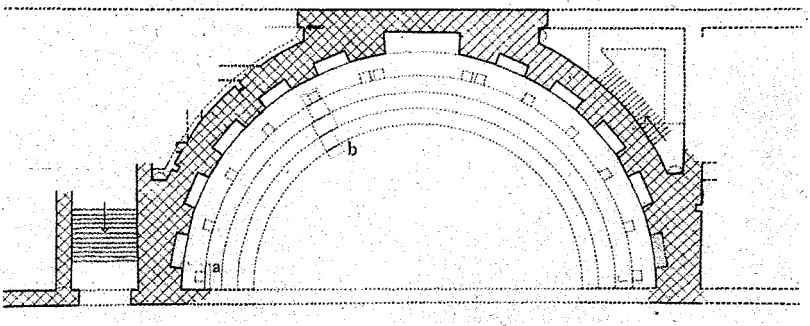

105. Traianus kaplıcalarının batı tarafındaki kütüphane salonunun planı.

106. Traianus kaplıcalarının doğu tarafındaki kütüphane salonunun 18. yüzyıldaki durumu (F. Smugliewicz'in bir gravürü).

18. yüzyılın sonunda yıkılmış olan doğu tarafındaki *exedra*'nın batı tarafındakinin ikizi olduğu eski gravürlerde de görülür (Resim 106). Podyuma çıkan 1 m genişliğindeki merdiven basamakları muhtemelen oturma sıraları olarak da kullanılıyordu. Dolayısıyla bu iki salon şiir günleri ve benzeri kültürel etkinliklerde bir *auditorium* görevi de görüyordu mutlaka, nitekim antik kaynaklar bu tür kültürel faaliyetlerin kaplıcalarda da gerçekleştirdiğini bildirirler.[21] Yarım daire şeklindeki bu salonlara mimari tipoloji açısından bakıldığında, bu mekânların hem kütüphane görevi gören hem de oturmak için kullanılan anıtsal birer *exedra* olduğu söylenebilir. Sütunların ve duvarların değerli mermerlerle kaplı olması, Traianus kaplıcalarındaki bu kütüphane salonlarını görkemli birer mekâna dönüştürüyordu.

Caracalla kaplıcalarında da iki kütüphane salonu vardı.[22] Bu salonlar, İmparator Alexander Severus (222-235) döneminde tamamlanabilen güney çevre duvarına bitişiktirler. Traianus kaplıcalarında da olduğu gibi, *bibliotheca graeca* ve *bibliotheca latina* bölümleri birbirinden hayli uzaktadır. Fakat Caracalla kaplıcalarındaki kütüphane binaları yarım daire biçiminde *exedra*'lar değil, 36,30 x 21,90 m boyutlarında dikdörtgen salonlardır (Resim 107). Buradaki duvar

107. Caracalla kaplıcalarının batı tarafındaki kütüphane salonunun bugünkü durumu.

nişleri de iki katta sıralanmıştı. Zemin kattaki nişlerin –yan duvarlarda beşer niş, orta apsisin yanlarında üçer niş– önünde, yine her kitap dolabının önündeki bir merdivenle ulaşılan geleneksel podyum uzanıyordu. Hiçbir antik yazarın anmadığı bu salonların büyüklüğü Traianus forumundaki kütüphaneyi gölgede bırakır.

Diocletianus kaplıcalarında da bir kütüphane olduğunu *Historia Augusta*'nın yazarından öğrenmiştik (Probus 2, 1), yazar Bibliotheca Ulpia'dan bu kütüphaneye getirilen kitapları görmüştü. Büyük bir *exedra*'nın (bugünkü Piazza della Republica) iki yanındaki dikdörtgen mekânlar kütüphane salonlarıydı belki de,[23] ama kaplıcaların bu bölümü tam olarak incelenmemiştir.[24]

Roma'daki çeşitli örneklerde gördüğümüz, hep aynı temel şemayı tekrarlayan kamu kütüphanelerinin mimarisi, İmparator Hadrianus'un bizzat tasarlayıp Tibur'da (Tivoli) inşa ettirdiği Villa Adriana'daki özel bir kütüphaneye de model oluşturmuştu. Daha eski bir tarihte yapılan, ancak Hadrianus döneminde tamamen değiştirilen bir bina kompleksi olan Villa Republicana'da neredeyse kare denebilecek bir salon bir *porticus*'a açılır (Resim 108, 109). Toplam sekiz nişin önünde yükselen bir podyuma, heykel koymakta kullanılan orta duvar apsisine ve tek katlı da olsa bir sütun sırasına sahip olan bu salon bir kütüphanenin tüm özelliklerine sahiptir ve haklı olarak öyle nitelenmiştir.[25] Yapılan kazılarda elde edilen bilgiler ışığında, Roma'daki Museo della Civiltà Romana'da Resim 110 ve 111'de görülen model rekonstrüksiyonu yapılmıştır.

Özellikle de imparatorluk dönemi eyaletlerinde, Roma'daki kütüphanelerin örnek alındığı birçok kütüphane inşa edildi. Fakat başkentteki gibi *bibliotheca graeca* ve *bibliotheca latina* bölümlerine sahip çifte kütüphaneler tarzında olmayan bu kütüphaneler iki yazını da aynı çatı altında toplamışlardı.

Ancak bu kuralı bozan bir istisna vardı: İÖ 44 yılında Roma kolonisi statüsünde olan Yunan kenti Korinthos'ta yapılan yeni mimari düzenlemeler esnasında, agoranın güneyinde, bir forum işlevine sahip uzun bir meydan inşa edildi. Bu meydan, doğusundaki *porticus* boyunca uzanan ve "Southeast-Building" denen bir binayla son buluyordu.[26] İÖ 1. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen bu bina iki radikal değişime uğradı. Resim 112'de görülen plan, binanın ilk evresinden kalma temel duvarlarına göre çizilmiştir. İlk bakışta da görülebildiği gibi,

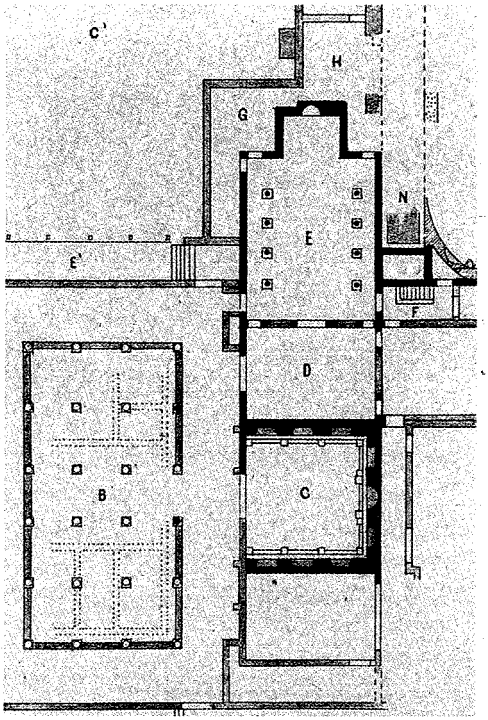

108. Tivoli'deki Villa Adriana, kütüphanenin temeli (C).

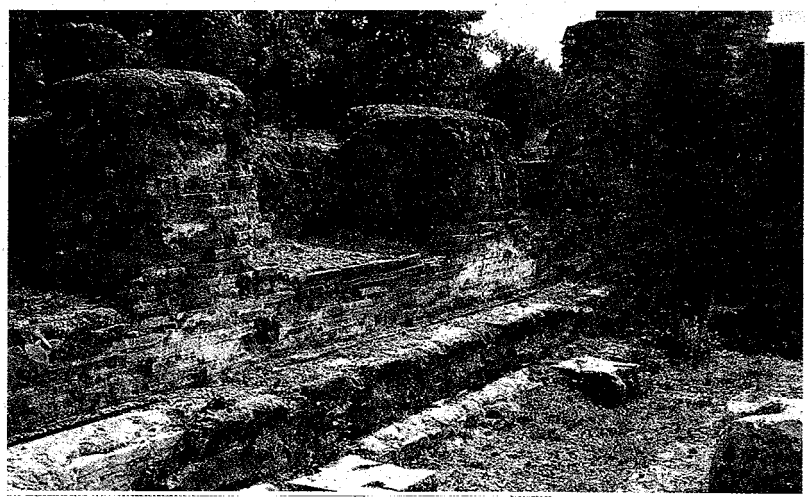

109. Tivoli'deki Villa Adriana'nın kütüphanesinin bugünkü durumu. Sol duvardaki nişler, podyum ve sütun temelleri.

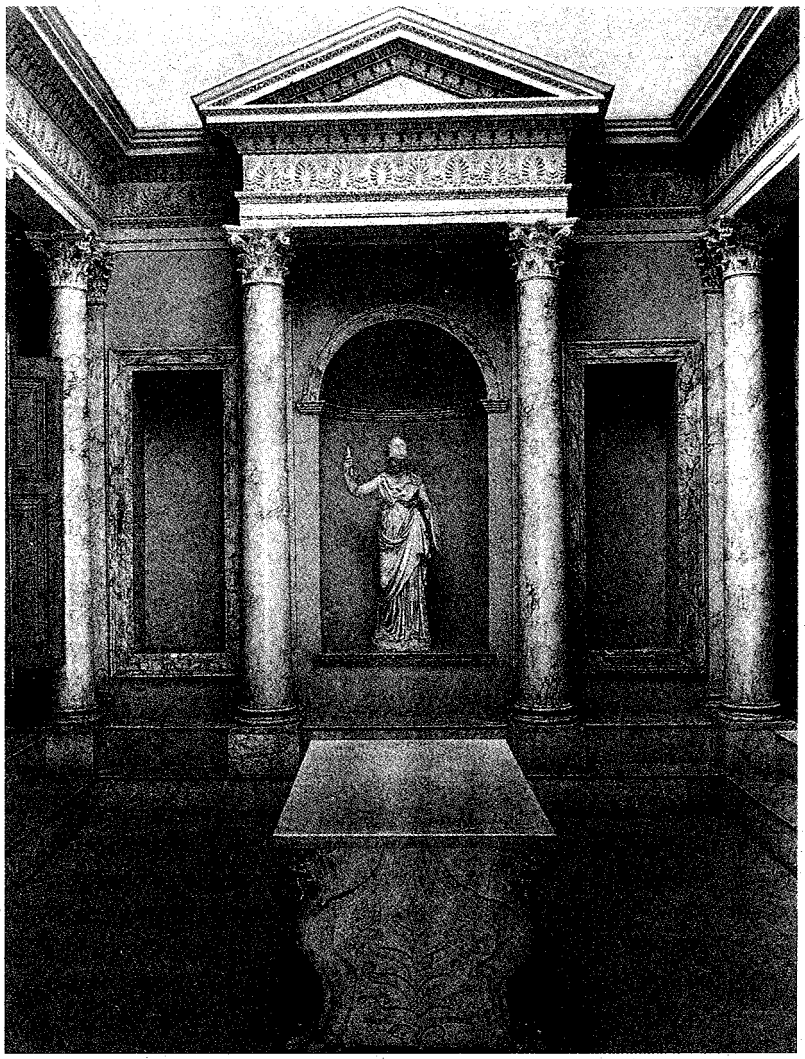

110. Tivoli'deki Villa Adriana'nın kütüphanesi, rekonstrüksiyon denemesi. 1:1 ölçekli model. Roma, Museo della Civiltà Romana.

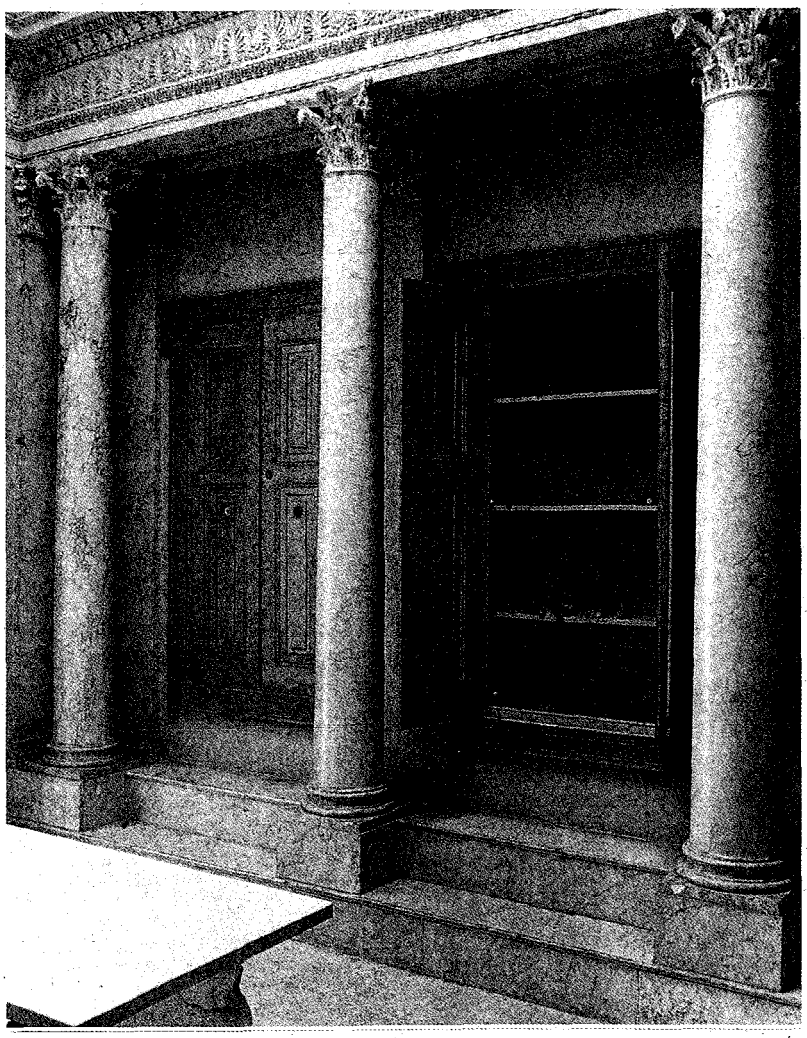

111. Tivoli'deki Villa Adriana'nın kütüphanesi, rekonstrüksiyon denemesi. 1:1 ölçekli model. Roma, Museo della Civiltà Romana.

"Southeast-Building" simetrik bir yapıydı ve birer kare salondan ve ikişer dikdörtgen odadan oluşuyordu. Bina çifte kütüphane olarak yorumlandığı takdirde, bu garip plan açıklığa kavuşmuş olur. İkinci inşaat evresine ait olsa da, üzerinde [SCR]IPTA yazan ve birtakım yazıları (kitapları?) kasteden bir fragman parçası bu varsayımı

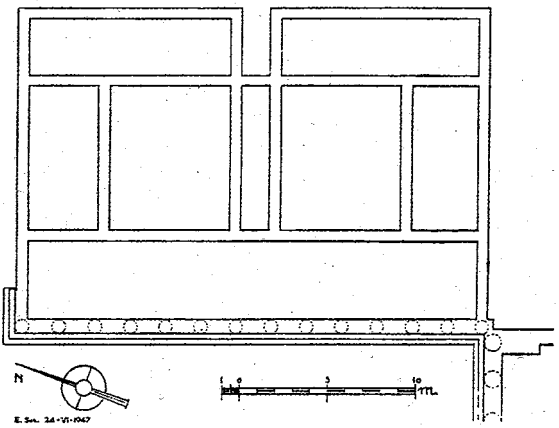

112. Korinthos'taki "Southeast-Building"in planı.

destekler. Korinthos'ta bir çifte kütüphanenin olması pek de şaşırtıcı değildir, zira Roma vatandaşlarının yaşadığı bir koloni olan bu kentte Yunancanın yanı sıra Latinceye de özel bir önem veriliyordu. Kütüphane, bir *oikos*'un yanında iki kitap deposundan ibaret olsaydı, eski Hellen geleneğine bağlı kalınmış olurdu.

Mimari yapısı hâlâ saptanabilen diğer Roma imparatorluğu kütüphaneleri, yüksek imparatorluk döneminde, yani İS 2. ve 3. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Bu döneme ait en etkileyici örnek –özellikle de bugün yeniden kurulmuş olan görkemli cephesi çok etkileyicidir– Traianus döneminde Ephesos'ta inşa edilmiş olan Celsus kütüphanesidir.[27] Kütüphane salonu, 16,72 x 10,92 m boyutlarında dikdörtgen bir mekândır ve ortadaki duvarda iki yanında ikişer niş bulunan büyük bir heykel apsisi vardır. Yan duvarlarda kitap dolapları (1 x 2,80 m) için üçer niş yer alır. Salona giriş kapısının bulunduğu duvar hariç öteki duvarların önünde yaklaşık 1 m yüksekliğinde, 1,20 m genişliğinde bir podyum uzanır. Podyumun üzerinde, duvarlardaki nişlerden anlaşıldığı üzere en az iki katlı olan bir sütun sırası yer alıyordu. Salonun rekonstrüksiyon çiziminde de görüldüğü gibi, üst katın nişlerinde de gömme dolaplar vardı; sütunlarla duvar arasındaki mesafe çok az olduğu için (yakl. 50 cm), Traianus forumunun kütüphanesinde olduğu gibi buradaki galeri de kullanıma elverişli değildir, hatta dolapların kapaklı olduğunu düşünürsek

imkânsızdır. Üst kata çıkan bir merdivenin izlerine de rastlanmamıştır. Binanın planına (Resim 113) baktığımızda, Celsus kütüphanesinin çift duvarlı olduğunu görürüz. İki duvar arasındaki boşluğun duvarların kuru kalmasına, böylece kitapların nemden korunmasına yaradığı düşünülüyordu. Ancak bu boşluğun binayı nemden korumaktan ziyade, kütüphanenin ve komşu binaların çatısından akan yağmur suyunun boşaldığı dar bir kanal olduğu ortaya çıktı.

Celsus kütüphanesi, binanın içinden ziyade dış görünümüne önem verildiği izlenimini uyandırır; sanki bu bina pratik bir amaca hizmet etsin diye değil, binayı bağışlayan zengin ailenin gururunu okşasın diye tasarlanmıştır. Zaten bina 3. yüzyılda bir yangında tahrip olduğunda yeniden inşa edilmemiştir. Bunun yerine, büyük dış merdivenin önüne bir çeşme yapılmış, eski kütüphanenin cephesi görkemli bir fona dönüştürülmüştür. Kütüphane salonundaki heykel apsisinin altında Celsus'un büyük lahtinin durduğu bir yeraltı bölmesi (*crypta*) olduğunu biliyoruz.

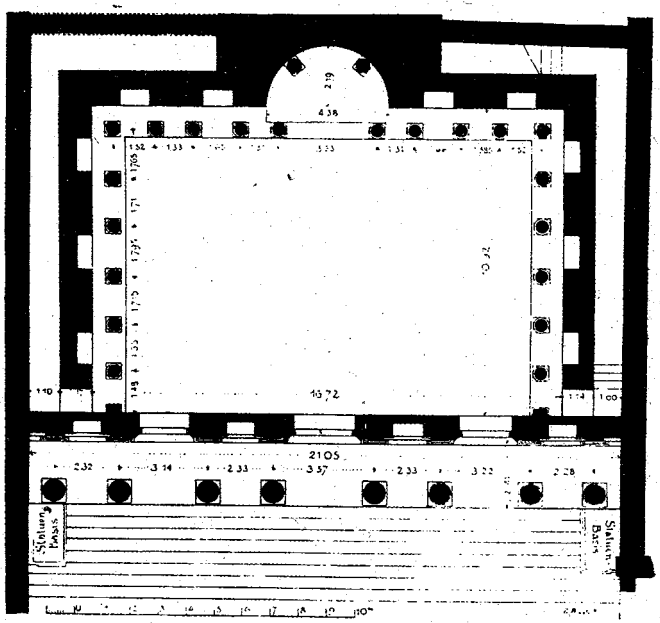

113. Ephesos'taki Celsus kütüphanesinin planı.

Celsus kütüphanesi kendine özgü bir binaydı, şimdi ele alacağımız iki binadan farklı olarak belirli bir mimari tarzı temsil etmiyordu.

Pergamon'un yüksek tabakasına mensup Flavia Melitine'nin bağışladığı Pergamon Asklepieion'unun kütüphanesini[28] ele alalım önce. Pergamon kentinin eteklerinde kurulan şifa merkezi Asklepieion'un üç tarafı sütunlarla çevriliydi, doğu tarafında çeşitli amaçlara hizmet eden yapılar ve kült binaları sıralanıyordu. Bu binaların en kuzeyinde yer alan kütüphane binasına hem kuzey salonundan hem de binanın önündeki meydandan girilebiliyordu. 16,5 m genişliğinde, 18,5 m uzunluğunda olan salonun uzun duvarlarında altışar niş, girişin tam karşısındaki duvarın ortasında yarım daire biçiminde bir apsis ve dört niş vardır (Resim 114, 115).Duvar nişlerinin üst kısmı, şimdiye dek incelediğimiz kütüphanelerdeki gibi düz değil, kemer biçimindedir ve nişler yerden 1,75 m yukarıda başlar. Duvardaki kitap nişlerine ulaşılmasını sağlayan taş bir podyum kalıntısı olmadığı için, buradaki podyumun ahşap olduğunu varsaymak durumundayız.[29] Eskiden mozaikle süslü olan orta apsiste sanatı ve bilimi temsil eden Olympos tanrılarından biri değil, gelişip serpilen kültür hayatının garantörü Hadrianus'un heykeli duruyordu (Resim 116). Almanların yaptığı kazılarda bulunan heykel, kaidesindeki yazıda görüldüğü gibi yine Flavia Melitine'nin bir bağışıydı;[30] yazıda imparator *Theos Hadrianos*, yani Tanrı Hadrianus diye nitelenir. Hadrianus'un bu kütüphanede bir savaşçı olarak idealize edilip kılıç kını, savaş zırhıyla çıplak tasvir edilmesi bize biraz garip gelebilir. Duvarları ve zemini renkli mermerlerle son derece lüks bir biçimde döşenmiş olan kütüphane salonu, duvar nişlerinin üzerinde yer alan bir dizi pencereden ışık alıyordu.

Atina'daki Hadrianus kütüphanesi[31] Melitine kütüphanesinden daha kapsamlı bir mimariye sahipti. Bu yapı iki tarafı *exedra*'larla çevrili olan ve ortasında bir bahçe bulunan devasa boyutlarda (yakl. 99 x 75,5 m) bir *peristylium*'dan oluşur (Resim 117, 118). *Peristylium*'un batı tarafına bir *propylon*'dan [anıtsal giriş] girilir, doğu tarafında ise simetrik bir bina kompleksi yer alır. Bu binanın ortasında enlemesine uzanan büyük bir kütüphane salonu vardır. Salonun sağında ve solunda kare biçiminde iki salon, bunların iki yanında oturma basamaklarıyla çıkılan konferans salonları bulunur. Bu bina kompleksi, kütüphanesi, konferans salonları ve büyük *peristylium*'uyla bir antik

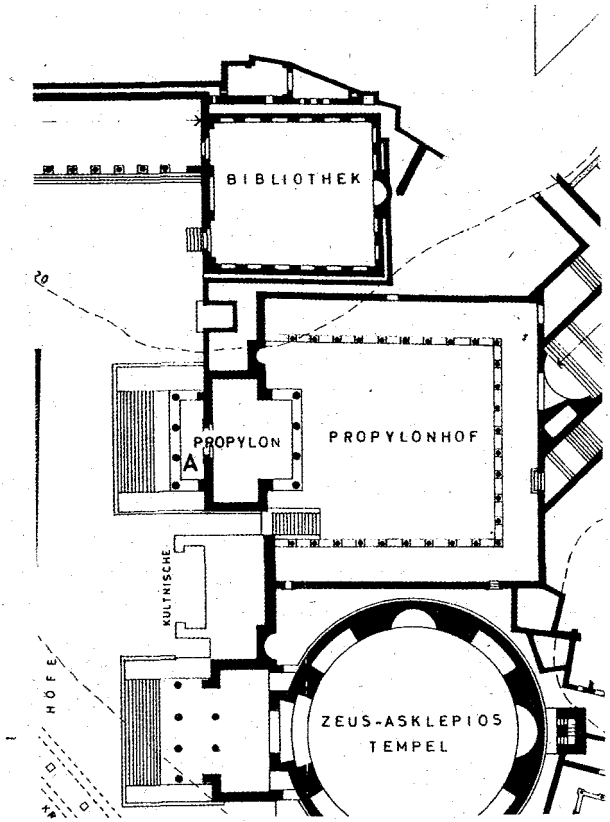

114. Pergamon Asklepieion kütüphanesinin planı.

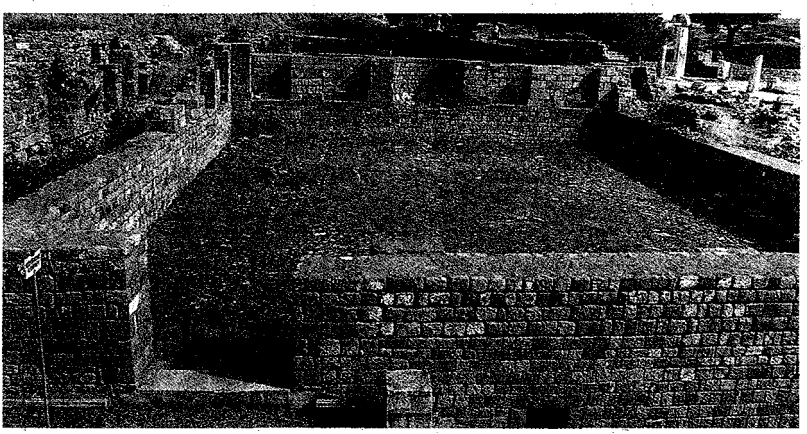

115. Pergamon Asklepieion kütüphanesinin bugünkü durumu.

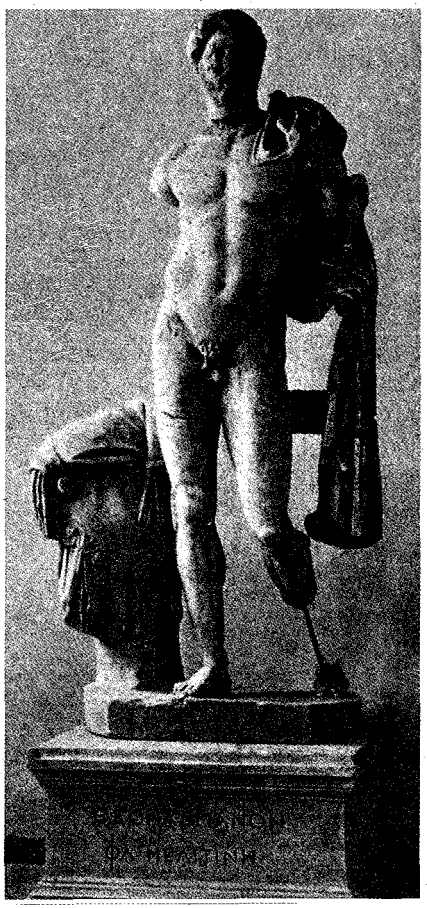

116. Pergamon Asklepieion kütüphanesinde bulunan İmparator Hadrianus heykeli. Bergama Müzesi.

"üniversite" havasındadır. İmparator Hadrianus tarafından yaptırılan binaları sayıp döken Pausanias (1, 18.9) şöyle der: "En görkemli tarafı da Frigya mermerinden yapılmış yüz sütundur ve sütunlu galeriler gibi duvarlar da bu mermerdendir. Kitapların muhafaza edildiği bina beyaz mermerdendir ve çatısı altınla kaplıdır, binanın içi heykel ve resimlerle süslüdür." Pausanias'ın Hadrianus tarafından bağışlandığını söyleyerek övdüğü bu yapının –yüz sütun *peristylium*'un sütun

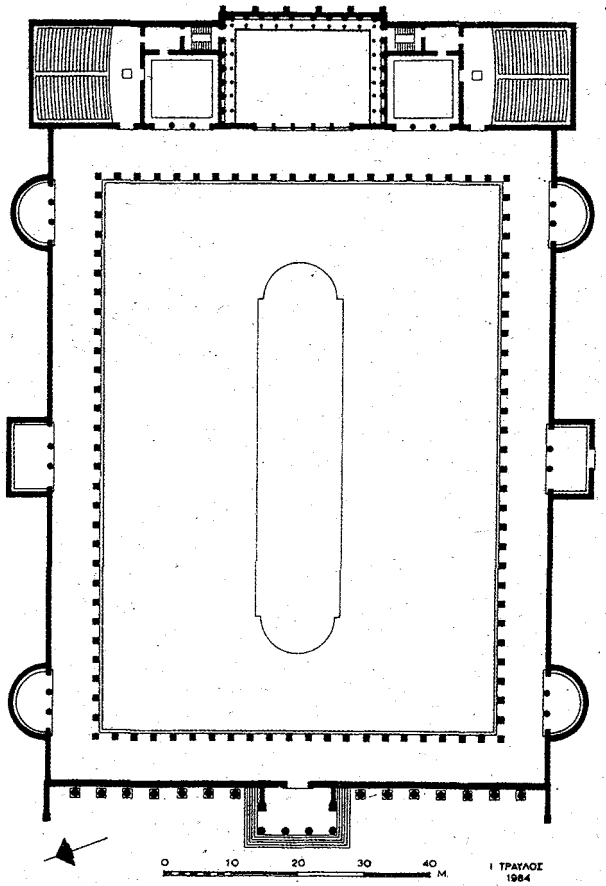

117. Atina'daki Hadrianus kütüphanesinin planı.

larıdır– yukarıda anlatılan bina kompleksinin ta kendisi olduğu kısa süre önce bir kez daha belgelenmiştir.[32] Boyutları (23,21 x 15,74 m) ve konumu nedeniyle tüm bina kompleksine hâkim olan kütüphanenin, yan duvarlarında altışar niş, cephe duvarında büyük bir orta nişten başka sekiz niş daha yer alan üç katlı bir salon olarak rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Devam eden kazıların bazı ayrıntılara ışık tutması beklenebilir. Hadrianus'un "yüz sütunlu yüksek okulu" tıpkı Roma'daki Templum Pacis gibi plan itibarıyla Yunan *gymnasion*'larının geleneğini sürdürür. Ancak burada *gymnasion*'lardaki *ephebeum* [Yun. *ephebeion*], yani *ephebos*'ların toplantı salonu yerini görkemli kütüphaneye bırakmıştır.

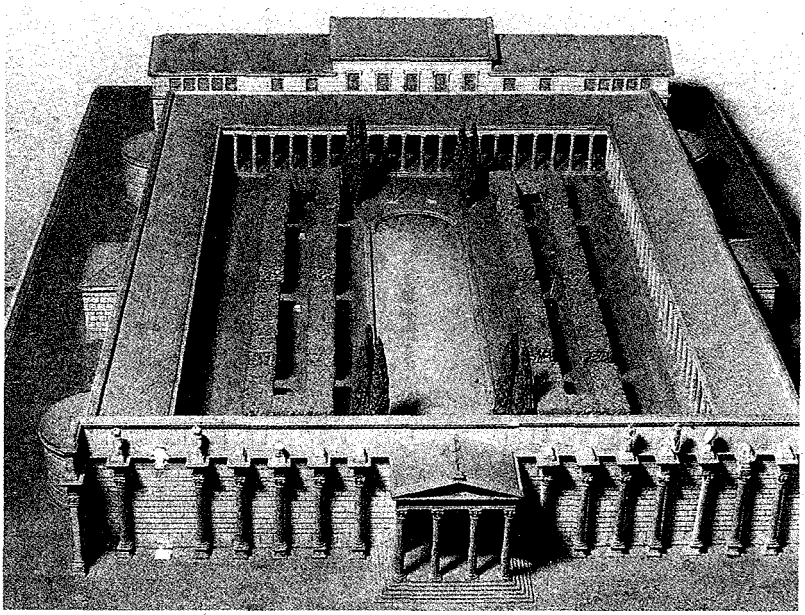

118. Atina'daki Hadrianus kütüphanesinin modeli.
Roma, Museo della Civiltà Romana.

Son olarak, 3. yüzyılda Iulius Quintinianus Flavius Rogatianus diye biri tarafından bağışlanarak Cezayir'deki antik Thamugadi –bugünkü Timgad– kentinde kurulan kütüphaneden söz etmek istiyoruz.[33] Kenarları yakl. 23,50 m uzunluğunda olan kare yapı kompleksi (Resim 119, 120), üç tarafı sütunlarla çevrili dikdörtgen bir avludan, esas kütüphane salonundan ve ikişer tanesi avlunun iki yanında, birer tane de kütüphanenin sağında ve solunda bulunan altı yan odadan oluşuyordu. Arka tarafında yarım daire biçiminde bir yapının yer aldığı ince bir dikdörtgen biçiminde olan kütüphane salonunun duvarlarında yine nişler vardır: Sekiz niş ve tanrı ya da imparator heykelinin konduğu bir orta *aedicula*. Dolap nişlerinin önünde yine bir podyum ve podyuma çıkan basamaklar vardır. Binanın nispeten küçük olması nedeniyle sütun sırası da tek katlıydı herhalde. Muhtemelen salonun ön tarafı bir beşik tonozla, arka kısmı işe bir yarım kubbeyle örtülüydü; salon beşik tonozun altındaki bir pencereden ışık alıyordu. Bu kütüphane salonu estetik neden-

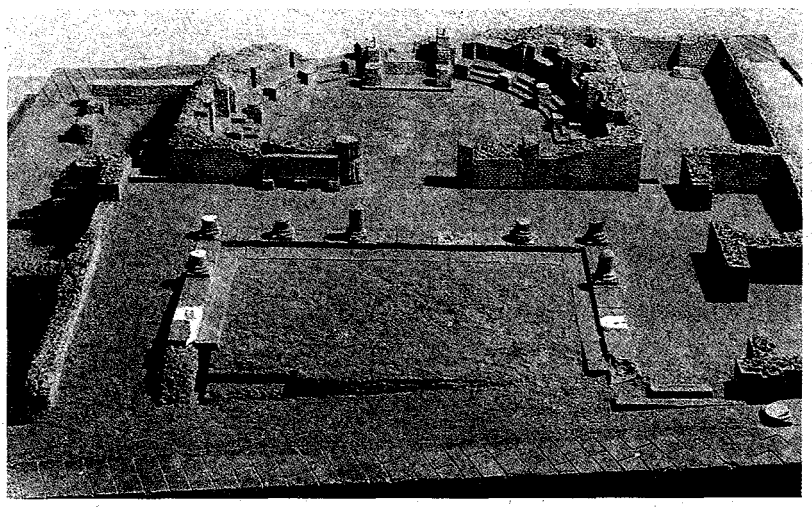

119. Timgad kütüphanesinin modeli. Roma, Museo della Civiltà Romana.

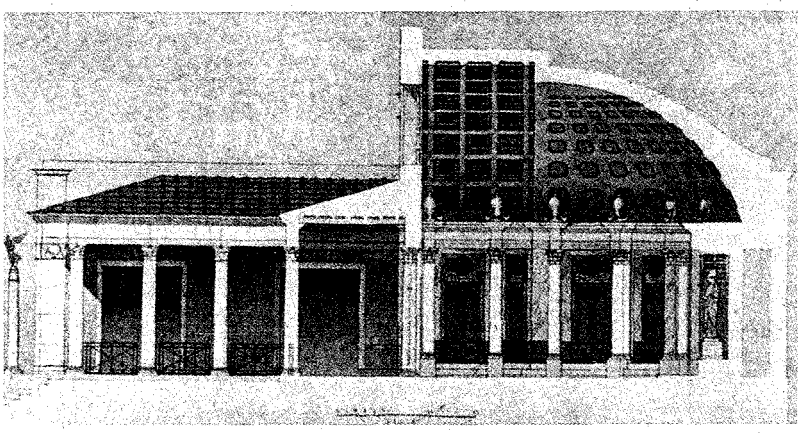

120. Timgad kütüphanesi, rekonstrüksiyon çizimi.

lerden ötürü mü daire biçimindeydi, yoksa bunun pratik bir nedeni mi –örneğin cephedeki pencereden giren ışığın mekânın her tarafını aydınlatması– vardı, bilinmez.

Bu bölümde, kütüphanelerden söz eden birincil kaynaklara (yazıtlar, antik yazarların eserleri) ve/veya kazı sonuçlarıyla belgelenmiş örneklere yer verdik.[34] İmparatorluk döneminde kamu kütüphanesi fikri geliştiğinde, bir kısmı mütevazı kitap depolarından, bir kısmı

da hem toplantı hem de okuma salonu olan *oikos*'tan ibaret Hellenistik Yunan kütüphanesinin yerini farklı bir mimariye bıraktığını gördük. Büyük bir salon, duvar nişlerindeki gömme kitap dolapları sayesinde artık iki işleve birden sahip olmuştu. Mimari unsurların görkemi –Atina'daki Hadrianus kütüphanesinin altın kaplı çatısı bu görkemin en uç noktası olsa gerek– imparator ya da zengin vatandaşların bağışlarının önemini vurguluyordu. Kütüphanenin sabit unsurlarından biri olan orta nişe konan tanrı ya da imparator heykeli binaya kutsal bir özellik katıyordu. Tüm bulgular, daha sonra imparatorluğun her yerinde yaygınlaşan bu kütüphane tipinin başkent Roma'da geliştirildiğine işaret eder.

Bina kalıntılarından elde edilen bilgiler bu kadardır. Ahşaptan ya da kalıcı olmayan bir başka malzemeden yapılmış kütüphane mobilyalarının nasıl bir görünüme sahip olduğu açıklığa kavuşamamıştır. Bu noktada antik kaynaklar da yarı yolda bırakır bizi. Bu nedenle, kütüphanelerde sandalye olduğunu varsaysak da, bunlar hakkında somut bir bilgiye sahip değiliz. Antik bir kamu kütüphanesinin ne yoğunlukta kullanıldığını bilmediğimiz için, salonlardaki sandalye sayısını tahmin edemeyiz. Duvar nişlerindeki dolaplar nişin tamamını mı kaplıyordu, yoksa nişlerin üst kısmı süslemelere mi ayrılmıştı bilmiyoruz. Fakat Celsus kütüphanesinde 2,80 m, Palatium kütüphanesinde ise neredeyse 3,80 m yüksekliğinde olan nişlerin tamamı gömme dolap idiyse, podyumun üzerinden üst raflara ulaşılamazdı.[35] Kütüphanelerde merdiven kullanıldığından söz edilmez, zira bunun olağandışı bir tarafı yoktur. Belki de okunmuş kitapların konduğu tezgâhlar ya da raflar vardı. Kısacası, bugün antikçağdaki bir kütüphaneyi aynen kurmaya kalksak, mimarisinde pek zorlanmazdık ama içindeki mobilyalar için hayal gücümüzü çalıştırmamız gerekirdi.

10
Kütüphanelerin İşletimi ve İdaresi

Antikçağdaki kamu kütüphanelerinin bizi elbette en çok ilgilendiren tarafı, bu yerlerin nasıl işletilip idare edildiğidir. Ama özellikle de bu konuda çok az somut veri vardır ve tek tek bilgileri genelleştirmek sakıncalı olabilir. Ancak antikçağdaki kütüphanelerin kitap ödünç vermediğini, kitapların kütüphanede,[1] yani Roma döneminde o büyük salonlarda okunduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Zaten kamu kütüphanelerinde okuyucuya ödünç kitap verilmesi gibi düzenli ve kurumsal bir hizmet ancak 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Atina'daki Pantainos kütüphanesinin Traianus döneminden kalma yazıtındaki iki paragraf kütüphane idaresiyle ilgilidir (Resim 121). Yazıtta şöyle denir: "Hiçbir kitap dışarıya verilmeyecektir, zira buna yemin ettik. Kütüphane birinci saatten altıncı saate kadar açık olacaktır." Kütüphane personeli dışarıya kitap vermeyeceğine dair yemin etmek zorunda kalmışsa, bunun bir nedeni vardı mutlaka: Belli ki bu genel kural zaman zaman çiğneniyordu. Daha sonra imparator olan Marcus Aurelius'un delikanlılık çağında hocası

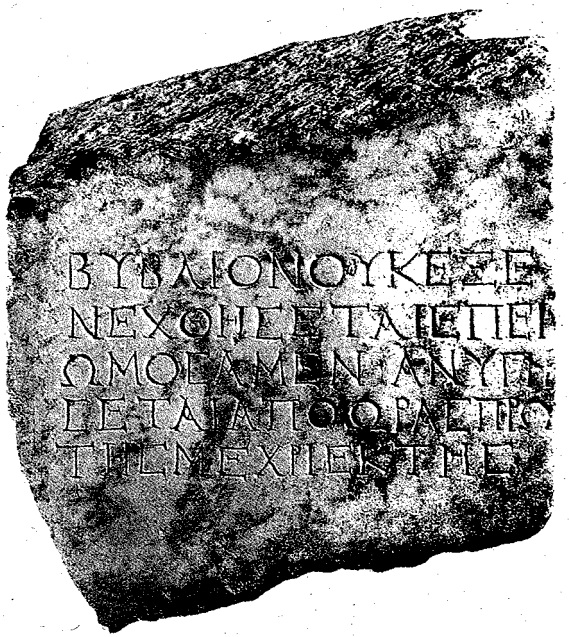

121. Atina'daki Pantainos kütüphanesinin yazıtı. Atina, Agora Müzesi.

Fronto'ya yazdığı bir mektup (Fronto, *Ad M. Caes.* 4,5 p. 68 N) bu kuralın nasıl çiğnendiği konusunda bir fikir verir: Roma'nın dışında bir yerde geçirdiği tatilde gününün nasıl geçtiğini anlatan genç Marcus, o gün öğleden sonra Cato'nun iki hitabetini okuduğunu söyler. Fronto'nun bu hitabetleri okumadığını bilen Marcus, konudan bihaber görünmek istemeyen hocasının bu duruma nasıl bir tepki göstereceğini tahmin eder: "Sen şimdi hemen köleni çağırıp olabildiğince hızlı bir biçimde Apollon kütüphanesine koşup bu kitapları getirmesini isteyeceksindir." Ondan sonra da oh çekerek devam eder: "Ama onu oraya boşuna yolluyorsun, zira bana bu kitaplar oradan geldi zaten. Onun için Tiberius kütüphanesinin kütüphanecisini kandırman ve eline bir şeyler sıkıştırman gerekiyor, ben kente döndüğümde, senden aldığı parayı onunla kırışırız artık."

Kitap ödünç almak isteyen kişi imparator ailesindense eğer, Palatium kütüphanesinde kuralların göz ardı edilmesinde şaşırtıcı bir taraf yok. Fakat belli ki, saray hocası olarak tanınan ve saygın bir şahsiyet olan Fronto'nun gönderdiği köleye bile kitap veriliyordu (eğer Marcus ondan önce davranmamışsa tabii).

Tiberius kütüphanesinde –burada Gellius'un (13, 20) andığı *bibliotheca domus tiberianae* [Tiberius sarayı kütüphanesi] kastedilmektedir– bu iş o kadar da kolay olmasa gerek, zira Tiberius kütüphanesindeki görevlinin ufak bir bahşişle kandırılması gerekiyordu. Belki de orada amacına ulaşması için ne yapması gerektiğini öğrencisine bizzat Fronto anlatmıştı. Bir kamu kütüphanesinden kitap ödünç alındığına dair bir diğer örneğe –bu kez olay Roma'da değil, Tibur'da geçer– tanık olan kişi yine Gellius'tur. Gellius bize şu anekdotu anlatır (19, 5.1-5): Sıcak bir yaz günü Gellius birkaç dostuyla birlikte, Tibur civarında yaşayan zengin bir adama konuk olur. Serinlemek için bol bol kar suyu içilir. Peripatos okulunun yandaşlarından olan akıllı uslu bir adam, Aristoteles ve tanınmış hekimlerin kar suyunun insan sağlığına zararlı olduğunu söylediklerini belirterek Gellius ve dostlarını uyarır. Ancak kimsenin kendisine kulak asmadığını ve kar suyu içmeye devam ettiğini görünce, o dönemde Hercules tapınağında yer alan ve hayli kapsamlı olan kütüphaneye gidip Aristoteles'in kitabını getirir; kitabı Gellius ve arkadaşlarının önüne koyar ve "Bana inanmıyorsanız, gelmiş geçmiş en bilge adamın sözlerine inanın da, sağlığınızı mahvetmeyi bırakın," der. Adamlar ancak ondan sonra ikna olur. Maalesef Gellius bu kaygılı Peripatosçunun kim olduğunu söylemez. Adamın kütüphaneden kitabı ödünç alabilmek için zengin evsahibini mi referans verdiğini yoksa oralarda kitabı ödünç alacak kadar tanınmış mı olduğunu bilemeyiz. Öyle ya da böyle, adam Tibur'daki kütüphanede Aristoteles'in bu eserinin –söz konusu kitap *Problemata Physika*'dır– bulunduğunu bilmese, o kavurucu sıcakta kütüphaneye gitmeyi göze almazdı.

Gellius adamın kütüphaneye günün hangi saatinde gittiğini de söylemez. Bir kütüphanenin açık olduğu saatleri bildiren tek belge Pantainos kütüphanesinin yazıtıdır: Birinci saatten altıncı saate dek, yani gün doğumundan sonraki altı saat boyunca. Kütüphanenin sabahın köründe açılması bugün bize tuhaf gelebilir ama eskiçağda gün ışığından olabildiğince yararlanmak gerekiyordu ve insanlar genellikle her işe erken başlıyorlardı, bu nedenle kütüphaneler de erkenden açılıyor olsa gerek.

Bizim ismen tanıdığımız kütüphane ziyaretçileri yazar olarak da faaliyet gösteren adamlardı: Gellius ve dostları, gramerci Sulpicius Apollinaris, Fronto, Galenos, *Historia Augusta*'nın yazarı, genç

Marcus Aurelius, Tibur'daki Peripatosçu; Horatius'un (*Epist.* 1, 3.15 vd.) Palatium kütüphanesinde oturup başkalarının eserlerini kopya ettiğini, sonra da bunları kendisi yazmış gibi etrafta caka sattığını söylediği Celsus'u bile bu çevreden sayabiliriz. Fakat kütüphaneye kitap okumak amacıyla giden kişilerin –yazınsal üretimde bulunan adamlar hariç– sayısını ve de bunların arasındaki kadınların oranını bilmiyoruz. Asklepieia'daki, yani şifa kaplıcalarındaki kütüphanelere gidenlerin genellikle hoşça vakit geçirmek isteyen okuyucular olduğunu tahmin ediyoruz. Büyük kentlerde, özellikle de Roma'daki imparatorluk kütüphanelerinde kamuya açık olma prensibinin ne olduğu, kütüphanenin gerçekten de "sokaktaki her insana" açık olup olmadığı, zaman zaman kamu kaplıcalarında da olduğu gibi, acaba bir giriş ücreti mi alındığı gibi soruları da yanıtlamak mümkün değil. Belki de halkın alt tabakasının yazına karşı ilgisiz olması ya da entelektüellerin "kutsal salonlarına" girmekten çekinmesi, kamu kütüphanelerinin fazla dolmasının ya da amacından saptırılıp buluşma yeri haline gelmesinin önündeki doğal engellerdi. Antik kaynaklarımız bu konuda da bilgi vermezler.

Kütüphaneye gelenlerin aradıkları kitabın orada olup olmadığını öğrenmek amacıyla kullandıkları kataloglar vardı mutlaka, zira iyi idare edilen özel kütüphanelerde bile mutlaka bir katalog bulunurdu. Bu *indices* muhtemelen yazın türüne göre düzenlenmişti, örneğin, epik şairler, filozoflar, tarihçiler, hatipler vs; temelde Kallimakhos'un *Pinakes*'ine benzeyen bu kataloglar elbette daha kısa tutulmuştu ve kitabın ve yazarın adıyla sınırlıydı. Bu katalogların yine *Pinakes* gibi tablet biçiminde olduğunu varsayarız. Bir kodlama sistemi de vardı mutlaka ve bunun için kitap dolaplarının da numaralandırılması gerekiyordu – *Historia Augusta*'nın yazarı (Tacitus 8, 1) Bibliotheca Ulpia'daki 6 no'lu bir dolaptan söz eder. Kitap kodları, ruloların ucundan sarkan *sillyboi* üzerinde yazıyordu muhtemelen.

Kütüphaneye gelenlerin dolapları açıp istedikleri kitabı alamadıkları, istenen kitabı kütüphanecinin okuyucuya verdiği Gellius'un iki ifadesinden açıkça bellidir bence: "Bir gün Traianus tapınağının kütüphanesinde otururken (*sedentibus*) başka bir eser istediğim halde (*quaerentibus*), bana eski *praetor*'ların beyannameleri (*edicta*)*

* *Edicta Praetorum*, adli ve hukuki işlere bakan *praetor*'ların görevlerine başlarlarken hukukta dayanacakları esasları bildirdikleri resmi duyurular. (F.D.)

getirildi," (11, 17.1). Bir başka yerde şöyle der: "Ben, Apollinaris Sulpicius ve bazı arkadaşlarımız Domus Tiberiana kütüphanesinde oturuyorduk (*sederemus*) ki, tesadüfen Marcus Cato Nepos başlıklı bir kitap getirildi," (13, 20.1). Demek ki insanlar kütüphanede oturuyor, istenen kitabın getirilmesini bekliyorlardı. Gellius'un anlattığı bu anekdotlarda kütüphane görevlisi belli ki yanlışlıkla (ya da ona verilen kod numarası yanlıştı) başka bir kitap getirmişti; böylece Gellius, kendisine getirilen kitap istediği kitap olmasa da, inceleyince ilginç bulduğu eserlerle karşılaşmıştı. Kütüphane görevlisi okunan ruloları yine dolaba kaldırmış olsa gerek; muhtemelen papirüsleri geri sarmak da onun göreviydi. Gellius (13, 20.2 vd.) sözlerine devam eder ve dostlarıyla birlikte bu Cato Nepos'un aslında kim olduğunu tartıştıklarını anlatır. Demek ki okuma salonunda sessiz olunması gibi bir kural yoktu. Ama kütüphanede herkesin önündeki kitabı, antikçağda âdet olduğu üzere yüksek sesle okuduğunu düşünmek de zor doğrusu.

Kamu kütüphanelerinin stoklarını nasıl büyüttükleri konusunda da yine tahmin yürütmek durumundayız. Bazı yazarlar kitaplarını kütüphaneye armağan ediyorlar olsa gerek. İmparatorun gözünden düşen Ovidius eserlerini Roma kütüphanelerine armağan etmeyi ne çok isterdi (*Trist.* 3, 1.59 vd.); Rhodiapolisli Herakleitos'un kütüphaneye yaptığı bağışı (*TAMA* 2,3, 1944,910) biliyoruz. Kitabevleri, kütüphanelerin ender ya da spesifik eserlere ilişkin taleplerini karşılayacak kadar zengin bir donanıma sahip olmadığı için (bkz. Galenos, *De Comp. Med.* I,1, XIII, p. 362 Kühn) özel kütüphanelerde ya da diğer kamu kütüphanelerinde bulunan eserleri kopya etmek için *scriptorium*'lardan yararlanılmış olsa gerek. İmparator Domitianus Roma'daki yangından zarar gören kütüphaneleri yenilettiğinde, oradaki kitapları kopya etmeleri için İskenderiye'ye bir heyet yolladı (Suetonius, *Domitianus* 20). Zaten Roma'daki kitabevleri bu kadar büyük bir talebe cevap veremezlerdi. Daha önce de söz edildiği gibi, bazı kütüphanelere yeni kitaplar özel bağışlar sayesinde giriyordu, örneğin Genç Plinius Comum'da, Celsus ailesi Ephesos'ta bağışlarda bulunmuşlardı. Bunun dışında kütüphane bir kamu işletmesiydi.[2]

Scriptorium, katalogların hazırlanıp kayıtların yapıldığı büro ve papirüs depolarının kütüphane binasının hangi bölümünde yer aldığı

sorusu da yanıtsız kalmıştır, zira imparatorluğun kütüphane binalarında bu işlere ayrılmış odalar yoktur. Kimbilir, belki de bu işler için dışarıdaki bazı *tabernae*, yani dükkânlar kullanılıyordu.

Kütüphane personeline[3] dair bilgilerimiz de son derece yetersizdir. Ephesos'taki Celsus kütüphanesinin uzun yazıtında personelden *prosmenontes*, yani "gözetmenler" diye söz edilir. Bunların köle mi yoksa özgür kişiler mi olduğunu, onlara maaş mı (özgür kişilere olduğu gibi) yoksa hayatlarını idame etmeye yetecek kadar bir para mı (kölelere olduğu gibi) ödendiğini de bilmiyoruz. Roma'daki Palatium kütüphanesinde ve Porticus Octaviae kütüphanesinin *bibliotheca graeca* ve *bibliotheca latina* bölümlerinde çalışan kölelerin mezar yazıtlarından söz etmiştik. Burada bir başka yazıta (*CIL* VI 8679) daha değinmek istiyoruz; bu yazıtta Onesimus adında birinden *vilic(us) thermar(um) bybliothec(ae) Gra[ec(ae)]*, kaplıca kütüphanesinin Yunanca bölümünün başkölesi diye söz edilir. Bu kaplıcanın adı belirtilmemiştir ama büyük bir ihtimalle Traianus kaplıcaları kastedilmiştir. Bu köleler basit ve rutin işleri yürütmüş olsalar da, belli konularda bilgi sahibi olmak zorundaydılar, özellikle de dil bilmeleri gerekiyordu. Bu nedenle, kölelerin duruma göre, Latince ya da Yunanca bölümüne verilmeleri anlaşılır bir şeydir.

Roma'nın kamu kütüphanelerinde çalışan köle sayısı çok yüksek olsa gerek. Tiberius Claudius adındaki bir imparatorluk azatlısının resmi görevinin belirtildiği bir yazıttan (*CIL* VI 8907) anlaşıldığı kadarıyla, bu kölelerin sağlığından *medicus a bybliothecis* [kütüphaneler hekimi] sorumluydu. Kölelerin ve muhtemelen diğer personelin de üstü, herhalde ancak 2. yüzyıldan itibaren *bibliothecarius* diye nitelenen kütüphane müdürüydü; bu sözcükle ilk Marcus Aurelius'un yukarıda okuduğumuz mektubunda karşılaşırız (Fronto, *Ad M. Caes.* 4,5 p. 68 N). Palatium kütüphanesinde bu görevi yapanlardan biri de, Augustus'un azatlısı olan ve zengin çalışmalarından günümüze çok sayıda fragman ulaşan gramerci Gaius Iulius Hyginus'tur.[4] Suetonius'un sözünü ettiği diğer iki kişi –Gnaeus Pompeius Macer (*Caes.* 56) ve Gaius Melissus (*De Gramm.* 21)[5]– Palatium ve Porticus Octaviae kütüphanesi ilk kurulduğunda burayı kısa bir süre için yönetmişler, muhtemelen kütüphanenin yalnızca ilk stoğunu oluşturmakla görevlendirilmişlerdi. Bildiğimiz gibi, Caesar planını gerçekleştirememiş olsa da, Varro'yu kütüphanesini kurmakla görev-

lendirmişti. 3. yüzyılda Sextus Iulius Africanus İmparator Alexander Severus'un Pantheon yakınındaki kütüphanesini bu şekilde kurmuş olsa gerek (*P. Oxy.* 412).

Antik kaynaklarda ismen belirtilen bir başka kütüphane müdürüne rastlamayız. Kütüphane müdüründen başka bir makam sahibi daha vardır: *procurator bibliothecarum* [kütüphaneler yöneticisi] ya da *a bybliothecis* [kütüphanelerden sorumlu kişi]. *Procurator*'lar imparatorluk döneminde belirli alanlardan sorumlu ve genellikle soylu yöneticilerdi. Kütüphane *procurator*'ları imparatorluğun tüm kütüphanelerinden sorumluydu.[6] Bu makamda bulunmuş bir dizi kişinin adını bilmemizi yazıtlara borçluyuz; örneğin biyograf Suetonius, Traianus döneminde *a bybliothecis* olmuştu. Memleketi Hippo Regius'ta (bugünkü Cezayir'deki Bone) 1950'li yılların başında bir yazıt bulunana kadar Suetonius'un kütüphane *procurator*'u olduğunu bilmiyorduk.[7] Suetonius kariyeri süresince iki *procurator*'luk daha elde etmişti; Traianus döneminde *a studiis* [edebi çalışmalardan], Hadrianus döneminde ise *ab epistulis* [yazışmalardan] sorumlu olmuştu, yani imparatorun yazışma ve hitabetlerinin üslubunu denetliyordu. Haleflerinden biri olan Lucius Iulius Vestinus da sırayla aynı *procurator*'luklarda bulunmuş, ondan önce de İskenderiye'deki Museion'un yöneticiliğini yapmıştı (*IG* XIV 1085). *Suidas Sözlüğü* Vestinus'un *sophistes* (hatip anlamında) olduğunu ve Thukydides, Demosthenes ve İsokrates'in bazı kopyalarını yazdığını söyler.

Belli ki ancak imparatorluk döneminin ortasında meydana çıkan kütüphane *procurator*'luğu makamının öncüsünün, *supr(a) bybliothecas omnes Augustorum ab Ti. Caesare usque ad Ti. Claudium Caesarem*, yani Tiberius [Iulius] Caesar'dan Claudius Caesar'a kadar tüm imparatorluk kütüphanelerinin "en büyük yöneticisi" unvanına sahip Yunan kökenli Roma vatandaşı Tiberius Iulius Pappus olduğunu kendi mezar yazıtından öğreniriz (*AE* 1960, 26).[8] Yalnızca tek bir kaynakta, Tanrısal Traianus'un kütüphanesinden sorumlu bir *procurator*'un adı anılır; Traianus forumundaki bu çifte kütüphaneyi (kısa süreliğine?) yöneten kişinin adı Annius Postumus'tur (*CIL* VIII 20684; XIV 5352).

İmparatorların kamu kütüphanelerine ne kadar büyük bir önem verdikleri, *procurator*'ların aldığı maaştan da bellidir. Bazı *procurator*'lar, örneğin yılda 200 000 *sestertius* gibi yüksek bir maaş alan

Dakya eyaletinin *procurator*'u kadar çok para kazanıyorlardı. Yalnızca Traianus kütüphanesinden sorumlu *procurator* Annius Postumus elbette yalnızca 60 000 *sestertius* kazanıyordu ama Trakya eyaletinin *procurator*'unun maaşı da o kadardı. 3. yüzyılın ortalarından itibaren kütüphane *procurator*'larıyla ilgili bir yazıta rastlamamamız, bu makamın ortadan kalktığı anlamına gelmez. O dönemdeki Latince yazıtların sayısında genel bir azalma görülür, ayrıca yazıtlar günümüze ulaşamamış da olabilir. Her halükârda, imparatorun kamu kütüphanelerine olan ilgisinin o dönemde de devam ettiği, Roma'da üç yeni kütüphane açılmasından da bellidir: Caracalla kaplıcalarındaki kütüphane, Alexander Severus'un Pantheon yakınındaki kütüphanesi ve Diocletianus kaplıcalarındaki kütüphane. Fakat geç antikçağdaki kütüphanelerin yönetim mekanizması hakkında bir bilgimiz yok.[9]

Yalnızca kamu kütüphaneleri değil, eğer kütüphane sahibi belirli bir düzene ve koleksiyonunu büyütmeye önem veriyorsa, özel kütüphaneler bile personel gerektiriyordu. Bu nedenle, kitaplarla haşır neşir olmak için gereken eğitime sahip bazı kölelere kütüphanecilik öğretiliyordu. Hellenistik dönemde Makedonya kralı Antigonos Gonatas'ın filozof Zenon'a *eis bibliographian*, yani kitapları kopya eden köleler armağan ettiğini biliyoruz (Diogenes Laertios 7, 36). Romalı zenginlerin evlerinde ve villarındaki *servi litterati*'nin, yani edebiyat bilen kültürlü kölelerin sayısı hayli yüksek olabiliyordu, öyle ki bazı kölelerin özel görev alanları vardı. *Promus librorum*'un görevi kütüphaneye gidip istenen kitapları getirmekti. Bu esprili ifadeye Apuleius'ta (*Apol.* 53) rastlarız, zira *promus* aslında kilercibaşı demektir. *Libraii* kitapları kopya etmekle (örn. Cicero, *Ad Att.* 13, 23.2; Cornelius Nepos, *Att.* 13, 3), *glutinatores* [ciltçiler] ise rulo kitapları yapıştırmakla (Cicero, *Ad Att.* 4, 4a.1) görevliydi. Daha geniş anlamda *anagnostai*, yani okuyucu köleler de kütüphaneye dahil edilebilir, bunlar efendilerine banyoda (Plinius, *Epist.* 3,5.14), hatta uykuya dalmadan önce (Suetonius, *Augustus* 78) bile, ama özellikle de bir ziyafet verildiğinde (Plinius, *Epist.* 3, 5.11; 9, 36.4; Cornelius Nepos, *Att.* 14, 1) kitap okurlardı. Piacenza'da [antik Placentia] bulunan mezar yazıtında (*CIL* XI 1236), öldüğünde yirmi yaşında olmasına rağmen, çok iyi Yunanca ve Latince bildiği ve ezberinde üç yüz eserden bölümler olduğu söylenen Atticus da bunlardan biriydi.

Kütüphaneciliği ele alan Yunanca ve Latince eserlerden bir tanesi bile günümüze ulaşabilmiş olsaydı, antikçağdaki kütüphanecilik hakkında çok daha fazla bilgiye sahip olurduk.[10] Bu yalnızca kitap seçimi sırasında izlenen ölçütler için geçerli değildir; bu ölçütleri ilk kez İÖ 2. yüzyılda Pergamonlu âlim Artemon "Kitap Koleksiyonculuğu Üzerine" (*Peri synagoges biblion*) ve "Kitaplardan Yararlanma Üzerine" (*Peri biblion khreseos*) adlı yazılarında ele almış (Athenaios 12, 515e; 15, 694a-c), İS 2. yüzyılda Bybloslu Herennios Philon bu konuyu "Kitap Seçimi ve Alımı Üzerine" (*Peri kteseos kai ekloges biblion*) adlı büyük eserinde ayrıntılarıyla işlemiştir. Bu eserlerden bir tanesi bile elimizde olsaydı, kütüphanelerin tüm yapısını bilirdik. Caesar tarafından Roma'nın ilk kamu kütüphanesini kurmakla görevlendirilen Varro, kaybolan eseri *De Bibliothecis*'te kütüphanelerle ilgili başka bazı konuların yanı sıra bunları da ele almıştı mutlaka.

Notlar

I. Yunan ve Latin Harfleri

1 Yunanlıların Yunan harflerini kabul etmeleri ve geliştirmeleri bütün epigrafik el kitaplarında işlenir. Bu konuda özellikle de: M. Guarducci, *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma, 1987, 10 vd. (çok sayıda kaynak verir). Ayrıca bkz. A. Heubeck, *Schrift* (*Archaeologia Homerica* III, X), Göttingen, 1979. Bütün alfabeler hakkında bilgi: M. G. Amadasi Guzzo, *Scritture alfabetiche*, Roma, 1987; Yunan alfabesi 135 vd. (kaynakça s. 221 vd.).

2 Ugarit ve Fenike alfabesi için: Amadasi Guzzo, a.g.e. 27 vd.

3 L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, ²Oxford, 1990.

4 Guarducci, a.g.e. 42.

5 Guarducci, a.g.e. 74 vd.

6 Guarducci, a.g.e. 365 vd.; F. Cordano, *L'uso della scrittura in Italia meridionale e Sicilia nei secoli* VIIIe VIIa. C. Opus 3. 1984, 281 vd.

7 Guarducci, a.g.e. 19 vd.; Heubeck, a.g.e. 80 vd.

8 Bkz. D. Ridgway, *L'alba della Magna Grecia*, Milano, 1987.

9 M. Burzachechi, "Gli Eubei e l'introduzione dell'alfabeto greco in Occidente. Gli Eubei in Occidente", (18. Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1978), Taranto, 1984, 209 vd.

10 En eski Etrüsk yazısına dair zengin kaynaklar: M. Cristofani, *Sull'origine e la diffusione dell'alfabeto etrusco*; *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I,

2. Berlin, 1972, 466 vd.; a.g.y., "La scrittura nell'Italia antica", *Archeo Dossier* 37, 1988; H. Rix, "La scrittura e la lingua", *Gli Etruschi, una nuova immagine*, Firenze, 1984, 210 vd.; "La Scrittura nell'Etruria antica. Relazionie comunicazioni nel convegno del 1985", *Annali della Fondazione per il Museo Claudio Faina* 4, 1990.

11 Örnek alfabelere dair: M. Pandolfini ve A. L. Prosdocimi, *Alfabetari e insegnamento della scrittura in Etruria e nell'Italia antica*, Firenze, 1990.

12 Bkz. not 11.

13 Latinlerin (Romalıların) yazıyı kabul etmelerine dair: B. L. Ullman, "The Etruscan Origin of the Roman Alphabet and the Names of the Letters", *Class. Philology* 22, 1927, 372 vd.; A. E. Gordon, "On the Origin of the Latin Alphabet, Modern Views", *Univ. of. California Studies in Class. Antiquity* 2, 1969, 157 vd.; E. Meyer, *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt, 1973, 23 vd.; Amadasi Guzzo, a.g.e., 173 vd.; çömlekler üzerindeki arkaik yazılar için bkz. G. Colonna, *Lapis Satricanus*, s'Gravenhage, 1980, 53 vd.; ayrıca bkz. M. Cristofani, "La scrittura e i documenti", *La Grande Roma dei Tarquini* (1990 Roma sergisinin kataloğu), Roma, 1990, 16 vd.

14 M. Guarducci, *Memorie Accad. Lincei*, ser. 8, 24, 1980, 412 vd.; 28, 1984, 127 vd.; *Rend. Accad. Lincei*, ser. 9, II, 2, 1991, 139 vd.; *fibula*'nın sahte ya da gerçek olduğuna dair: H. Lehmann, *RM* 96, 1989, 7 vd.

15 A. E. Gordon, "Notes on the Duenos-Vase Inscription in Berlin", *California Studies in Class. Ant.* 9, 1975, 53 vd.; G. Colonna, "Duenos", *St. Etr.* 47, 1979, 163 vd.; A. L. Prosdocimi, "Studi sul Latino arcaico", *St. Etr.* 47, 1979, 173 vd.

16 F. Coarelli, *Il Foro Romano*, I. Roma, 1983, 178 vd.

17 Tita Vendia vazosu ve aynı döneme ait bir başka yazıt için bkz. G. Colonna, "Graeco more bibere. L'iscrizione della tomba 115 dell'Osteria dell'Osa", *Archeologia Laziale* 3, 1980, 51 vd.

18 G. Perl, "Einführung der griechischen Buchstaben 'y' und 'z' in das lateinische Alphabet", *Philologus* 115, 1971, 196 vd.

19 R. Papke, "Des Kaisers neue Buchstaben", *Würzburger Jahrbücher* 12, 1986, 183 vd.

20 Bkz. *Athenaios* X, 553d'de komedya şairi Kallias'tan fragman.

21 A. E. Gordon, *The Letter Names of the Latin Alphabet*, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1973.

22 Rakamlar için bkz. *Handbücher der Epigraphik*. Etrüsk-Roma rakam sistemi için bkz. H. Rix, "Buchstabe, Zahlwort und Ziffer im alten Mittelitalien", *Studi linguistici in onore di Vittore Pisani*, Brescia, 1969, 845 vd.; P. Keyser, "The Origin of the Latin Numerals 1 to 1000", *AJA* 92, 1988, 529 vd.

2. Okuma ve Yazma Bilgisi

1 M. L. Lang, *Graffiti and Dipinti* (*The Athenian Agora*. 21), Princeton, 1976; söz konusu mektup için bkz. s. 6, Nr. B 1.

2 A. Bernard, O. Masson, "Les inscriptions grecques d'Abou Simbel", *Revue des Etudes Grecques* 70, 1957, 1 vd.

3 Burada görüşleri çok sayıda kanıtla desteklenen kişiyi temel alıyoruz: G. Nieddu, "Alfabetismo e diffusione sociale della scrittura nella Grecia arcaica e classica: pregiudizi recenti e realtà documentaria", *Scrittura e Civiltà* 6, 1982, 233 vd.; ayrıca bkz. E. Pöhlmann, "Mündlichkeit und Schriftlichkeit gestern und heute", *Würzburger Jahrbücher* 14, 1988, 7 vd.; S. Soddart, J. Whitley, "The Social Context of Literacy in Archaic Greece and Etruria", *Antiquity* 62, 1988, 761 vd.; W. V. Harris, *Ancient Literacy*, Cambridge Mass., Londra, 1989 monografisi burada değerlendirilemedi.

4 Antikçağdaki eğitim ve ders konusunda temel bir monografi: H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, 1948; Almancası: *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*, Münih, 1977. Diğer önemli kaynaklar: E. Ziebarth, *Aus dem griechischen Schulwesen*, ²Leipzig, 1914; M. A. Manacorda, "Scuola e insegnanti", *Oralità, scrittura, spettacolo*, Torino, 1983, 187 vd. (kaynakçası da var). Roma okullarına dair: S. F. Bonner, *Education in Ancient Rome*, Londra, 1977; Kaynakça derlemesi: G. Garuti, *Latina de pueris instituendis testimonia usque ad Caesaris aetatem*, L'Aquila, 1984; ayrıca bkz. P. Schmitter, "Compulsory Schooling at Athens and Rome?", *AJP* 96, 1975, 276 vd.

5 Listeler için bkz. Nieddu, a.g.e., 257, not 87; 258, not 88; ayrıca bkz. H. R. Immerwahr, "Book Rolls on Attic Vases", *Classical, Mediaeval, and Renaissance Studies in Honor of Berthold Louis Ullman* I, Roma, 1964, 17 vd.; a.g.y., "More Book Rolls on Attic Vases", *Antike Kunst* 16, 1973, 143 vd. Kadınların eğitimi konusunda biraz daha çekinceli: S. Guettel Cole, "Could Greek Women Read and Write?", *Reflections on Women in Antiquity*, New York, 1981, 219 vd.

6 M. L. Lang, *Ostraka*. (*The Athenian Agora*. 25), Princeton, 1990.

7 R. Calderini, "Gli ἀγράμματοι nell'Egitto greco-romano", *Aegyptus* 30, 1950, 14 vd.; C. H. Youtie, " Ἀγράμματος An Aspect of Greek Society in Egypt", *Harvard Studies in Class. Phil.* 75, 1971, 161 vd.; a.g.y., "Βραδέως γράφων: Between Literacy and Illiteracy", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 12, 1971, 239 vd.; E. G. Turner, *The Papyrologist at Work*, Durham, 1973, 32 vd.

8 C. H. Youtie, "Pétaus, fils de Pétaus, ou le scribe qui ne savait pas écrire", *Chronique d'Egypte* 41, 1966, 127 vd.

9 W. V. Harris, "L'analfabetismo e le funzioni della parola scritta nel mondo roma-no", *Quaderni di storia* 27, 1988, 5 vd.

10 Romalılardaki koşullar için ayrıca bkz. G. Cavallo, "Alfabetismo e circolazione del libro", *Oralità, scrittura, spettacolo*, Torino, 1983, 166 vd.

11 Pompeii duvar yazılarının derlendiği eser: *CIL* IV.

12 *CIL* XV; E. Rodriguez Almeida, *Il Monte Testaccio*, Roma, 1984.

13 Vgl. M. Gigante, *Civiltà delle forme letterarie nell'antica Pompei*, Napoli, 1979;

Özellikle Vergilius için bkz. S. Ferraro, *La presenza di Virgilio nei graffiti pompeiani*, Napoli, 1982.

14 G. Colonna, *Archeologia Laziale* 3, 1980, 51 vd.

15 G. Colonna, "Scriba cum rege sedens", *L'Italie préromaine et la Rome républicaine*, Mélanges J. Heurgon, Paris, 1976, 187 vd.

16 F. Messerschmitt, "Die schreibenden Gottheiten in der etruskischen Religion", *Archiv f. Religionswissenschaft* 29, 1931, 60 vd.

17 *AJA* 63, 1959, 279 vd.

18 Bu tür öğrenci ödevleri için bkz. E. Ziebarth, *Aus der antiken Schule*, Bonn, 1913; G. Zalateo, "Papiri scolastici", *Aegyptus* 41, 1961, 160 vd.; H. Harrauer, P. J. Sijpesteijn, *Neue Texte aus dem antiken Unterricht*, Viyana, 1985; ayrıca bkz. H. Maehler, "Die griechische Schule im ptolemäischen Ägypten", *Studia Hellenistica* 27, 1983, 191 vd.; J. Debut, "Les documents scolaires", *ZPE* 63, 1986, 251 vd.

19 O. Guéraud, P. Jouguet, *Un livre d'écolier du IIIe siècle avant J.-C*, Le Caire, 1938.

20 E. G. Turner, "Athenians Learn to Write: Plato, Protagoras 326d", *BICS* 12, 1965, 67 vd.

21 Bkz. O. Montevecchi, *La papirologia*, Torino, 1973, 395 vd.

22 Marrou, a.g.e. (Almanca) 490 vd.; Bonner, a.g.e., 163 vd.

23 *Gymnasion*'lar için bkz. J. Delorme, *Gymnasion*, Paris, 1960.

24 Bir papirüsün öğrenci ödevi olduğunun tespitine dair: E. G. Turner, *Greek Papyri. An Introduction*, Oxford, 1980, 88 vd.

25 Marrou, a.g.e. (Almanca), 510 vd.

26 V. Reichmann, "Römische Literatur in griechischer Übersetzung", *Philologus*, ek 34, 3, 1943; H. Gerstinger, "Ein neuer lateinischer Papyrus aus der Sammlung 'Papyrus Erzherzog Rainer'", *Wiener Studien* 55, 1937, 95 vd.; H. Harrauer, "Ein neues bilingues Cicero-Fragment auf Papyrus (P. Vindob. L 127)", *Wiener Studien N. F.* 16, 1982, 212 vd.; bkz. ayrıca Marrou, a.g.e. (Almanca), 485 vd.; Montevecchi, a.g.e., 237 vd.

27 E. G. Turner, *Greek Papyri*, 66 vd.; hitabet eğitimi için bkz. Marrou, a.g.e. (Almanca), 115 vd.; 369 vd.; 521 vd., Romalılardaki hitabet eğitimi için bkz. Bonner, a.g.e., 240 vd.

28 Mısır'daki koşullar için bkz. A. Schlott, *Schrift und Schreiber im Alten Ägypten*, Münih, 1989, özellikle de 118 vd.

29 Mevcut papirüslerdeki yazın zevkini yansıtması bakımından bkz. W. H. Willis, "A Census of the Literary Papyri from Egypt", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19, 1968, 205 vd.; Oksyrhynkhos kökenli papirüsler J. Krüger tarafından incelenmiştir: *Oxyrhynchos in der Kaiserzeit. Studien zur Topographie und Literaturrezeption*, Frankfurt, Bern, 1990.

3. Antik Yazı Malzemeleri

1 Eski kılavuz kitaplarda yazı malzemelerine dair bölümler: V. Gardthausen,

Griechische Palaeographie, cilt 1. "Das Buchwesen im Altertum und im byzantinischen Mittelalter", Leipzig, 1911 (yeni baskısı: Leipzig, 1978), 24 vd. ve T. Birt, "Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens", Münih, 1913 (*Handbuch der Altertumswissenschaft* I, 3), 247 vd. özellikle de antik kaynaklardan yaptıkları çok sayıda alıntı nedeniyle her zaman önemli olmaya devam ederler. Şark kültürlerinin de ele alındığı zengin bir kaynak: D. Diringer, *The Hand-Produced Book*, Londra, 1953.

2 *Enciclopedia dell'arte antica* V, 797 vd. (zengin bir kaynakçası var).

3 *Enciclopedia dell'arte antica* III, 995 vd. (zengin bir kaynakçası var); Pompeii duvar yazıları seçkisi: W. Krenkel, *Pompejanische Inschriften*, Leipzig, 1963; ayrıca bkz. *CIL* IV ve ekleri.

4 Lanet tabletleri için bkz. A. Audollent, *Defixiorum tabellae. Luteciae Parisiorum*, 1904; M. Guarducci, *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma 1987, 313 vd. (kaynakçalı).

5 Guarducci, a.g.e., 293 vd.

6 J. G. Vinogradov, *Vjestnik drevnej istorii*, 1971, 4, 74 vd.; B. Bravo, "Une lettre sur plomb de Berezan", *Dialogues d'histoire ancienne* 1, 1974, 111 vd.

7 E. Sanmarti u. R. A. Santiago, "Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion", *ZPE* 68, 1987, 119 vd.; a.g.y., *ZPE* 72, 1988, 100 vd.; Santiago, *ZPE* 80, 1990, 79 vd.

8 Audollent, a.g.e., 159, Nr. 106.

9 J. T. Milik, bkz. M. Baillet, J. T. Milik u. R. De Vaux, *Les Petites Grottes' de Qumrân*, Oxford, 1962, 199 vd.

10 Muskalar için bkz. R. Kotansky, "Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets", *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, yay. haz. Chr. A. Faraone, D. Obbink, New York, Oxford, 1991, 107 vd.; Pyrgi tabletleri için bkz. M. Pallottino, *Etruscologia*, ⁷Milano, 1984, 170 (kaynakçalı), Almanca baskısı: *Etruskologie*, Basel, 1988, 159 vd.

11 W. Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, ²Berlin, Leipzig, 1921, 23 vd.

12 M. Coccia, "I libri del deserto", *Archeo* 42, Ağustos, 1988, 18 vd.

13 A. K. Bowman, *The Roman Writing Tablets from Vindolanda*, Londra, 1983; A. K. Bowman ve J. D. Thomas, *Vindolanda: The Latin Writing Tablets*, Londra, 1983 (*Britannia, Monograph Series* 4).

14 *Tabulae ceratae*'ye ilişkin bkz. Schubart, l.c.; R. Pintaudi, "Tavolette lignee e cerate della Biblioteca Vaticana", *Les débuts du Codex. Actes journée d'étude*, Paris, 1985, yay. haz. A. Blanchard, Turnhout, 1989 (*Bibliologia* 9), 61 vd.

15 P. Cauderlier, "Quatre cahiers scolaires (Musée du Louvre)", *Les débuts du Codex*, 43 vd.

16 J. Andreau, *Les affaires de Monsieur Jucundus*, Roma, 1974.

17 L. Bove, *Documenti di operazioni finanziarie dall'archivio dei Sulpici. Tabulae Pompeianae di Murecine*, Napoli, 1984.

18 Fildişi *diptykha*: H. Delbrück, *Die Consular-Diptychen*, Berlin, 1926.

19 H. Bechert, "Singhalesische Handschriften", Wiesbaden, 1969 (*Verzeichnis der orientalischen Handschriften* 22).
20 *Schrift, Druck, Buch. Im Gutenberg-Museum*, Mainz, 1985, 19, Nr. 12.
21 Ayrıca bkz. E. Gabba, "Un documento censorio in Dionigi d'Alicarnasso 1, 74.5", *Synteleia Vincenzo Arganio-Ruiz*, Napoli, 1964, 486 vd.
22 Bu tasvir üzerine: F. Roncalli, "Osservazioni sui libri lintei etruschi", *Rend. Pont. Accad.* 51/52, 1978/80, 3 vd.
23 Zagreb'deki mumya bezi üzerine: F. Roncalli, "Carbasinis voluminibus implicati libri", *Osservazioni sul liber linteus di Zagabria*, JdI 95, 1980, 227 vd.; *Scrivere etrusco*, sergi kataloğu, Perugia, 1985, Milano 1985; A. Rendić Miočević et al., *Vjestnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu* 3, Ser., 19, 1986.
24 Pallottino, a.g.e., 347 vd.; Almanca baskıda: 327 vd.
25 Not 1'de anılan eserler dışında, papiroloji hakkındaki hemen hemen tüm rehber kitaplar bu bitkiden elde edilen yazı malzemesinden de söz ederler; örneğin, E. G. Turner, *Greek Papyri. An Introduction*, Oxford, 1980, 1 vd.; I. Gallo, *Avviamento alla papirologia greco-latina*, Napoli, 1983, 23 vd.; O. Montevecchi, *La papirologia*, ²Milano 1988, 11 vd. "Grundlegende Monographie über das 'Material' Papyrus": N. Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity*, Oxford, 1974.
26 Sicilya papirüsüne dair: L. Malerba, *Storia del papiro in Sicilia*, Bologna, 1968.
27 C. Basile, "Metodo usato dagli antichi Egizi per la fabbricazione della carta-papiro", *Aegyptus* 57, 1977, 190 vd.
28 Turner, a.g.e., 5 vd.
29 Lewis, a.g.e., 115 vd.
30 Papirüslerin bulunduğu yerlere dair: Turner, a.g.e., 17 vd.; Montevecchi, a.g.e., 24
31 *BCH* 106, 1982, 533.
32 Deri ve parşömen hakkında: R. Reed, *Ancient Skins, Parchments and Leathers*, Londra, 1972; R. R. Johnson, *The Role of Parchment in Greco-Roman Antiquity*, tez, Los Angeles, Ann Arbor, 1988.
33 Turner, a.g.e., 8.
34 D. Barthélemy, J. T. Milik et al., *Discoveries in the Judean Desert*, Oxford, 1955 vd.; J. C. Trever, *Scrolls from Qumrân Cave* I, Kudüs, 1972.
35 Bkz. R. R. Johnson, *California Studies in Class. Antiquity* 3. 1970, 115 vd.

4. Nasıl Okunur, Nasıl Yazılırdı?

1 Antik yazı malzemeleri hakkında ayrıntılı bir eser: V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, cilt 1, Berlin, 1911, 182 vd.; ayrıca bkz. British Museum'daki orijinallerin resimleri: *A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life*, Londra, 1908, 184 vd.
2 Berlin Devlet Müzeleri, Preuss. Kulturbesitz, Antikenmuseum; ayrıca bkz. J. Szilágyi, "Un style étrusque en bronze", *Bull. Musée Budapest* 54, 1980, 13 vd.

3 W. Gaitzsch, "Der Wachsauftrag antiker Schreibtafeln", *Bonner Jahrb.* 184, 1984, 189 vd.
4 R. Büll, *Vom Wachs*, Hoechst'ün katkısı: "Kenntnis der Wachse 1", 9. Frankfurt-Hoechst, 1968.
5 Mısır'daki yazma alışkanlıklarına dair: A. Schlott, *Schrift und Schreiber im Alten Ägypten*, Münih, 1989, 53 vd.
6 *BCH* 106, 1982, 533; *BICS* 30, 1983, 150.
7 *BICS* 30, 1983, 150.
8 Mürekkep üretimine dair: Gardthausen, a.g.e., 202 vd.
9 *Scrivere etrusco*, Perugia'daki serginin kataloğu, 1985, Milano, 1985, 22.
10 E. Sjöqvist, Morgantina: "Hellenistic Inkstands", *AJA* 63, 1959, 275f. Porticello gemi enkazında ele geçen mürekkep kapları daha da eskidir: C. J. Eiseman, B. Sismondo Ridgway, "The Porticello Shipwreck", *College Station*, 1987, 60 vd.
11 D. von Boeselager, "Funde und Darstellungen römischer Schreibzeugfutterale", *Kölner Jahrb. f. Vor- und Frühgesch.* 22, 1989, 221 vd.
12 Schlott, a.g.e., özellikle de 146 vd.
13 Yunan ve Romalı yazıcılara dair: G. M. Parassoglu, "Δεξιὰ χείρ καὶ γόνυ", *Scrittura e Civiltà* 3, 1979, 5 vd.; a.g.y., "A Roll upon his Knees", *Yale Class. St.* 28, 1985, 273 vd.
14 J.- J. Hatt, *Strasbourg, Musée Archéologique. Sculptures antiques régionales.* Paris 1964. Nr. 80.
15 B. M. Metzger, "When Did Scribes Begin to Use Writing Desks?", *Historical and Litterary Studies*, Leiden, 1963, 123 vd.
16 R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1973, Tabl. 26a.
17 Düsseldorf, Landesbibliothek; Metzger, a.g.e., Tabl. 18.
18 Bkz. B. M. W. Knox, "Silent Reading in Antiquity", *Greek, Roman and Byz. St.* 9, 1968, 421 vd.
19 Bkz. II. Bölüm, not 5.
20 W. Binsfeld, "Lesepulte auf Neumagener Reliefs", *Bonner Jahrb.* 173, 1973, 201 vd.
21 Th. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst. Archäologisch-antiquarische Untersuchungen zum antiken Buchwesen*, Leipzig, 1907 (yeni baskısı: Hildesheim, 1976).
22 Roma, Museo Nuovo Capitolino: Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*, cilt 2, ⁴Tübingen, 1966, N. 1734.
23 Paris, Louvre G 457.
24 Bu konudaki araştırmalar: H.-J. Marrou, Μουσικὸς ἀνήρ. *Étude sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires romains*, Grenoble, 1938 (yeni baskısı: Roma, 1964); G. S. Dontas, Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην, Atina, 1960.

5. Antik Kitapların Başlıca Biçimleri

1 Bu konuda en iyi Almanca eser hâlâ: W. Schubart, *Das Buch bei den Griechen*

und Römern, Berlin, Leipzig, 1921 (bu baskısından yararlanılmalı). Rulo kitaba dair önemli bir yazı: E. G. Turner, "The Terms Recto and Verso. The Anatomy of the Papyrus Roll", Actes XV Congrès Intern. Papyrologie I., Brüksel, 1978. Herculaneum dışındaki papirüsler için de önemli: G. Cavallo, *Libri, scritture, scribi a Ercolano*, Napoli, 1983 (1. ek, Cronache Ercolanensi 13, 1983).

2 Papirüs üzerinde yazına dair: E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, ikinci baskıyı yay. haz. P. J. Parsons, Londra, 1987 (*BICS* ek. 46), zengin bir kaynaçası var.

3 R. Seider, *Paläographie der griechischen Papyri*, cilt I-III, 1. Stuttgart, 1967-90.

4 Oxford, Bodleian Library, Turner, a.g.e., 38, Nr. 13.

5 *P. Oxy.* II 223.

6 Paris, Louvre, Turner, a.g.e., 82, Nr. 45.

7 Brüksel, Musées Royaux. Turner, a.g.e., 122, Nr. 73.

8 Turner, a.g.e. ve Cavallo, a.g.e. dışında bkz. C. H. Roberts, *Greek Literary Hands. 350 B. C. - A. D. 400*, Oxford, 1956.

9 R. Seider, *Paläographie der lateinischen Papyri*, cilt I-II, 2. Stuttgart 1972-81. B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, ²Berlin 1986 (zengin kaynakça s. 314 vd.).

10 Giessen Üniversitesi kütüphanesi, Bischoff, a.g.e., 78.

11 Napoli, *Biblioteca Naz.*, Bischoff, a.g.e., 80.

12 Oxford, Bodleian Library. Seider, a.g.e., II, 1, Nr. 36.

13 Geç antikçağdaki kitap yazılarına dair: G. Cavallo ve H. Maehler, *Greek Bookhands of the Early Byzantine Period: A. D. 300-800*, Londra 1987 (*BICS* ek 47).

14 Turner, a.g.e., 8 vd.

15 P. P. Parsons, *Museum Helv.* 45, 1988, 65 vd.

16 Çok uzun süre kullanılan papirüs rulolarına dair: N. Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity*, Oxford, 1974, 60 vd.

17 Papirüslerin üzerindeki yazının yıkanarak ve silinerek çıkartılmasına dair: E. G. Turner, *Greek Papyri. An Introduction*, Oxford, 1980, 6; 199.

18 T. Dorandi, "Sillyboi", *Scrittura e Civiltà* 8, 1984, 185 vd.

19 Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, 13 vd.

20 Ruloların ortalama boyuna dair: Cavallo, *Libri, scritture, scribi a Ercolano*, 47 vd.

21 Turner, a.g.e. 62, Nr. 31.

22 Schubart, a.g.e., 58.

23 B. Hemmerdinger, *Revue des études grecques* 61, 1948, 1044 vd.

24 *Codex* sözcüğünün anlamı üzerine: *Thesaurus linguae Latinae*, bkz. "codex"; ayrıca bkz. L. Holtz, "Les mots latins désignant le livre au temps d'Augustin", *Les débuts du codex. Actes de la journée d'étude*, Paris 1985, Turnhout 1989 (*Bibliologia* 9), 105 vd.

25 Temel bir eser: E. G. Turner, *The Typology of the Early Codex*, Univ. of Pennsylvania Press, 1977.

26 Turner, a.g.e., 49.
27 Turner, a.g.e., 57 vd.
28 Fakat ayrıca bkz. Turner, a.g.e., 69, not 10.
29 Turner, a.g.e., 82.
30 C. H. Roberts ve. T. C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Londra, 1983, 48.
31 L. Koenen ve C. Römer, *Der Kölner Mani-Kodex*, Bonn, 1985.
32 Turner, a.g.e., 22, mini kodekslere dair başka örnekler de var.
33 Bu kodeks ve ciltleri üzerine: *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices*, 12 cilt, Leiden, 1972-84.
34 R. Kasser, *Papyrus Bodmer* XXIII, Köln, Cenevre, 1965.
35 Bu tür ciltlere dair: B. van Regemorter, "Le codex relié depuis son origine jusqu'au Haut Moyen-Age", *Le Moyen Age* 61, 1955, 1 vd.; a.g.y. "Some Early Bindings from Egypt in the Chester Beatty Library", Dublin, 1958 (*Chester Beatty Monographs* 7).
36 Ayrıntılı kodeks tasvirleri için: Turner, a.g.e., 73 vd.
37 *Vergilius Vaticanus. Codex Vat. lat. 3225.* Tıpkıbasım, Graz, 1980 (*Codices selecti* LXXI), ayrıca şerh: D. H. Wright, Graz, 1984.
38 *Vergilius Romanus: Pictura ornamenta complura scripturae specimina Codicis Vat. 3867 qui Codex Vergilii Romanus audit*, Roma, 1902 (*Codices e Vaticanis selecti* 2).
39 *Ilias Ambrosiana.* Cod. F 205 P. Inf. Bibliothecae Ambrosianae Mediolanensis, tıpkıbasım, Bern, Olten, 1953 (*Fontes Ambrosiani* XXVIII).
40 *Dioskurides. Codex Vindobonensis med. gr. 1 der Österr. Nationalbibliothek*, tıpkıbasım, Graz, 1965 (*Codices selecti* XII), ayrıca şerh: H. Gerstinger, Graz,1970.
41 K. Weitzmann ve H. L. Kessler, *The Cotton Genesis, British Library Codex Cotton Otho B VI*, Princeton, New York, 1986.
42 O. Mazal, *Kommentar zur Wiener Genesis. Faksimile-Ausgabe des Codex theol. gr. 31 der Österr. Nationalbibliothek in Wien*, Frankfurt, 1980.
43 *Codex Purpureus Rossaniensis*, tıpkıbasım ve şerh; yay. G. Cavallo, J. Gribomont ve W. C. Loerke, Roma, Graz, 1987 (*Codices selecti*, LXXXI, LXXXI+).
44 A. Grabar, *Les peintures de l'Evangéliaire de Sinope* (Bibl. nat. Suppl. gr. 1286), Paris, 1948.
45 Derleyen ve anlatan E. A. Lowe, *Codices Latini antiquiores*, 11 cilt ve ekler, Oxford, 1934-71.
46 G. Cavallo'nun geç antikçağda kitap üretimi üzerine yazdığı mükemmel yazı: "Libro e pubblico alla fine del mondo antico", *Libri, editori e pubblico nel mondo antico*, yay. G. Cavallo, Roma, Bari, 1984, 81 vd.
47 Tıpkıbasım: S. Prete, *Il Codice di Terenzio Vaticano 3226*, Vatikan,1970. Ayrıca bkz. J. N. Grant, *Studies in the Textual Tradition of Terence*, Toronto, 1986, 4 vd.
48 C. H. Roberts, *The Antinoopolis Papyri I*, Londra, 1950, Nr. 29.
49 F. A. Hirzel, *P. Vergilii Maronis Opera*, Oxford, 1956, III.

50 Bu olguya dair: C. H. Roberts ve T. C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Londra, 1983. Bu konuda çeşitli yazılar için bkz. *Les débuts du codex. Actes journée d'étude Paris 1985*, yay. haz. A. Blanchard, Turnhout, 1989 (*Bibliologia* 9).

51 Metin aktarımındaki sorunlara dair: G. Cavallo, "Conservazione e perdita dei testi greci: fattori materiali, sociali, culturali", *Tradizione dei classici, trasformazione della cultura, a cura di* A. *Giardina*, Roma, Bari, 1986, 83 vd.; A. Blanchard, "Choix antiques et codex", *Les débuts du codex*, 181 vd.

52 Londra, British Library. *P. Oxy*. 30, J. Mallon, *Emerita* 17, 1949, 1 vd.

53 G. Cavallo, Roberts ve Skeat, *The Birth of the Codex*'in eleştirisi, *Studi ital.di filol. class*. 78, 1985, 118 vd.

54 T. C. Skeat, "The Length of the Standard Papyrus Roll and the Cost-Advantage of the Codex", *ZPE* 45, 1982, 168 vd.

6. *Resimli Kitaplar*

1 Antikçağdaki kitap illüstrasyonuyla ilgilenenler ve bu konu üzerinde çalışanlar için en önemli temel kitaplar: K. Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, Cambridge Mass., 1959 ve *Illustrations in Roll and Codex*, Princeton, 1970; yazarın konuya iyi bir giriş sağlayan resimli kitabı: *Spätantike und frühchristliche Buchmalerei*, Münih, 1977 (*Die grossen Handschriften der Welt*). Ayrıca bkz. N. Horsfall, "The Origins of the Illustrated Book", *Aegyptus* 63, 1983, 199 vd. ve özellikle de A. Geyer, *Die Genese narrativer Buchillustration*, Frankfurt a. Main, 1989.

2 Londra, The Egypt Exploration Society. E. G. Turner, "The Charioteers from Antinoe", *JHS* 93, 1973, 192 vd.; renkli resimler: Weitzmann, *Spätantike und frühchristliche Buchmalerei*, Nr. 6.

3 Bkz. Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, 5; a.g.y., *Illustrations in Roll and Codex*, 47 vd.

4 Elimize ulaşan resimli papirüslerin listesi: *Enciclopedia dell'arte antica* V, 946.

5 Leiden Üniversitesi, *Cod. or*. 51; Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, 8.

6 Bkz. Z. Kádár, "Anfänge der zoologischen Buchillustration", *Das Altertum* 19, 1973, 88 vd.

7 Bkz. Z. Kádár, "Sur les problèmes des illustrations des ouvrages zoologiques d'Aristote et leur postérité", *Acta Classica Univ. Scient. Debr*. 5, 1969, s. 55 vd.

8 Londra, Wellcome Institute for the History of Medicine; C. Singer, "The Herbalin Antiquity and its Transmission to Later Ages", *JHS* 47, 1927, 1 vd., özellikle de s. 31 vd.

9 Genel olarak *Viyana Dioskurides*'i ve *Dioskurides* aktarımına dair: *Enciclopedia dell'arte antica* III, 127 vd. (C. Bertelli). Kodeksin tıpkıbasımı: Graz, 1965, şerh eden: H. Gerstinger, Graz, 1970.

10 Floransa, *Bibl. Laurent., Cod. Plut.* LXXIV, 7. Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, 19; a.g.y., *Illustrations in Roll and Codex*, 73 vd.; 108.

11 Brüksel, *Bibl. Royale*, Cod. 3714: Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, 19; a.g.y., *Illustrations in Roll and Codex*, 136 vd.

12 Tıpkıbasım: *Codices e Vaticanis selecti Bd CVIII*, Leipzig, 1929.
13 Ayrıca bkz. J. N. Grant, *Studies in the Textual Tradition of Terence*, Toronto, 1986.
14 C. Dedoussi, Fr 246 (*PSI* 847): "An Illustrated Fragment of Menander's ΕΥΝΟΥΧΟΣ", *BICS* 27, 1980, 97 vd.
15 Londra, The Egypt Exploration Society, *P. Oxy.* 2331.

7. Kitap Dağıtımı ve Kitapçılık

1 Özellikle de bkz. F. G. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, ²Oxford 1951, 10 vd.; Homeros sorununa iyi bir özet: A. Heubeck, *Die homerische Frage*, ²Darmstadt, 1988, yazıya dökme konusunda özellikle de 228 vd.; ayrıca bkz. R. Bellamy, "Bellerophon's Tablet", *Class. Journal* 84, 1989, 289 vd.
2 Bkz. Kenyon, a.g.e.
3 İyi bir genel bakış: T. Kleberg, *Buchhandel und Verlagswesen in der Antike*, Darmstadt, 1967; P. Fedeli, "Autore, commitente, pubblico in Roma", *Oralità, scrittura, spettacolo*, Torino, 1983, 77 vd. Antik kaynaklar nedeniyle hâlâ yararlı: L. Haenny, *Schriftsteller und Buchhändler im alten Rom*, Leipzig, 1885.
4 *Hesperia* 4, 1935, 21.
5 E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, ²Londra 1987 (*BICS* ek. 46), Nr. 51.
6 Tıpkıbasım: U. v. Wilamowitz-Möllendorf, *Der Timotheos-Papyrus, serigrafi*, Leipzig, 1903.
7 H. Erbse, "Über Aristarchs Iliasausgaben", *Hermes* 87, 1959, 275 vd.; A. Heubeck, a.g.e., kaynakçalı.
8 Ayrıca bkz. G. Cavallo, *Scrittura e Civiltà* 8, 1984, 22.
9 Bkz. T. Birt, *Das antike Buchwesen*, Berlin, 1882, 109 vd.; geç antikçağdaki "kitapçılık" konusunda ayrıntılı bilgi: R. Schipke, *Untersuchungen zur Herstellung und Verbreitung des Buches im lateinischen Westen zwischen dem 4. und 6. Jahrhundert*, tez, Berlin (Doğu), 1976.
10 A. F. Norman, "The Book Trade in Fourth-Century Antioch", *JHS* 80, 1960, 122 vd.
11 Bkz. P. Petit, "Recherches sur la publication et la diffusion des discours de Libanius", *Historia* 5, 1956, 479 vd.
12 Antik yazarların el yazmalarını bizzat kendilerinin yazmaması üzerine: T. Dorandi, "Den Autoren über die Schulter geschaut. Arbeitsweise und Autographie bei den antiken Schriftstellern", *ZPE* 87, 1991, 11 vd.; stenografiye dair: H. Boge, *Griechische Tachygraphie und Tironische Noten*, Hildesheim, 1974; a.g.y., *Die Überlieferung der griechischen Tachygraphie. Studia Codicologica*, yay. K. Treu, Berlin, 1977, 103.
13 T. C. Skeat, "The Use of Dictation in Ancient Book-Production", *Proceedings of the British Acad.* 42, 1956, 179 vd.

14 K. Ohly, "Stichometrische Untersuchungen", *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, ek 61, 1928.
15 R. Fehrle, *Das Bibliothekswesen im alten Rom*, Wiesbaden, 1986, 36 vd. Atticus'un kelimenin tam anlamıyla bir yayıncı, yani kitapların dağıtımını da yapan bir işadamı olduğu konusunda kuşkuludur. Fakat Atticus'un bu tür "düşük" seviyeli ticaret işlerini azatlıları adına yaptığı düşünülebilir.
16 Bkz. E. G. Turner, *Greek Papyri*, Oxford, 1980, 92 vd.
17 Turner, a.g.e., 51; *CIL* VI 9218 Dionysius adında bir kitapçıdan söz eder.
18 Bkz. Kleberg, a.g.e. 45 vd.
19 T. Kleberg, "Book Auctions in Ancient Rome?", *Libri* 22, 1973, 1 vd.; R. J. Starr, "The Used-Book Trade in the Roman World", *Phoenix* 44, 1990, 148 vd.
20 P. Petaus 30; ayrıca bkz. J. van Haelst, "Les origines du codex", *Les débuts du codex. Actes journée d'étude Paris 1985*, yay. A. Blanchard, Turnhout, 1989, 13 vd., özellikle de 21 vd.
21 B. K. Gold, *Literary Patronage in Greece and Rome*, Chapel Hill, Londra, 1987.
22 *P. Oxy.* 2192; E. G. Turner, "Journal of Egypt", *Archaeol.* 38, 1952, 91 vd.
23 Sansür ve kitap kıyımı üzerine: W. Speyer, *Büchervernichtung und Zensur des Geistes bei Heiden, Juden und Christen*, Stuttgart, 1981.

8. Kütüphaneler

1 Antik kütüphanelere dair temel bir kaynak: C. Wendel ve W. Gröber, "Das griechisch-römische Altertum", *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* III, 1. 2 Wiesbaden, 1955, s. 1 vd. (kaynakçalı); özellikle de bkz. makale derlemesi: *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, yay. haz. G. Cavallo. Roma, Bari, 1989.
2 E. Posner, *Archives in the Ancient World*, Cambridge, Mass., 1972; P. Culham, "Archives and Alternatives in Republican Rome", *Class. Philology* 84, 1989, 100 vd.
3 F. Burkhalter, "Archives locales et archives centrales en Egypte romaine", *Chiron 20*, 1990, 191 vd.
4 Yunan kütüphaneleri konusunda not 1'de anılan eserlerin dışında çok yararlı bir kaynakça derlemesi: J. Platthy, *Sources on the Earliest Greek Libraries with the Testimonia*, Amsterdam, 1968; ayrıca bkz. M. Burzachechi, "Ricerche epigrafiche sulle antiche biblioteche del mondo greco", *Rend. Acc. Linc.* 18, 1963, 75 vd.; 39, 1984, 307 vd.
5 J. Beazley, "Hymn to Hermes", *AJA* 52, 1948, 336 vd.
6 Tiranlar döneminde Atina'daki kültürel durum için bkz. H. A. Shapiro, *Art and Cult under the Tyrants in Athens*, Mainz, 1989.
7 Aristoteles'in kütüphanesinin yazgısı için bkz. P. Moraux, *Der Aristotelismus bei den Griechen*, cilt 1, Berlin, 1973, 3 vd.
8 Ayrıca bkz. L. Canfora, *La biblioteca scomparsa*, Palermo, 1988, 181 vd.

9 İskenderiye'deki Museion ve kütüphanesine dair: *RE*, bkz. "Museion" (Müller-Graupa); E. A. Pearsons, *The Alexandrinian Library, Glory of the Hellenistic World*, Amsterdam, 1952; P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford, 1972, 305 vd.; L. Canfora, *La biblioteca scomparsa*, Palermo, 1988.

10 Belgeler: *RE*, bkz. "Museion".

11 L. Canfora, "Le biblioteche ellenistiche", *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, 3 vd., özellikle de 10 vd.

12 Şairlerin eserlerini yeniden yayına hazırlayan İskenderiyeli filologlar, 3-4 kısa metni tek bir ruloya yazıyorlardı.

13 Bkz. Fraser, a.g.e., 325 vd.

14 *BSA* 56, 1961, 40, Nr. 110.

15 F. Schmidt, *Die Pinakes des Kallimachos*, Berlin, 1922; R. Pfeiffer, *A History of Classical Scholarship*, I., Oxford, 1968, 127 vd. E. G. Turner, *Greek Papyri*, Oxford, 1980, 102 vd.

16 L. Canfora, *La biblioteca scomparsa*, 74 vd.; 130 vd., 139 vd.

17 Serapeion'un inşa edilmesine dair: A. Rowe, *Discovering of the Famous Temple and Enclosure of Serapis at Alexandria, Le Caire*, 1946; ayrıca bkz. S. Handler, *AJA* 75, 1971, 64 vd. Kütüphane üzerine: Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I., 323 vd.

18 1776-88, Böl. XXVIII. Ancak antik kaynaklar Serapeion'un yıkılması konusunda farklı görüşler ileri sürerler: A. Baldini, "Problemi della traduzione sulla "distruzione" del Serapeo di Alessandria", *Riv. di Storia Ant.* 15, 1985, 97 vd.

19 C. Rapin, "Les textes littéraires grecs de la trésorerie d'Ai Khanoum", *BCH* 111, 1987, 225 vd.

20 J. Raeder, *Gymnasium* 95, 1988, 316 vd.

21 H. J. Schalles, "Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jahrhundert v. Chr." (*Istanbuler Forschungen* 36, 1985); ayrıca bkz. E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, ²Ithaca, Londra, 1971.

22 F. Schmidt, a.g.e. 28; 104 vd.

23 G. Kaibel'ın Athenaios baskısı.

24 *Gymnasion*'lara dair: J. Delorme, *Gymnasion*, Paris, 1960. R. Nicolai, "Le biblioteche dei ginnasi", *Nuovi Annali della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari* 1, 1987, 17 vd. kütüphanelerin epigrafik belgeleriyle *gymnasion*'lar arasında bağlantı kurulmasını gereğinden fazla eleştiriyor.

25 Ptolemaion'un nerede yer aldığı, Auglaurion'un yenilerde saptanan konumu doğrultusunda yapılabilir, bzk. G. S. Dontas, *Hesperia* 52, 1983, 40 vd.

26 M. Segre, *Catalogo di libri da Rodi. Riv. di Filol. N. S.* 13, 1935, 214 vd.; yeni bir yazıta dair: G. Kh. Papakhristodoulou, "Νέα στοιχεῖα γιά βιβλιοθῆκες στήν Αρχαία Ρόδο. Επιγραφή οχετικά μέ τή βιβλιοθήκη τοῦ Αρχαίου Γυμνασίου", *Dodekanesiaka Khronika* 11, 1986, 265 vd., a.g.y., "Das hellenistische Gymnasion von Rhodos. Neues zu seiner Bibliothek", Akten des XIII. Internat. Kongresses für Klass. Archäologie, Berlin, 1988, Mainz, 1990, 500 vd.

27 L. Robert, *BCH* 59, 1935, 421 vd.
28 M. Manganaro, "Una biblioteca storica nel Ginnasio di Tauromenion e il P. Oxy 1241", *La Parola del Passato* 29, 1974, 388 vd.; a.g.y., A. Alföldi, "Una biblioteca storica nel Ginnasio di Tauromenion nel II sec. a. C.", *Römische Frühgeschichte*, Heidelberg, 1976, 83 vd.
29 Roma kütüphaneleri : R. Fehrle, *Das Bibliothekswesen im alten Rom*, Wiesbaden, 1986.; bunun dışında not 1'de anılan eserler. Roma kütüphaneleri için ayrıca bkz. Chr. Neumeister, *Das antike Rom, ein literarischer Stadtführer*, Münih, 1991, 106 vd.
30 Malzeme derlemesi olarak hâlâ yararlı: P. F. Pütz, *De M. Tulli Ciceronis Bibliotheca*, tez, Münster, 1925.
31 O. E. Schmidt, "Ciceros Villen", *Neue Jahrb. für das klass. Altertum* 2, 1899, 328 vd.; 466 vd.
32 Papirüslerin Villa dei Papiri'de bulunmasına dair: D. Comparetti, G. De Petra, *La Villa Ercolanese dei Pisoni*, Torino, 1883, 284 vd.; C. Gallavotti, "La custodiadei papiri nella Villa suburbana Ercolanese", *Boll. dell'Ist. di patologia del libro* 2, 1940, 53 vd.; a.g.y., "La libreria di una villa romana ercolanese (nella casa dei papiri)", *Boll. dell'Ist. di patologia del libro* 3, 1941, 129 vd.; M. R. Wojcik, "La 'Villa dei Papiri'. Alcune riflessioni", 2. ek, *Cronache Ercolanesi* 13, 1983, 129 vd.
33 Herculaneum kazı raporu. Almancası: 1792, 63.
34 Yazıların çözülmesi üzerine: M. Capasso, *Storia fotografica dell'officina dei papiri*, Napoli, 1983.
35 M. Gigante, *Catalogo dei papiri ercolanesi*, Napoli, 1979. Yayımlanan metinler için özellikle de bkz. *Cronache Ercolanesi* 1, 1971 vd.
36 G. Cavallo, "Libri, scritture, scribi a Ercolano", 1. ek, *Cronache Ercolanesi* 1, 1983; a.g.y., "I rotoli di Ercolano come prodotti scritti. Quattro riflessioni", *Scrittura e Civiltà* 8, 1984, 5 vd.
37 G. Carettoni, *Das Haus des Augustus auf dem Palatin*, Mainz, 1983, 7 vd.
38 Kütüphanenin dekorasyonu üzerine: Th. Sengelin, *Apollo Palatinus*, tez, Viyana, 1983, özellikle de 189 vd.
39 Porticus Octaviae'ye dair: F. Coarelli, *Guida archeologica di Roma*, Milano 1974, 246 vd.
40 Chr. Hülsen, *RM* 17, 1902, 74 vd.; konuyu yeniden ele alan: F. Coarelli, Roma, *Guida archeol.*, Laterza, Roma, Bari 1980, 74.
41 Bkz. J. C. Anderson, "The Historical Topography of the Imperial Fora", (*Coll. Latomus* 182). Brüksel, 1984, 152 vd.
42 Anderson, a.g.e., 174 vd. Traianus (ya da Hadrianus) kütüphanesinden ayrılan ve sonra *Historia Augusta*'nın yazarının andığı Bibliotheca Ulpia'yı oluşturan Asinius Pollio kütüphanesinin Basilica Ulpia'nın içindeki Atrium Libertatis içine kurulup kurulmadığını tartışır.
43 Roma imparatorluk kütüphanelerinin kapanması üzerine: G. W. Houston, "A Revisionary Note on Ammianus Marcellinus 14.6.18: When did the

Public Libraries of Ancient Rome Close?", *Library Quarterly* 58, 1988, 258 vd.; Roma'daki ilk Hıristiyan kütüphanelerine dair: G. Scalia, "Gli 'archiva' di papa Damaso e le biblioteche di papa Ilaro", *Studi medievali* 18, 1977, 39 vd.; C. Callmer, "Die ältesten christlichen Bibliotheken in Rom", *Eranos* 83, 1985, 48 vd.

44 İmparatorluk dönemindeki kütüphaneler üzerine: R. Cagnat, "Les Bibliothèques municipales dans l'Empire Romain", *Memoires de l'Institut National de France* 38, 1909, 1 vd.

45 Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, IV, Berlin 1906, 433 vd.

46 Kartaca'daki kütüphanelerin durumu üzerine: Byrsa II. P. Gros, *Rapport sur les campagnes de fouilles de 1977 à 1980: la basilique orientale et ses abords*, Roma, 1985, 27 vd.

47 Cagnat, a.g.e., 10 vd.

48 A. Beschaouch, R. Hanoune, Y. Thebert, *Les Ruines de Bulla Regia*, Roma, 1977, Şekil 105; E. M. Ruprechtsberger, *Antike Welt* 16, 1985, 13 vd., özellikle de 24 (burada kütüphane olarak ele alındı).

49 Bkz. H. Jouffroy, *La Construction publique en Italie et dans l'Afriqueromaine*, Strazburg, 1986; G. Wesch-Klein, *Liberalitas in rem publicam. Private Aufwendungen zugunsten von Gemeinden im römischen Afrika bis 284 n. Chr.*, Bonn, 1990.

50 Bu konudaki yeni yazılar: *The Greek Renaissance in the Roman Empire. Papers from the tenth British Museum Class*, kolokyum, yay. haz. S. Walker ve A. Cameron, Londra, 1990 (*BICS* ek 55).

51 *AA* 1903, 193 vd. C. Stertinius Ksenophon'a dair.: *RE*, bkz. "Stertinius", Nr. 3 (Kind).

52 J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, Tübingen, 1971, 432 vd. (daha eski kaynakçalı). Kütüphaneyi bağışlayan kişi üzerine: J. Oliver, "Flavius Pantaenus, Priest of the Philosophical Muses", *Harvard Theological Review* 72, 1979, 157 vd. Kütüphanenin yapısı üzerine bkz. IX. Bölüm, not 10.

53 D. Willers, *Hadrians panhellenisches Programm*, Basel, 1990 (*Antike Welt*. ek 16), Hadrianus kütüphanesine dair: 14 vd.

54 P. Collart, "Inscriptions de Philippes", *BCH* 57, 1933, 316 vd.

55 H. Bouvier, "Hommes de lettres dans les inscriptions delphiques", *ZPE*, 1985, 119 vd.

56 Bkz. Chr. Habicht, "Die Inschriften des Asklepieions" (*Altertümer von Pergamon* VIII, 3). Berlin, 1969, 15 vd.

57 Celsus kütüphanesinin yazıtlarına dair: J. Keil, *Forschungen in Ephesos* V, "1: Die Bibliothek", ²Wien 1953; M. Strocka, *Gymnasium* 88, 1981, 322 vd.

58 *Monumenta Asiae Minoris antiqua* 8, 1962, Nr. 418.; E. L. Bowie, "Poetry and Poets in Asia and Achaia", *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, 198 vd.

59 *Tituli Asiae Minoris* 2,3, 1944, Nr. 910.

60 W. M. Ramsay, *The Cities of St. Paul*, Londra, 1907, 228 vd.
61 P. Collinet, *Histoire de l'école de droit de Beyrouth*, Paris, 1925.
62 W. von Diest, *Nysa ad Maeandrum*, Berlin, 1913 (JdI Erg.-Heft 10), 49 vd.
63 L. Robert, *Hellenika* 1, 1940, 144 vd.
64 G. Cavallo, "Scuola, scriptorium, biblioteca a Cesarea", *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, 65 vd.; ayrıca bkz. L. J. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden, 1975, özellikle de 119 vd.
65 Konstantinopolis kütüphanesine dair: C. Wendel, "Die erste kaiserliche Bibliothek in Konstantinopel", *Zentralblatt f. Bibliothekswesen* 59, 1942, 193 vd. (= C. Wen-del, *Kleine Schriften zum antiken Buch- und Bibliothekswesen*, yay. W. Krieg. Köln, 1974, 46 vd.).

9. *Kütüphanelerin İç ve Dış Mimarisi*

1 Bu konuya girmek için en uygun eser: V. M. Strocka, "Römische Bibliotheken", *Gymnasium* 88, 1981, 298 vd. Daha önceki kaynaklardan bir seçki: Chr. Callmer, "Antike Bibliotheken", *Opuscula Archaeologica* 3, 1944, 145 vd.; C. Wendel, "Die bauliche Entwicklung der antiken Bibliothek", *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 63, 1949, 407 vd. (= C. Wendel, *Kleine Schriften zum antiken Buch- und Bibliothekswesen*, yay. W. Krieg, Köln, 1974, 144 vd.); J. Tønsberg, *Offentlige biblioteker i Romerriget i det 2. arhundrede e Chr*, Kopenhag, 1976; E. Makowiecka, *The Origin and Evolution of Architectural Form of Roman Library*, Varşova, 1978; L. L. Johnson, *The Hellenistic and Roman Library: Studies Pertaining to Their Architectural Form*, tez, Washington, 1978 (Ann Arbor 1984).
2 E. G. Turner, *Greek Papyri*, Oxford, 1980, 79.
3 Kaplica müzesindeki togalı vatandaş resmi: Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*, cilt III, [4]Tübingen 1969, Nr. 2374. Heykel desteği olarak *capsae* ya da rulo demetleri için bkz. T. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst*, Leipzig, 1907 (son baskı: Hildesheim, 1976), 248 vd.
4 Casa del Menandro'daki kütüphaneye dair: A. Maiuri, *La Casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria*, Roma, 1933, 84 vd.; Strocka, a.g.e., 300 vd.
5 C. Wendel, "Der antike Bücherschrank", *Nachrichten v. d. Akad. d. Wissensch.*, Göttingen, 1943, 267 vd. (= C. Wendel, *Kleine Schriften zum antiken Buch- und Bibliothekswesen*, 64 vd.).
6 Bkz. Wendel, a.g.e.
7 A. Conze, "Die pergamenische Bibliothek", *Sitzungsber. Berliner Akad. d. Wis-sensch.* 53, 1884, 1257 vd.; R. Bohn, *Altertümer von Pergamon* II, Berlin, 1885, 56 vd.; W. Radt, *Pergamon*, Köln, 1988, 187 vd.; Strocka, a.g.e., 302 vd.
8 *Gymnasion*'lara dair: J. Delorme, Gymnasion. Paris 1960.
9 C. Rapin, "La trésorerie hellénistique d'Ai Khanoum", *Revue Archeol.* 1987, 41 vd.; a.g.y., "Les textes littéraires grecs de la trésorerie d'Ai Khanoum", *BCH*, 111, 1987, 225 vd.

10 Pantainos kütüphanesinin inşaatı üzerine: T. L. Shear, Jr., *Hesperia* 42, 1973, 145 vd.; 385 vd.; J. M. Camp, *Die Agora von Athen*, Mainz, 1989, 211 vd.
11 P. Collard, Philippes, *Ville de Macédoine*, Paris, 1937, 338 vd.
12 F. Castagnoli, "Sulla biblioteca del tempio di Apollo Palatino", *Rend. Acc. Lincei Ser.* 8, 4, 1949, 380 vd.; Strocka, a.g.e., 307 vd.
13 Bu mekânda yaptığım bir inceleme esnasında, Augustus döneminden kalma bazı tüf temel kalıntılarının kütüphanelerin önündeki meydanın seviyesine kadar çıktığı izlenimi edindim. Domitianus döneminde bunları tuğla desteklerle güçlendirmekle yetinilmişti. Kısacası, Augustus dönemine ait kütüphane salonları Domitianus dönemindeki yeni yapıyla aynı seviyedeydi. Ayrıca, Severus'un mermer kent planındaki kütüphanelerin planı, Tabula Hebana'da sütun sırası ve heykel *aedicula*'sına dair bilgilerle örtüşmektedir.
14 Hellenistik dönemdeki evlerde (Delos) ve erken Roma dönemine ait kaplıcalarda nesnelerin konduğu duvar nişlerinin mimari ayrıntısı için bkz. G. Hornbostel-Hüttner, *Studien zur römischen Nischenarchitektur*, Leiden, 1979.
15 Palatium kütüphanesi çerçevesinde Germanicus'un (Tabula Hebana) onurlandırılması için yapılan başvuruya dair: T. Sengelin, *Apollo Palatinus*, tez, Viyana, 1983, 189 vd.
16 Templum Pacis üzerine: J. C. Anderson, *The Historical Topography of the Imperial Fora* (*Coll. Latomus* 182), Brüksel, 1984, 101 vd.
17 Traianus kütüphanesinin mimarisi üzerine: C. N. Amici, Foro di Traiano: *Basilica Ulpia e biblioteche*, Roma, 1982; "Foro Traiano. Contributi per una ricostruzione storica e architettonica", *Archeologia Classica* 41, 1989, 28 vd., özellikle de: G. Piazzesi, *Le due biblioteche*, 180 vd.
18 Bkz. Amici, a.g.e., 80.
19 Vgl. I. Nielsen, *Thermae et balnea*, Aarhus, 1990, 163 vd.
20 K. De Fine Licht, "Untersuchungen an den Trajansthermen zu Rom", *Analecta Romana* 7, 1974, ekler; 19, 1990, ekler.
21 Nielsen, a.g.e., 144.
22 Strocka, a.g.e., 315.
23 F. Coarelli, *Guida archeologica di Roma*, Milano, 1974, 231.
24 Civitavecchia'daki kaplıcalarda da ("Terme Taurine") duvar nişli ve podyumlu bir kütüphane salonu vardır. Ancak M. Torelli bu kaplıcaların Traianus'un bir villasına ait olduğunu söyler: M. Torelli, *Etruria*, Roma, Bari 1980, 115 vd.
25 F. Coarelli, Lazio, Roma, Bari, 1982, 56; ayrıca bkz. *Catalogo Museo della Civiltà Romana*, Roma, 1958, 557, Nr. 15.
26 S. L. Weinberg, "The Southeast Building, the Twin Basilicas, the Mosaic House", (*Corinth* I, V), Princeton, 1960, 5 vd.
27 Celsus kütüphanesine dair: W. Wildberg, M. Theurer, F. Eichler, J. Keil, *Die Bibliothek*, (*Forschungen in Ephesos* V, I), ²Viyana, 1953; F. Hueber, V. M. Strocka, "Die Bibliothek des Celsus", *Antike Welt* 6, 1975, 4, 3 vd.; Strocka, *Römische Bibliotheken*, 322 vd.
28 O. Deubner, *Das Asklepieion von Pergamon. Kurze vorläufige Beschreibung*, Berlin, 1938; 40 vd.; Radt, Pergamon, 263.

29 Bkz. Callmer, a.g.e., 175 vd.; Strocka, a.g.e., 320 vd.; Radt, a.g.e., 262 vd. Ancak Th. Wiegand'ın çok kısa açıklamalarında, bkz. Abh. der preuss. Akademie der Wissensch. 1932, 5, 10 vd., L. L. Johnson'un, a.g.e. 79 vd. haklı olarak işaret ettiği bazı sorunlarla karşılaşırız: Duvar nişlerinin içinin mermerle kaplanmış olması, bu nişlerin gömme dolap olması olasılığını hayli azaltır. Nişlerin yerden yüksekliği 1,75 metredir, dolayısıyla nişlere ulaşmak için bir podyum olmuş olması gerekir. Ancak ahşap bir podyum olduğu varsayımı, bu kadar lüks döşenmiş bir salona pek uygun düşmemektedir. Bu nedenle Johnson kitap dolaplarının nişlerin içinde değil, nişlerin altında kalan duvarlara dayalı olduğunu düşünür.

30 A. v. P. VIII, 3, 29, Nr. 6.

31 M. A. Sisson, "The Stoa of Hadrian at Athens", *Papers of the British School at Rome* 11, 1929, 50 vd.; J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, 244 (kaynakçalı); D. Willers, "Hadrians panhellenisches Programm" (*Antike Kunst*, Beih. 16). Basel, 1990, 14 vd.

32 Willers, a.g.e.

33 H. F. Pfeiffer, "The Roman Library at Timgad. Memoirs of the American Acad.", *In Rome* 9, 1931, 157 vd.; Strocka, a.g.e. 316 vd.

34 Küçük Asya'da yer alan Nysa'daki kütüphane binası olağanüstü derecede iyi korunmuştur ve zemin kat henüz toprağın altındadır (W. von Diest, "Nysa ad Maeandrum", *JdI Erg.-Heft* 10, 1913, 49 vd.). Yine Küçük Asya'da yer alan Side (A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, Berlin 1963, 118 vd.) ve Kremna (J. İnan, 1970 "Kremna Kazısı Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* 19, 1970, 2, 51 vd.) kentlerinde birer salonun kütüphane olduğuna işaret edilmiştir. Fakat Strocka'nın (a.g.e., 308, not 27; 309, not 28) haklı olarak vurguladığı gibi, Augustus'un Palatium'daki evindeki iki büyük odanın ve Nero'nun Domus Aurea'sındaki bir mekânın kütüphane olmadığı kesindir. Tivoli'deki Villa Adriana'nın Sala dei Filosofi denen salonu da, sık sık iddia edilenin aksine kütüphane değildir. Bu büyük salonun yarım daire apsisinin içinde aynı büyüklükte yedi duvar nişi yer alır. Ancak, kütüphanelerin sabit şemasında hiç eksik olmayan ortadaki heykel nişi burada yoktur. Yaklaşık 80 cm derinliğindeki duvar nişleri yerden yaklaşık 1,75 m yüksekliğindedir. Nişlerde gömme kitap dolapları olduğunu düşünürsek, aynı yükseklikte bir de podyumun yer alması gerekir. Fakat bir podyuma dair herhangi bir belirti yoktur, zira Callmer, a.g.e., 176, bazı kalıntıları bu şekilde yorumlasa da, bunlar binanın ilk planına ait değildir. Tam tersine, duvarın alt kısmındaki alçı dekorasyon parçaları burada bir zamanlar bir podyum olduğu ihtimalini ortadan kaldırır. Muhtemelen Sala dei Filosofi'nin duvar nişlerinde heykeller yer alıyordu.

35 Kitap raflarının yüksekliği meselesi için bkz. Johnson, a.g.e., 182 vd.

10. Kütüphanelerin İşletimi ve İdaresi

1 Antik kütüphanelerde dışarıya kitap ödünç verilmemesi kuralına ve bazı

istisnalara dair: P. Fedeli, "Sul prestito librario nell'antichità e sull'arte disedurre i bibliotecari", *Quaderni Urbinati* 45, 1984, 165 vd.; L. Piacente, "Utenti eprestito di libri nelle biblioteche dell'antica Roma", *Studi latini e italiani* 2, 1988, 49 vd.

2 Roma imparatorluk kütüphaneleri imparator tarafından finanse edilmiş olsa gerek.

3 Kütüphane görevlileri hakkında ayrıntılı bilgi: R. Fehrle, *Das Bibliothekswesen im alten Rom*, Wiesbaden 1986, 71 vd.

4 Hyginus üzerine: J. Christes, *Sklaven und Freigelassene als Grammatiker und Philologen im antiken Rom*, Wiesbaden, 1979, 72 vd.

5 Melissus üzerine: Christes, a.g.e., 86 vd.

6 İmparatorluk *procurator*'ları üzerine: H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haute-Empire Romain*, Paris, 1950; a.g.y., *Les carrières procuratorienne séquestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1960-61; kütüphane *procurator*'ları üzerine: L. D. Bruce, "The Procurator bibliothecarum at Rome", *Journal of Library History* 18, 1983, 143 vd.

7 *AE* 1953, 73; G. B. Townend, The Hippo Inscription and the Career of Suetonius", *Historia* 10, 1961, 99 vd.

8 S. Panciera, "Tiberius Iulius Zoili filius Fabia Pappus", *Epigraphica* 31, 1969, 112 vd.

9 Bu sorunlar için bkz. G. W. Houston, "A Revisionary Note on Ammianus Marcellinus, 14.6.18: When did the Public Libraries of Ancient Rome Close?", *The Library Quarterly* 58, 1988, 258 vd.

10 Kütüphaneleri ele alan uzman literatüre dair: C. Wendel, "Bibliothek", *Reallexikon für Antike und Christentum* cilt 2, 272 vd. (= C. Wendel, *Kleine Schriften zum antiken Buch- und Bibliothekswesen*, yay. W. Krieg, Köln 1974, 198.).

Kısaltmalar

AE	*Année épigraphique*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJP	*American Journal of Philology*
A. v. P.	*Altertümer von Pergamon, Berlin, 1885 -*
BCH	*Bulletin de correspondance hellénique*
BICS	*Bulletin. Institute of Classical Studies. University of London*
BSA	*Annual of the British School at Athens*
CIL	*Corpus Incriptionum Latinarum. Berlin 1862 -*
IG	*Inscriptiones Graecae. Berlin 1873 -*
JdI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
P. Oxy.	*The Oxyrhynchus Papyri. Londra 1898 -*
RE	*Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Yeni baskısı. 1893 -*
RM	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
St. Etr.	*Studi Etruschi*
TAM	*Tituli Asiae Minoris. Viyana 1901 -*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

Resim Kaynakçası

1 Inst. Neg. 79.2307.
2 Guarducci, *Epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Resim 13.
3 A.g.e., Resim 114.
4 Rasenna, *storia e civiltà degli Etruschi*, Resim 239.
5 Müze fotoğrafı.
6 *Archeo* 37, Mart 1988, dosya, s. 14.
7 Müze fotoğrafı.
8 *Graffiti in the Athenian Agora*, Resim 18.
9 Furtwängler-Reichhold, *Griech. Vasenmalerei*, Tabl. 136.
10 Dörig, *Art antique. Collections privées de la Suisse Romande*, Nr. 214.
11 Micali, *Storia dei popoli* ... , Tabl. 103.
12 Guarducci, *Epigrafia greca dalle orgini al tardo impero*, Tabl.VI.
13 Turner, *The Papyrologist at Work*, Tabl. 6b.
14 Müze fotoğrafı.
15 *BICS*, ek 46, Nr. 4.
16 Müze fotoğrafı.
17 Inst. Neg. 55.102.
18 Bagnall v. Samuel, *Ostraka in the Royal Ontario Museum* II, Nr. 206.

19 *CIL* IV 1487.
20 *AJA* 1963, Tabl. 35.
21 Fotoğraf J. Vinogradov.
22 Cristofani, *Gli Etruschi in Maremma*, Resim 79.
23 *Müze fotoğrafı.*
24 *JHS* 1909, Tabl. VI.
25 *Archeo* 42, Ağustos, 1988, s. 219.
26 *Britannia Monogr.* 4, Tabl. IV 1.
27 A.g.e. Resim 7.
28 *Rend. Acc. Archeol.*, Napoli 1970, Tabl. XVII.
29 *Papyrologica Florentina* XVIII, Tabl. LXI.
30 Bechart, *Singhalesische Handschriften*, Tabl. I.
31 *Schrift, Druck, Buch im Gutenberg-Museum*, Nr. 12.
32 *Scrivere etrusco*, s. 23.
33 *Scrivere etrusco* 53.
34 Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, Resim 353.
35 A. Duro, *Vocabolario della lingua italiana*, "papiro".
36 Turner, *Greek Papyri*, Şekil 1 a, b.
37 Müze fotoğrafı.
38 Müze fotoğrafı.
39 *Bonner Jahrbücher* 1984, S. 192.
40 Müze fotoğrafı.
41 *AJA* 1959, Tabl. 71.
42 Museo Borbonico I, Tabl. XII.
43 Espérandieu, *Recueil général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine*, Nr. 5503.
44 Müze fotoğrafı.
45 Inst. Neg. 71.1964.
46 Müze fotoğrafı.
47 Turner, *Typology of Ancient Codex*, Resim 1.
48 Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Resim 14.
49 *BICS*, ek 46, Nr. 67.
50 A.g.e., Nr. 13.
51 Roberts, *Greek Literary Hands*, Nr. 21 a.
52 *BICS* ek 46, Nr. 45.
53 *BICS*, Nr. 73.
54 Mallon, *Paléographie*, Tabl. IV, 1.
55 Seider, *Paläographie der lat. Papyri* II, 1, Tabl. III, 4.
56 A.g.e., Tabl. XX, 36.
57 Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Resim 27.
58 Koenen-Römer, *Der Kölner Mani-Kodex*, s. 215.
59 *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices*, Codex II, s. 3.
60 A.g.e. s. 8.
61 A.g.e. s. 7.

62 Kasser, *Papyrus Bodmer* XXIII, s. 10.
63 Regemorter, *Some Early Bindings from Egypt in the Chester Beatty Library*, Tabl. 5.
64 Inst. Neg. 57.1947.
65 *Codices e Vaticanis selecti* II.
66 Fotoğraf: K. Anger, tıpkıbasım.
67 Seider, *Paläographie der lat. Papyri* II, 1, Tabl. X, 14.
68 Tıpkıbasım, Graz, 1984.
69 *JHS* 1973, Tabl. IV.
70 Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, Resim 1.
71 Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex*, Tabl. XIII, 37.
72 *JHS* 1927, Tabl. I.
73 A.g.e. Tabl. II.
74 *Codices e Vaticanis selecti* CVIII.
75 A.g.e.
76 A.g.e.
77 Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, Resim 107.
78 P. Oxy. XXII, Tabl. XI.
79 *Quaderni dell'Accademiadelle Arti del Disegno* 1, 1988, s. 32.
80 Seider, *Paläographie der griech. Papyri* II, Tabl. Ik.
81 *BICS*, ek 46, Nr. 14.
82 *Papiri della R. Università di Milano* I, Nr. 19.
83 Manganaro, Alföldi, *Römische Frühgeschichte*, Tabl. 3.
84 Wojcik, *La Villa dei papiri ad Ercolano*, Tabl. III.
85 Sulu boya, Wilpert, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom 4. bis13. Jahrhundert* IV. Tabl. 140.
86 A. v. P. VIII, 3, Tabl. 13, Nr. 38.
87 Fotoğraf: V. M. Strocka.
88 Fotoğraf: A. Effenberger.
89 Inst. Neg. 77.525.
90 *Bonner Jahrbücher* 1973, S. 204.
91 A. Maiuri, Casa del Menandro, Tabl. I.
92 Inst. Neg. 1938, 20.
93 A. v. P. II, Tabl. III.
94 JdI 1937, s. 230.
95 A. v. P. VII, Tabl. VIII.
96 *Revue archéologique*, 1987, s. 45.
97 Camp, *Die Agora von Athen*, Resim 157.
98 *Forma Urbis Romae*, Tabl. III.
99 *Accademie e biblioteche d'Italia* 11, 1937, s. 13.
100 Anderson, *The Historical Topography of the Imperial Fora*, Tabl. I.
101 *Archeologia Classica* 1989, S. 256a, Resim 9 (modifike).
102 Inst. Neg. 1934, 189.

103 Amici, *Foro di Traiano, Basilica Ulpia e biblioteche*, Resim 126.
104 Fotoğraf: M. Monti.
105 De Fine, *Licht, Untersuchungen an den Trajansthermen zu Rom*, Tabl. I, 4.
106 Carletti u. Mirri, *Le antiche camere delle terme di Tito e le loro pitture*, Tabl. 2.
107 Inst. Neg. 80.1863.
108 Winnefeld, *Die Villa des Hadrian bei Tivoli*, Tabl. VIII (kesit).
109 Fotoğraf: Yazar.
110 Inst. Neg. 72.2613.
111 A.g.e. 72.2616.
112 *Corinth* V, I, s. 5.
113 *Forschungen in Ephesos* V, Resim 3.
114 A. v. P. XI, 2, Tabl. 84 (kesit).
115 Fotoğraf: Pergamon kazısı.
116 Deubner, *Das Asklepieion von Pergamon*, Resim 32.
117 Willers, "Hadrians panhellenisches Programm", *Antike Kunst*, ek 16, Resim 1.
118 Inst. Neg. 73.1128.
119 Inst. Neg. 73.1127.
120 *Memoirs of the American Academy in Rome* 9, 1931, Tabl. 16.
121 Fotoğraf: Agora Müzesi, Atina.

Dizin

Abu Simbel 29.
Abusir 129.
Aelius Stilo, Lucius 145, 190.
Aemilius, Paullus 162, 177, 185, 195.
Agapetus (papa) 185.
Agatharkhos, Samoslu 117.
Ai Khanoum 163, 207, 211.
Aigina 16.
Aiskhines 45.
Aiskhylos 14, 31, 43, 129, 155.
Akademia 153-154.
Akhaia 15, 190.
Aleksandros, Abonuteikhoslu 145.
Aleksandros Aitoleus 158.
Alexander Severus 184, 222, 243-244.
Alkman 43.
Amasis (Mısır kralı) 127.
Ambrosius (Milano piskoposu) 82, 107, 113.
Ammianus Marcellinus 161, 181-182, 184.
Anagnia (Anagni) 61.
Anakreon 149.
Anaksagoras 117, 127.
Anaksimandros 127.
Andronikos, Rodoslu 152-153.
Ankara 48.
Annius Postumus 242-243.
Antigonos Gonatas 131, 162, 243.
Antigonos, Karystoslu 166.
Antimakhos (şair) 150.
Antiokheia 133, 141, 162, 179, 198, 211.
Antiokhos, Büyük 162.
Antiokhos Epiphanes 73.
Antiokhos, IV. 146.
Antium 173, 175, 200.
Antonius Iulianus 142.
Apellikon, Teoslu 151-152, 171.
Aphthonios 161.
Apollodoros, Damaskoslu 140, 167, 183.
Apollonios (Mısır'ın "başbakanı") 69.
Apollonios Eidographos 157.

Apollonios, Pergeli 166.
Apollonios Rhodios 157.
Apuleius 187, 243.
Aquilius Regulus, Marcus 141.
Argos 15-16, 157.
Aristarkhos, Samoslu 97.
Aristarkhos, Samothrakeli 130.
Aristeides 35.
Aristodemos, Nysalı 169.
Aristomakhe (kadın şair) 54.
Aristomenos 53.
Aristophanes 32-33, 43, 92-93, 109, 139, 150, 157, 159, 215.
Aristophanes, Byzantionlu 130.
Aristoteles 10, 39, 45, 56, 65, 117, 128, 130, 143, 149, 151-155, 164-165, 171-174, 187, 238.
Arkadia 15.
Arkhilokhos 146.
Arsinoe 69.
Artemon, Kassandreialı 166.
Asinius Pollio 136, 179, 183, 211.
Asinius Pollio'nun kütüphanesi 180, 215.
Astypalaia 30.
Athenodoros (kütüphaneci) 165.
Atina 16-18, 28-29, 31-33, 35-36, 40, 49, 68, 127-128, 132, 149-155, 159, 163, 166-167, 171, 173, 177, 189-190, 195, 210, 212, 229, 232, 235-237.
Atrectus (kitapçı) 141.
Atrium Libertatis 179, 183, 211.
Attalos, II. 166.
Attalos, III. 117, 164.
Attalos kütüphanesi 206-208.
Atticus, Pomponius 44, 96, 132, 133, 139, 140, 152, 171, 172, 173, 174, 200, 243.
Augustinus 82, 185, 186.
Augustus 44, 48, 67, 137, 143-144, 146, 175, 179, 180-181, 188, 212-213, 241.
Augustus tapınağındaki kütüphane 181, 188.
Aurelianus (Roma imparatoru) 64, 160-161, 183.
Aurelius Symmachus, Quintus 185.

Berezan (Kırım) 51-52.
Berytos (Beyrut) 195.
Biton 166.
Brundisium (Brindisi) 24, 141, 168.

Caecilius Epirota, Quintus 44.
Caecilius Iucundus 60.
Caecina, Aulus 134.
Caere (Cerveteri) 19-22, 38, 54, 62.
Caesar 75, 134, 152, 160, 164, 178-180, 210-211, 241, 242, 244.
Caesarea Marittima 195.
Caligula 146, 181.
Calpurnius Piso, Lucius 176.
Calvisius Sabinus, Gaius 164.
Caracalla kaplıcaları 222, 243.
Carvilius Spurius 24, 38.
Casa del Menandro 203-205.
Catius, Titus 205.
Cato Uticensis 172.
Catullus 144, 200.
Cicero 10, 39, 44-45, 92, 95-96, 110-111, 128, 132-134, 139-140, 143-146, 152-153, 166, 171-174, 200, 202-203, 243.
Claudius (Roma imparatoru) 24, 68, 136, 188.
Claudius Caecus, Appius 24.
Claudius Quadrigarius, Quintus 186.
Claudius Tiberius (kütüphanelerden sorumlu hekim) 241.
Clodius Thrasea Paetus 147.
Clusium (Chiusi) 38.
Comum (Como) 187, 240.
Constantinus, Büyük 107, 166, 184, 196-197.
Constantius, II. 197.
Corfidius, Lucius 139.
Cornelius Faustus Sulla 152, 170-172.
Cornelius Nepos 174, 205, 243.
Cumae 19, 171, 173.

Dakhla (Mısır) 55, 57.
Delphoi 54, 191, 194.
Demetrios (kitapçı) 144.
Demetrios, Phaleronlu 154.
Demokedes 149.
Demokritos 117.
Demosthenes 41, 43, 45, 89, 131, 242.
Dertona (Tortona) 187.
Derveni 72, 129-130.
Diocletianus 44, 73, 137, 147.

Diocletianus kaplıcaları 184, 223, 243.
Diogenes, Oinoandalı 11, 49.
Diogenes Laertios 10, 126, 128, 131, 146, 151, 153, 165, 243.
Dion Khrysostomos 142, 189, 193.
Dionysios (Pomponius Atticus'un kölesi) 174.
Dionysios (şifalı bitkiler yazarı) 117.
Dioskurides (hekim) 107, 119.
Dodona 50.
Domitianus 84, 115, 143, 146, 181, 187, 212.
Domus Tiberiana'daki kütüphane 240.
Dorus (yayıncı) 140.
Drusus 215.
Dura-Europos 69, 73.
Dyrrhakhion (Durazzo) 188.

Eleazar 72.
Elephantine 69.
Elis 15.
Emporion (İspanya) 51.
Ennius 43, 44, 142.
Epameinondas 53.
Ephesos (Efes) 10, 191, 193, 195, 227-228, 241.
Epidauros 191.
Epiktetos 135.
Epikuros 145, 153, 177, 202.
Epikuros'un "bahçesi" 153.
Eratosthenes 157, 159.
Erekhteion 68.
Erythrai (Lokris) 54.
Euboia 15-19.
Eukleides (Atina *arkhon*'u) 18, 150.
Eukratides 163, 207.
Eumenes, II. 73, 164, 206.
Euphorion 162, 182.
Euripides 32-33, 41, 43, 96, 122, 128-129, 150, 155, 166, 203.
Eusebios 196.
Euthydemos (Sokrates'in öğrencisi) 150.

Fabius Pictor, Quintus 137, 167.
Falerii 38.
Favorinus, Arelateli 189.
Fayyum 36, 69.
Fidus Optatus 142.
Filistin 15, 69, 195.
Flavia Melitine 191-192.
Flavia Melitine'nin Asklepieion'daki kütüphanesi 229.
Flavius Aemilianus, Lucius 188.
Flavius Pantainos, Titus 189.
Fronto 61, 132, 237-238, 241.
Fulgentius 25.

Gabii 38.
Galenos 96, 141, 155-157, 161, 164, 182, 217.
Gellius 141-142, 178, 182-183, 186-187, 190, 238-240.
Georgios (İskenderiye piskoposu) 197-198.
Germanicus 215.
Girit 14-15, 18.
Gordianus, II. (Roma imparatoru) 175-176.
Gorgias 45.

Habeşistan 65.
Hadrianus 160, 183, 189-191, 195, 223, 229-232, 242.
Hadrianus kütüphanesi 190, 229, 232, 235.
Hadrianus villası 176.
Halikarnassos (Bodrum) 194.
Harpokration 143, 144.
Helikon 51.
Helvidius Priscus 147.
Herakleides 150.
Herakleitos, Rhodiapolisli 10, 195, 240.
Herakleopolis 69.
Herculaneum 69, 92, 95, 176-177, 202.
Herennios Philon 244.
Herennius Severus 175, 205.
Hermarkhos 153.
Hermodoros 128.
Hermopolis 69.
Herodes Attikos 40.
Heron, İskenderiyeli 117.
Hesiodos 43, 52, 126, 149.
Hieron II., Syrakusaili 168.
Hieronymus 40, 105, 132-133, 184.
Hilarus (papa) 185.
Hipparkhos (Atina tiranı) 33, 126, 149.
Hippo Regius 242.
Hippokrates, Khioslu 116.
Homeros 10, 17, 19, 41-43, 90, 105, 111-112, 115, 122, 126, 129-131, 138-139, 144, 149, 157, 159, 166-167, 185, 194-195.
Horatius 44, 134, 140-142, 180, 239.

Hyginus 180, 241.
Hypereides 41.

Iulianus (imparator) 142, 197-198.
Iulius Africanus, Sextus 149, 184, 195, 242.
Iulius Celsus Polemaeanus, Tiberius 191.
Iulius Longinianus, Gaius 194.
Iulius Martialis 175.
Iulius Pappus, Tiberius 242.
Iulius Quintianus Flavius Rogatianus, Marcus 187.
Iulius Vestinus, Lucius 160, 242.
Iuno Moneta tapınağı 61.

İbykos 149.
İskender, Büyük 10, 36, 42, 128-129, 131.
İskenderiye 68, 73, 137, 141, 143, 152, 154-156, 158, 160-162, 164-165, 172, 178, 180, 195-197, 206, 210, 213, 240, 242.
İskenderiye kütüphanesi bkz. Museion
İsokrates 41, 45-56, 57, 128, 242.
İstros 30.

Kadmos 14, 15.
Kallimakhos 157-159, 165, 239.
Karanis 69.
Kartaca 141, 160, 170, 187.
Kassandros, Makedonyalı 131, 154.
Khios 30.
Kıbrıs 14, 18, 158.
Kleomenes (boksör) 30.
Kleopatra 165.
Knidos (Datça) 75.
Kolophon 150.
Konstantinopolis (İstanbul) 72, 107, 141, 144, 166, 196, 197.
Koptos 69.
Korinthos 15, 16, 173, 189, 194, 223, 227.
Kos 167, 188, 191.
Krates, Malloslu 166.
Krateuas 117, 119.
Ksenophon 112, 127-128, 150.
Kserkses 149.
Kumran 54, 72.
Kydas (kütüphane müdürü) 158.
Kyrene 15.

Lakonia 15.
Laris Pulenas 38-39, 84.
Lasos 149.
Laterano 185-186.
Laurentum 213.
Lausos (mabeyinci) 72.
Libanios 10, 133, 145.
Licinius Macer 61.
Linos 17, 43, 84.
Livia 67.
Livius 38, 61, 92, 94, 97, 111, 140, 144, 146.
Livius Andronicus 39, 43, 169, 190.
Livius Larensis, Publius 175.
Lucanus 44, 144.
Lucilius 134.
Lucullus 162, 171-172.
Lykeion 151-154.
Lykon 153.
Lykophron 158.
Lykurgos 155.
Lysias 45.

Magliano (Toscana) 53.
Marcellus 181, 195.
Marcellus, Sideli 10, 195.
Marcus Antonius 165, 177.
Marcus Aurelius 61, 132, 236, 239, 241.
Marsiliana d'Albegna 19-20, 23.
Martialis 61, 75, 84, 109-112, 119, 140-144, 175, 181, 202.
Matidia 187.
Maximinus, Trakyalı (Roma imparatoru) 105.
Megara 16.
Melissus, Gaius 181, 241.
Menandros 41, 43, 98, 109, 122, 144, 167, 203, 205.
Messenia 15, 53.
Metrodoros (şifalı bitkiler yazarı) 117.
Mettius Epaphroditus, Marcus 46, 176.
Mezopotamya 15, 65.
Mısır 29, 36, 42, 44, 47, 49, 55, 57, 64-66, 68-73, 75, 86, 92, 99-100, 103, 105, 109, 111, 116, 127, 129, 140, 142, 149, 152, 154-155, 158-160, 164, 166, 168, 181, 198.
Miletos 18, 25-26, 30, 127.
Mithridates VI., Pontoslu 119, 162, 163, 171, 199.
Mnemon, Sideli 161.

Morgantina 51, 77, 79.
Museion kütüphanesi (İskenderiye) 130, 143, 154, 159-162, 164-167, 170, 178, 185, 187, 206, 210, 218, 220, 223, 227.

Naevius 169.
Nag Hammadi 100-102.
Neleus, Skepsisli 151-153, 155.
Nero 134, 180, 188, 203, 212.
Nestor, Larandalı 18-19, 25.
Neumagen 45, 78, 84, 202-203.
Nikopolis 135.
Nola 196.
Nysa 149, 195.

Octavia 181.
Octavius Lampadio, Gaius 142.
Oksyrhynkhos 69, 92, 94, 96, 143.
Onesandros (kütüphane müdürü) 158.
Origenes 135, 195-196.
Orosius 97.
Orvieto 75.
Ostia 80-81, 142, 183.
Ovidius 44, 77, 110-111, 141, 144, 146, 180, 240.

Palatium kütüphanesi 180, 213-216, 218, 235, 237, 239, 241.
Palmyra 64, 160.
Pamphilos 196.
Pantainos kütüphanesi 190, 210, 212, 236-238.
Pantheon'daki kütüphane 184, 242-243.
Papirius Paetus, Lucius 173.
Parrhasios 114.
Parthenios 50, 182.
Patrai (Patras) 190.
Paulinus, Nolalı 185, 196.
Pausanias 30, 51-53, 166, 190, 231.
Peisistratos 127, 149, 150.
Pergamon (Bergama) 73, 117, 151, 156, 163-166, 180, 191, 206, 213, 229.
Perseus, Makedonyalı 162, 170, 178.
Persius 175-176.
Petaus (köy kâtibi) 36-37.
Philadelphia 69.
Philippi 190, 210.
Philodemos, Gadaralı 177-178, 202.
Philolaos 128, 150.
Pindaros 43, 96, 112, 159.
Piraeus 167.
Pithekusai (İskhia) 17-19, 28.
Platon 30, 39-40, 97, 112, 128, 143, 150.
Plautus 39, 178.
Plinius, Genç 134, 136, 175, 178, 187, 189, 205, 213, 240.
Plinius, Yaşlı 134, 143.
Polemon, İlionlu 166.
Pollius Valerianus, Quintus 141.
Polybios 156, 169, 170.
Polykrates, Samoslu 127, 145, 149.
Pompeii 49, 50, 59, 60, 78, 173, 203-205.
Pompeius 163.
Pompeius Macer, Gnaeus 180, 241.
Porsenna 38.
Porticus Octaviae'deki kütüphane 212.
Praeneste (Palestrina) 22.
Propertius 144.
Prusa (Bursa) 189, 193.
Ptolemaion 166-167.
Ptolemaios, II. Philadelphos 72, 152, 158.
Ptolemaios, I. Soter 154.
Ptolemaios, III. Euergetes 161, 168.
Ptolemaios, VI. Philometor 164, 166.
Ptolemaios VIII. Euergetes 155.
Ptolemaïs Hermu 36.
Puteoli (Pozzuoli) 173.
Pyrgi 54-55.

Quintilianus 40-41, 45, 135, 140, 146, 151.

Rhianos 182.
Rodos 17, 19, 152, 167, 169, 195.
Roma 10, 13, 22, 26, 36, 43, 45, 47-49, 56, 60-61, 69, 78-80, 82, 86, 105, 137, 140, 145, 149, 171, 185-186, 195, 197, 218.

Sabrata 187.
Saïs 68.
Sallustius 44, 144.
Salmydessos 127.
Sammonicus 175-176.
Sancta Sanctorum 185-186.
Sappho 43.
Scipio Aemilianus 170.
Sebasteion 188.

Secundus (kitapçı) 109, 111, 141.
Seleukos Nikanor 149.
Seneca 40, 120, 140, 175, 178, 203-204.
Serapeion kütüphanesi 161.
Servius Claudius, 173.
Sicilya 35, 51, 65, 68, 77, 79, 128, 134, 151, 167-168, 170.
Sikyon 15-16, 54.
Silius Italicus 175.
Simonides 149.
Smyrna (İzmir) 169.
Soknopaiu Nesos 69.
Sokrates 127, 150.
Solon 126.
Sophokles 31, 43, 128, 155.
Sophron 151.
Sosius (kitapçı) 140.
Sparta 53, 128, 146.
Statius 44, 136.
Stertinius Avitus 175.
Stertinius Ksenophon, Gaius 188.
Strabon 137, 151-152, 154, 160-161, 169, 195, 206.
Straton, Lampsakoslu 151, 153.
Suessa Aurunca 187, 215.
Suetonius 10, 44, 72, 144, 146, 160, 178, 180, 182, 241-242.
Sulpicius Apollinaris 238.
Sulpicius Maximus, Quintus 82, 84.
Suriye 15, 73, 132.
Syrakusai 35, 65-66, 168, 170.

Tacitus (Roma imparatoru) 14, 24, 64, 143, 183.
Taenea 68.
Tarquinia (Tarquinii) 19, 38-39.
Tarsus 195.
Tauromenion (Taormina) 167-168.
Tebtynis 69, 117.
Templum Pacis'teki kütüphane 182, 216-217, 232.
Terentius 39, 44, 108, 121-124, 179.
Thamugadi (Timgad) 187, 233.
Thebai (Boiotia) 15, 154.
Themistios 197.
Theon, İskenderiyeli 161.
Theophilos (İskenderiye piskoposu) 162.
Theophrastos 65-66, 143, 151-154, 171.
Thera 15, 28.
Thukydides 10, 97, 131, 145, 242.
Tiberius 10, 146, 181-182.
Tibullus 144.
Tibur (Tivoli) 176, 186, 223, 238-239.
Tiro 132.
Titus 13-14, 143, 180-181, 205, 212.
Traianus 179, 182-183, 185, 187-189, 194, 198, 212, 227, 236, 242.
Traianus kaplıcaları 219-222, 241.
Traianus'un kütüphanesi (Bibliotheca Ulpia) 64, 183-184, 213, 223, 239.
Trier 45, 76, 78, 133, 141.
Tryphon (yayıncı) 140-141.
Tusculum 38, 171-173.
Tyrannion 152-153, 174.
Tzetzes 156, 161.

Ugarit 15.
Ulpianus 48, 111.

Valens (Roma imparatoru) 197.
Valerius Pollio 144.
Varro 37, 61, 73, 119, 141, 145, 164, 174, 179, 241, 244.
Vergilius 10, 42, 44, 107-108, 110-112, 119-122, 139, 142, 144, 175, 185.
Verrius Flaccus, Marcus 144.
Vespasianus 182, 217.
Vindolanda (Britanya) 56, 58-59, 61.
Vitruvius 117, 143, 154, 163-164, 175, 202-203, 213.
Volsinii (Bolsena) 187.
Vulci 19.

Zagreb 62, 65, 77.
Zenobia 64, 160.
Zenodoros, Ephesoslu 130, 157-158.
Zenon 128-131, 243.
Zephyrinus (papa) 16.

ANTİKÇAĞDA KİTAP

Horst Blanck

Türkçesi: Zehra Aksu Yılmazer

Bu "kitaplar kitabı", antikçağda rulo ve kodeksleri, kitapçılık ve kütüphaneleri ele alan en önemli eserlerden biridir. Çok sayıda resimle desteklenen bu eser hem antik kaynaklara hem de en son veri ve bulgulara dayanır.

İnsanlar ortaçağ ve yeniçağda olduğu gibi antikçağda da kitapla yakın bir ilişki kurdular. Horst Blanck "Antikçağda Kitap"ta Yunanlı ve Romalılarda kimlerin okuyup yazdığını, yazın dünyasını, yayıncıları, kitap dağıtımını, o dönemde kitapların hangi malzemelerden üretildiğini, papirüsten parşömene, rulo kitaptan kodekse nasıl geçildiğini ayrıntılarıyla anlatıyor. Ayrıca, antikçağda özel kitap koleksiyonlarını ve kamu kütüphanelerini, kütüphanelerin mimari yapılarını hoş bir dille tasvir ediyor.

Horst Blanck sadık dostumuz kitabın özgeçmişini nihayet öğrenmemizi sağlıyor.

kültür tarihi